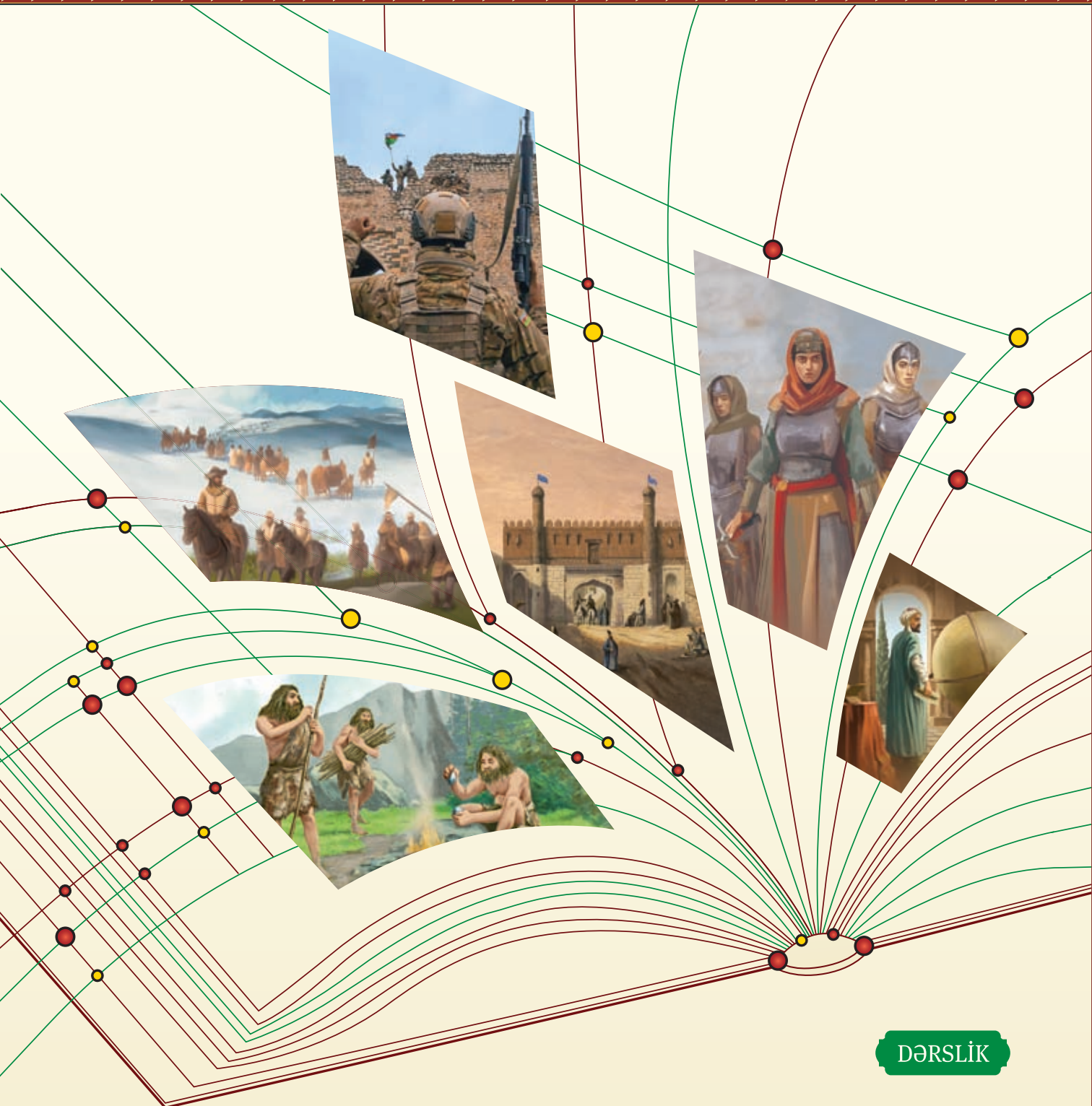

AZƏRBAYCAN TARIXİ 5

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

KƏRİM ŞÜKÜROV
PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

I BÖLMƏ

Qədim Azərbaycan

1. Tarix necə öyrənilir?6
2. Vətənim Azərbaycan 10
3. Azərbaycanda ilk insan məskənləri 14
4. Əmək alətləri necə yarandı? 20
5. Dövlətlər nə üçün lazımdır?24
6. Azərbaycanın qədim dövlətləri 28

II BÖLMƏ

Azərbaycan dövlətləri

7. Əsarətlə barışmayan qəhrəman34
8. Azərbaycanı birləşdirən ilk hökmdar38
9. Səlcuqlar və Azərbaycan42
10. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz46
11. Qara Yusif kim idi?50
12. Həsən padşah Bayandur54
13. Şeyx necə şah oldu?58
14. Tariximizdə qadınlar64
15. Şərqin son fəthi 69
16. Birlik yoxdursa, dirilik də yoxdur72
17. Azərbaycan necə parçalandı? 78

III BÖLMƏ

Qalalar və şəhərlər

18. Daş keşikçilər 82
19. Şəhərlər necə yarandı? 86

20. Qədim Azərbaycan şəhərləri	90
21. Azərbaycanın taxtı – Təbriz.....	94

IV BÖLMƏ Azərbaycan respublikaları

22. Müsəlman Şərqinin ilk Cümhuriyyəti.....	98
23. Sovet işğalı.....	102
24. Azərbaycan xalqı faşizmə qarşı.....	105
25. Dövlət müstəqilliyinin bərpası.....	110
26. Birinci Qarabağ müharibəsi.....	112
27. Dövlətin xilaskarı.....	119
28. Müzəffər Ali Baş Komandan.....	124
29. Böyük Zəfərin ilk qaranquşu – Aprel döyüşləri	130
30. Qanı ilə tarix yazan qəhrəmanlar.....	135
31. Vətən müharibəsi.....	139
32. Qarabağda quruculuq.....	143

V BÖLMƏ Mədəniyyət inciləri

33. “Kitabi-Dədə Qorqud”	146
34. Nizami Gəncəvi	150
35. Elmlə siyasət yürüdən alimlər	154
36. Azərbaycan tarixinin atası.....	157
37. “Əkinçi”dən başlanan yol.....	160
38. Milli operanın banisi	162
39. Lütfi Zadə	166

**ŞƏRTİ
İŞARƏLƏR**

SUAL

TAPŞIRIQ

TERMİNLƏRİN
İZAHI

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

BİLİRSİNİZMİ?

Dərslərdəki
QR kodlara
müraciət edərək
mövzu ilə
əlaqədar daha
çox maraqlı
məlumat əldə
edə bilərsiniz.

Tarix necə öyrənilir?

Tarix bəşər nəslinin necə meydana gəldiyini və onun inkişaf yollarını öyrənir. Müasir dövrdə baş verən hadisələri gələcək nəsillərə ötürmək çətin deyil. Axı indi yazı var!

Yazı tarixin ən etibarlı yaddaşdır. Tarixin yazıyaqədərki dövrünü isə bərpa etmək çox çətindir. Qədim dövrlərdə yaşamış insanların həyat tərzini, onların nə ilə məşğul olduqlarını tarixçi alimlər araşdırır. Onlar qədim insanların yaşadığı təxmin edilən yerlərdə: mağaralarda, dağlıq, təpəlik ərazilərdə qazıntılar aparır, insan nəslinin izlərini axtarırlar. Qazıntılar nəticəsində əldə edilən əmək alətləri, silahlar, qab-qacaq və s. sanki tarixçilərlə “danışır”, istifadə olunduqları dövr haqqında qiymətli məlumatlar verir.

* **Arxeologiya** qədim maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənən elmdir.

Tarixi və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur.

ARXEOLÖJİ
QAZINTILAR

Təsəvvür edin ki, yaşadığınız yerin yaxınlığında və ya səyahət etdiyiniz hansısa bir ərazidə saxsı qab, qədim əşya tapmışsınız. Siz necə hərəkət etməlisiniz? Bu barədə müzakirə aparın.

ARXEOLOQLARIN
ƏMƏK ALƏTLƏRİ

Keçmiş zamanlar haqqında bizə məlumat verən əşyalar, əsərlər, abidələr, dastanlar və s. tarixi mənbələrdir.

Tarixi mənbələr, əsasən, dörd qrupa bölünür.

Yaşadığınız ərazidə və ya onun yaxınlığında hansı tarixi abidələr var?

TARİXİ MƏNBƏLƏR

MADDİ MƏNBƏLƏR

insan məskənləri, oradan tapılan əşyalar, əmək alətləri, qablar, silahlar, tikililər, qalalar

YAZILI MƏNBƏLƏR

qayaüstü yazılar, daş kitabələr, pullar, salnaməçilərin əsərləri, kitablar, qəzet və jurnallar

ŞİFAHİ MƏNBƏLƏR

dildən-dilə keçən əfsanələr, nağıllar, dastanlar, bayatılar

GÖRÜNTÜLÜ MƏNBƏLƏR

fotolar, rəsmlər, televiziya çəkilişləri, sənədli filmlər

Təsəvvür edin ki, yazı yoxdur. Fikirlərinizi hansı vasitələrdən istifadə etməklə izah edə bilərsiniz?

Yazı olmamışdan əvvəl qədim insanlar gündəlik həyatlarında rastlaşdıqları hadisələri qayalar, daşlar üzərində cizmişlər. Bu məqsədlə onlar

Qədim insanlar daş, qaya üzərində təsvirləri necə çəkirdilər?

Yazının əhəmiyyətini və vacibliyini nümunələrlə izah edin.

Sizcə, ağac üzərindəki cızıqlar, yaxud düyünlər qədim insanlarda hansı fikirləri formalaşdırdı?

Sizcə, telefonlardan tariximizi öyrənmək üçün necə istifadə etmək olar?

müxtəlif işarələrdən və rəsmlərdən istifadə etmişlər. Beləliklə, özlərinin həyat tərz, adətləri, məşğuliyyətləri və ətraf aləm haqqında demək istədiklərini başqalarına çatdırmışlar.

Qədim rəssamların əl işləri olan bu təsvirlərin xeyli hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Alimlər bu “yazı”ların vasitəsilə keçmişin sirrini açır, qədim tarixi bərpa edirlər. Buna görə də üzərində yazı olan mənbələr **yazılı mənbələr** hesab edilir. Zaman keçdikcə isə əlifba meydana gəldi.

Şifahi mənbələr isə xalq yaradıcılığının məhsuludur. Xalqın yaddaşında iz buraxan hadisələr ozan və aşuqların dilindən səslənmiş, ağızdan ağıza keçərək dövrümüzə gəlib çatmışdır. Dastanlar, əfsanə və nağıllar xalqın adət-ənənələri, inancı, yaşayış tərz, və qəhrəmanlıqları haqqında qiymətli mənbədir.

Təxminən son 200 ildə edilən elmi ixtiralar fotoşəkillər çəkməyə, məlumatları televiziya vasitəsilə ötürməyə imkanlar yaratmışdır. Fotoşəkillər, sənədli filmlər və digər elektron vasitələr **görüntülü mənbələr** sırasına aid edilir.

Tarixin hesablanması qaydaları

Bilirik ki, bir sutka 24 saatdır. Fevral istisna olmaqla, digər aylar 30-31 gündən ibarət olur. 12 ay birlikdə bir ili təşkil edir.

Bəs bu dəqiq hesablamalar necə ortaya çıxmışdır?

Araşdırmalar göstərir ki, insanlar təbiəti izlədikcə **zaman** anlayışını dərk etmişlər. İlk vaxtlar onların ölçüsü gecə və gündüz olmuşdur. Göy cisimlərinin hərəkəti də onlar üçün maraqlı idi. İnsanlar müşahidə etmişlər ki, səmada Ay tam görünür, bir müddət sonra kiçilərək yox olur. Bu hadisənin davamlı təkrarlanması və müşahidəsi bir ay zaman ölçüsünü meydana gətirmişdir. İnsanlar Ayın tam görünməsi və tədricən kiçilərək itməsi arasındakı günləri saymağa başladılar. Onlar bunu ağaclar üzərinə cızıqlar çəkmək, ipə düyünlər vurmaqla hesablayırdılar.

İlk vaxtlar insanlar ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Əkinçiliyin meydana gəlməsi isə insanları təbiətə daha çox bağladı. Artıq onlar fəsilləri də fərqləndirirdilər. Bu, əkinçiliklə məşğul olanlar üçün çox vacib idi. Soyuq vaxtlarda deyil, təbiət isinməyə başlayan da toxum səpmək olardı. Sərt soyuqlar başlayana qədər məhz isti günlərdə ərzaq ehtiyatı toplamaq lazım gəlirdi. Zaman keçdikcə dəqiq təqvimlər meydana çıxdı.

Hazırda dünyada iki təqvim daha geniş yayılıb. Bunlar Miladi və Hicri təqvimləridir. Miladi təqvimində İsa peyğəmbərin anadan olması başlanğıc (milad) hesab olunur.

MÜNƏCCİMLƏR

Hicri təqviminin başlanğıcı isə Məhəmməd peyğəmbərin Məkkə şəhərindən Mədinəyə köç (hicrət) etməsindən hesablanır. Hicri təqvimindən hazırda bəzi müsəlman ölkələri istifadə edir. Bu təqvimlərin hər biri bir eranı meydana gətirir.

Azərbaycan Respublikasında Miladi təqvimdən istifadə olunur. İsa peyğəmbərə qədərki dövr *eradan əvvəl (miladdan əvvəl)*, ondan sonrakı dövr isə *yeni era (miladdan sonra)* adlandırılır. Tarix minilliklərə (1000 il), yüzilliklərə (əsr, 100 il) və rüblərə (25 il) bölünür. Hazırda biz XXI yüzillikdə və deməli, üçüncü minillikdə yaşayırıq.

Bir-birinizə eradan əvvəlki və yeni erada baş verən hadisələrlə bağlı suallar verin. Müəlliminizin də iştirakı ilə bunların hesablanma qaydaları ilə tanış olun.

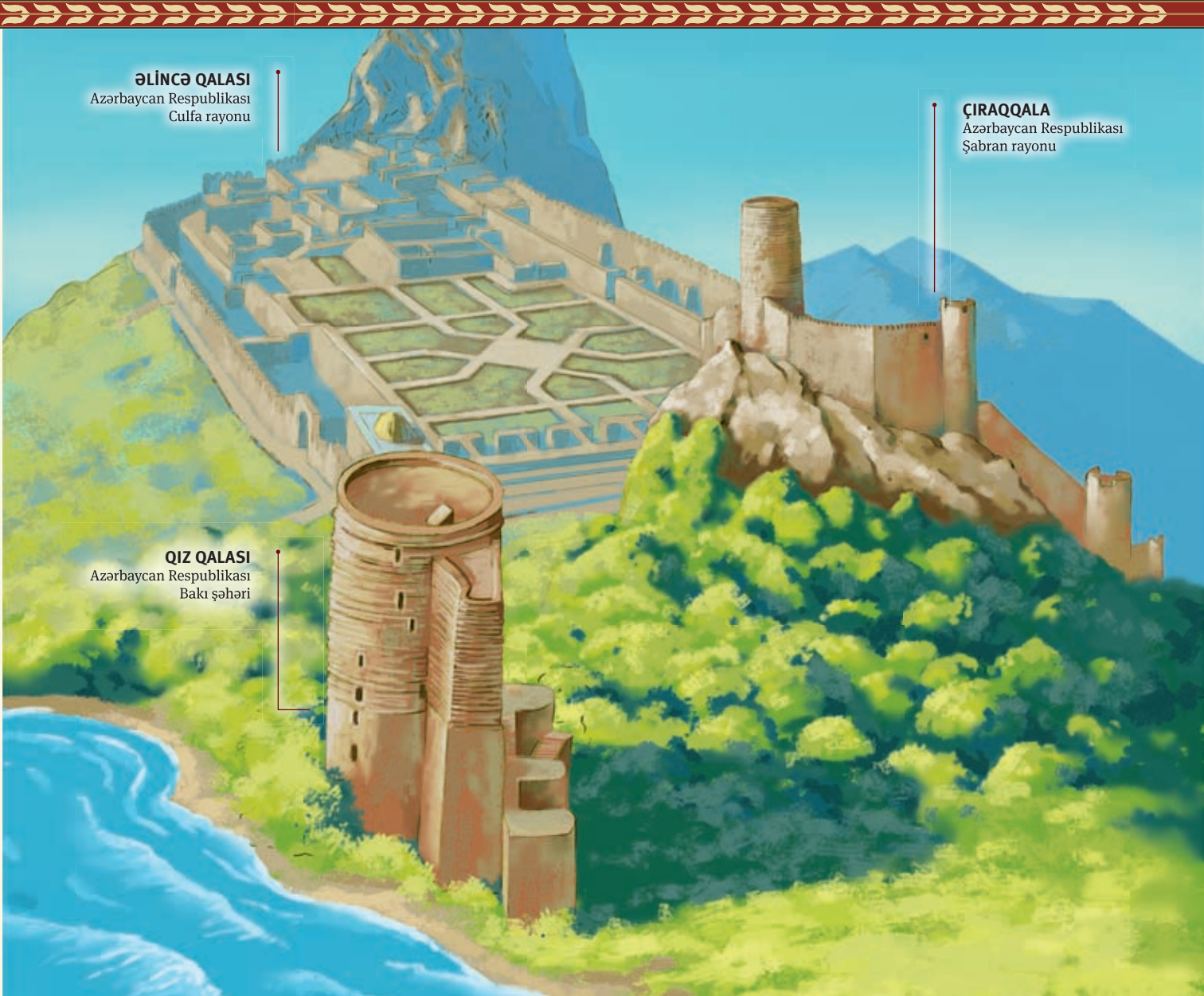
ZAMAN OXU											
ERADAN ƏVVƏL (Miladdan əvvəl)						YENİ ERA					
ƏSR (yüzillik)	E.Ə. İKİNCİ ƏSR			E.Ə. BİRİNCİ ƏSR			BİRİNCİ ƏSR			İKİNCİ ƏSR	
İL	100 İL – 1 ƏSR			100 İL – 1 ƏSR			100 İL – 1 ƏSR			100 İL – 1 ƏSR	
	200-cü il	...	101-ci il	100-cü il	...	1-ci il	1-ci il	...	100-cü il	101-ci il	200-cü il

Vətənim Azərbaycan

Səməd Vurğun

İlk insanlar Afrika materikindən dünyaya yayılmışlar. Sonrakı dövrlərdə də köçlər davam etmiş, insanlar daha geniş ərazilərdə məskunlaşmışlar. Müxtəlif hadisələr insanları yaşayış üçün daha əlverişli yerlər axtarmağa məcbur etmişdir.

ƏLİNCƏ QALASI
Azərbaycan Respublikası
Culfa rayonu

ÇİRAQQALA
Azərbaycan Respublikası
Şabran rayonu

QIZ QALASI
Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri

Bəzi xalqlar isə güclü rəqiblərindən müdafiə olunmaq üçün dağlıq ərazilərdə, əlçatmaz yerlərdə məskunlaşmağa məcbur olmuşdur. Onlar sıldırım qayalıqlarda qalalar tikmiş, sədlər quraraq müdafiə olunmağa çalışmışlar.

İnsanlar əkinçilik və maldarlıqla, sənətkarlıqla məşğul olmağa başlayan sonra yaşadıkları ərazilərə daha çox bağlanmışlar. Oturaq həyata keçən insanlar qida əldə etdikləri əkin sahələrini, mal-qara üçün vacib olan otlaqları, əsasən, sənətkar və tacirlərin yaşadığı şəhərləri qorumağa başladılar. Bunun üçün bir-birinə qohum olan nəsillər tayfalarda birləşir və tayfa ittifaqları yaradırdılar. Nəticədə ortaq dil formalaşır, ortaq adət-ənənələr meydana gəlirdi. İnsanlar yaşadıkları əraziləri çiyin-çiyinə qoruyurdular. Bu ərazilər uğrunda aparılan müharibələrdə ata-babalarının canı-qanı bahasına qorunan torpaqlar insanlar üçün müqəddəsleşirdi.

Beləliklə, Vətən anlayışı meydana gəldi.

Sizcə, qalalar yalnız müdafiə məqsədilə tikilirdi? Şəkillərdən istifadə edərək fikrinizi izah edin.

Müharibələrin insanların həyatına təsiri ilə bağlı kiçik təqdimat hazırlayın.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“Vətən” ərəb sözüdür. Qədim türklər isə vətənə “yurd” demişlər. Bu söz hazırda Ata yurdu, Odlar yurdu, Oğuz yurdu və s. şəkillərdə işlənir.

AZƏRBAYCANIN TARİXİ XƏRİTƏSİ

Haradır Vətən?

Biz hələ kiçik yaşlarımızdan öz ailəmizin yaşadığı evə bağlı oluruq. Böyükdükcə evimizin olduğu küçə, məhəlləmiz bizə doğmalaşır. Daha sonra kənd və qəsəbəmizi, şəhərimizi sevirik. Sonra sərhədlərimizi, yaşadığımız coğrafiyanı dərk edirik. Elə Vətən anlayışı da bu şərtlərə bağlıdır. Bir insanın doğulub boya-başa çatdığı yer, doğma yurd, ölkə onun Vətəni hesab olunur.

Bizim vətənimiz Azərbaycandır. Azərbaycan burada yaşayan bütün xalqların ortaq Vətənidir.

Tarixi Azərbaycan torpaqları indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisindən genişdir. Şimalda Dərbənddən cənubda Zəncana və Həmədana, qərbdə İrəvandan şərqdə Xəzər dənizinədək əraziləri əhatə edir. Şimal tərəfdə Böyük Qafqaz sıra dağları, qərb tərəfdə isə Kiçik Qafqaz sıra dağları uzanır. Bu dağ silsilələri ölkəmizin iqlim müxtəlifliyində mühüm rol oynayır. Böyük Qafqaz sıra dağları soyuq şimal küləklərinin qarşısını alır. Yaşca daha qədim olan Kiçik Qafqaz sıra dağları gözəl və rəngarəng təbiəti ilə diqqəti cəlb edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası hansı dövlətlərlə sərhəddir?

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏR

Əlverişli coğrafi mövqeyi ilə yanaşı, ölkəmiz təbii sərvətlərlə də zəngindir. Qədim İpək yolunun üzərində yerləşdiyindən ərazimiz daim xarici işğalçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Bu hər bir Azərbaycan vətəndaşının üzərinə böyük məsuliyyət qoyur: biz daim təhlükələrə hazır olmalı, Vətənimizi sevməli və onu qorumalıyıq!

Sizcə, təbii sərvətlərimizin bol olmasının hansı üstünlükləri və çətinlikləri var?

TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİMİZİN BOL OLMASININ	
ÜSTÜNLÜKLƏRİ	ÇƏTİNLİKLƏRİ

Azərbaycanda ilk insan məskənləri

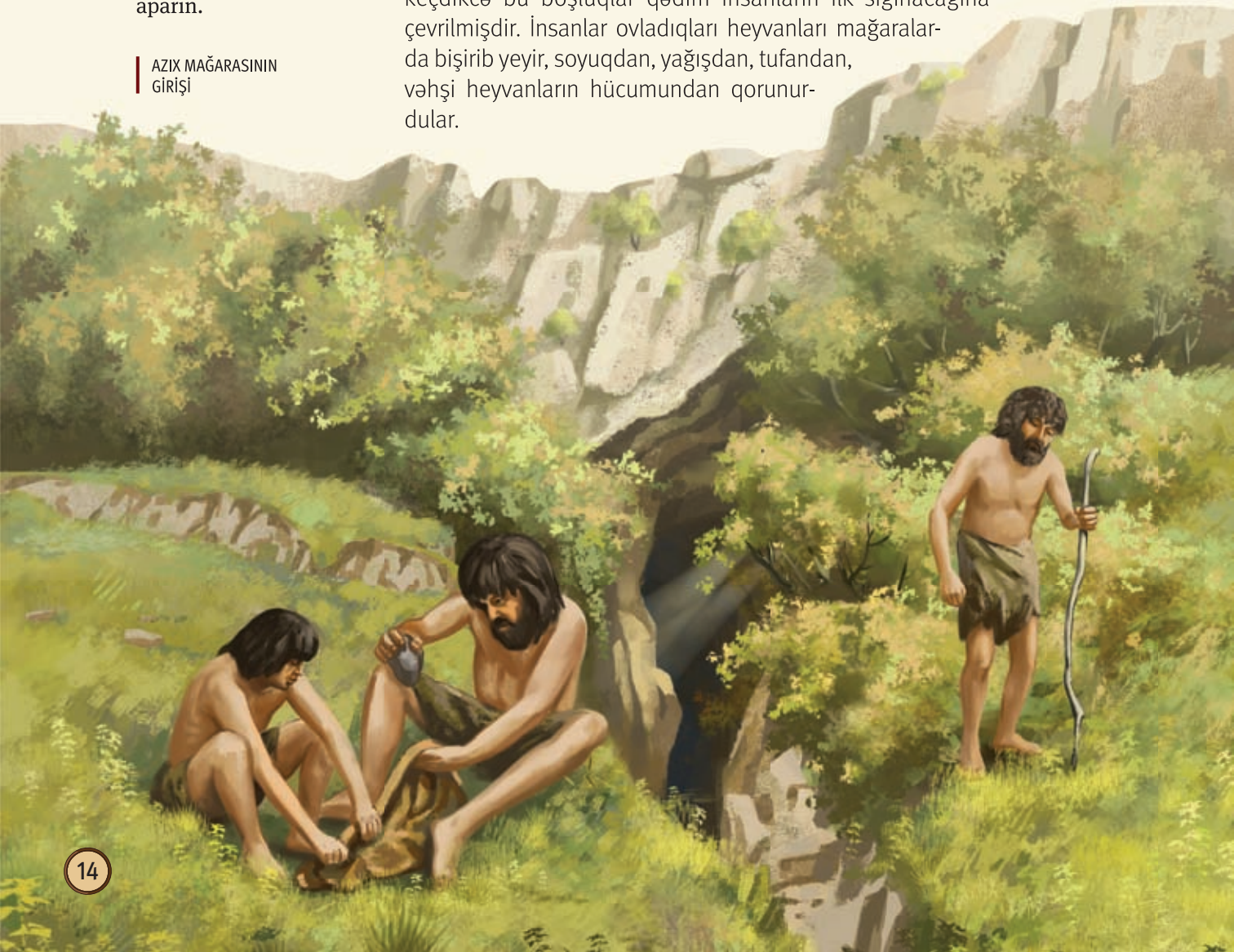

Azərbaycanda mövcud olan mağaralar haqqında araşdırma aparın.

AZIX MAĞARASININ GİRİŞİ

Dünyanın bir neçə ölkəsində qədim insan izlərinə, yaşayış məskənlərinə rast gəlinmişdir. Azərbaycan da qədim insanların yaşadığı ilk ərazilərdən biridir. Ölkəmizin əlverişli iqlimi insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Şirin sulu çaylar, təbii mağaralar, zəngin bitki örtüyü və heyvanat aləmi ilk insanların yaşaması üçün zəruri şərtlərdən idi. Axı əkinçilik və maldarlığın yaranmasına qədər insanlar yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdular. Əsas qida ehtiyatları da məhz bu yolla əldə edilirdi.

Mağaraları insanların ilk evi adlandırmaq olar. Onlar zəlzələ və vulkanlardan sonra qayalıqlar içərisində meydana gələn boşluqlardır. Zaman keçdikcə bu boşluqlar qədim insanların ilk sığınacağına çevrilmişdir. İnsanlar ovladıqları heyvanları mağaralarda bişirib yeyir, soyuqdan, yağışdan, tufandan, vəhşi heyvanların hücumundan qorunurdular.

Azərbaycanda ilk insanların yaşadığı ən qədim mağara Azıx mağarasıdır. Bu mağara Qarabağda – Xocavənd rayonu ərazisindədir. Mağara Quruçayın sol sahilində yerləşir. Quruçay uzun illər axaraq mağaranın giriş yolunda dərin yarğan açmışdır. Bu, mağaranı subasma təhlükəsindən xilas etmiş, ilk insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Bir rəvayətə görə, Quruçay dərəsində bir çoban sürüsünü otarırmış. Onun keçiləri itir. Çox axtardıqdan sonra keçilərini bir mağarada tapır. Mağaranın girişi bitkilərlə örtülü imiş. Onun içindəki yollar, müxtəlif formalı daşlar çobanın diqqətini cəlb

edir. Axşam tərəfi çoban kəndə qayıdır, mağara haqqında camaata danışır. Mağara haqqında söz-söhbətlər yayılmağa başlayır: guya mağarada sirli varlıqlar, əjdahalar yaşayır.

1960-cı illərdə arxeoloq Məhəmmədli Hüseynovun rəhbərlik etdiyi *ekspedisiya* Azıx mağarasını tədqiq etdi. Müəyyən edildi ki, mağara dünyanın ən qədim sakinlərinin yaşayış məskənlərindən biri olub.

MƏHƏMMƏDƏLİ
HÜSEYNOV

Quruçayın yuyub gətirdiyi daşlardan mağarada yaşayan insanlar əmək alətləri hazırlayırdılar. Mağaradan müxtəlif daş alətlər aşkara çıxarılmışdır. Onların ən böyüyünün ağırlığı 4-5 kiloqrama qədərdir. Bu alətlərdən iri heyvanların ovlanması zamanı istifadə olunurdu.

Qazıntılar zamanı Azıx mağarasından qədim insanların ovladıkları heyvanların sümükləri tapılmışdır. Onların içərisində mağara ayısı, maral, qaban və kərgədan sümükləri olmuşdur.

Qədim insanların ov zamanı ağır daşlardan istifadə etməsinin səbəbi nə idi?

Azíx adamı

Azíx mağarasından aşkar edilən ən qiymətli tapıntı insanın alt çənə sümüyüdür. Onu qazıntılar zamanı M.Hüseynovun başçılıq etdiyi ekspedisiya aşkara çıxarmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, çənə sümüyünün 350 min ildən çox yaşı vardır və təxminən 18–22 yaşlı qadına aiddir. Tapıldığı mağaranın adı ilə ona “Azıx adamı” adı verilmişdir. Məhz bu tapıntıya görə Azərbaycan “Avropanın ən qədim sakinləri” xəritəsinə daxil edilmişdir. “Azıx adamı”na aid alt çənə sümüyü hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində sərgilənir. Bu tapıntı Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Alimlər Azıx mağarasında gizli yerlər də aşkar etmişlər. Burada mağara ayısının kəllə sümükləri saxlanılmışdır. Tapılan ayı kəllələrindən birinin yaşı 300 min il əvvələ aiddir. Onun üzərində daş əşya ilə paralel şəkildə yeddi, yuxarısında isə çəpəki şəkildə bir cızıq çəkilmişdir. Bu, Azıxdə yaşayan insanların say haqqında təsəvvürlərin olduğunu sübut edir.

BİLİRSİNİZMİ?

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Xocavənd rayonu da Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdi. Fərsətdən istifadə edən erməni alimləri bu mağaranın onlara məxsus olması iddiasını irəli sürmüşdülər. Hətta qanunsuz olaraq beynəlxalq *ekspedisiya* yaradaraq burada qazıntılar aparmışdılar. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan ordusunun sürətli həmləsi nəticəsində Azıx mağarasının yerləşdiyi ərazi də işğaldan azad edildi. Həmin mağaradan toplanmış yeni materiallar da öz qanuni sahibinə çatdı.

* Ekspedisiya

müəyyən məqsədlər üçün qrup halında edilən səfərdir.

Od insan həyatında hansı rola malikdir?

Azıx mağarasında yaşayan insanların fəaliyyəti haqqında kiçik hekayə hazırlayın.

QƏDİM İNSANLARIN
HƏYATI

Azıx mağarasında yaşamış yaşadlarınızın bir gününü təsvir edin.

Od

Mağarada ocaq izləri də aşkar edilmişdir. Bu, Azıx sakinlərinin odla tanış olduqlarını sübut edir.

Od qədim insanların həyatında mühüm rol oynamışdır. İnsanlar ilk vaxtlar odu təbiətdən əldə edirdilər: ildırım çaxması zamanı yanan ağac kəsövlərini götürür, onun üzərinə quru ağac budaqları ataraq sönməyə qoymurdular. Sonralar isə quru ağac parçalarını və çaxmaqdaşını bir-birinə sürterek süni şəkildə od əldə etməyi öyrəndilər. İnsanlar odun köməyi ilə soyuqdan və vəhşi heyvanlardan qorunur, üzərində yemək bişirirdilər. Odu qorumaq bacarığı insanların şüurunun da inkişafına təsir göstərmişdir. Onun sönməməsi üçün müəyyən hesablamalar lazım gəlirdi. Məsələn, **Bir neçə ağac budağı nə vaxtdək yanıb qurtara bilər? Gecələr ocağa nə qədər odun atmaq lazım idi ki, ocaq sönməsin?** Beləliklə, odu mühafizə etmək üçün ona fasiləsiz surətdə müəyyən paylarla yanacaq – ağac parçaları atılmalı idi. Üstəlik ocaqda bişirilən qida da paylara bölünməli idi. Bu isə tədricən hesablama vərdişlərinin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Odun insan həyatındakı rolunu nəzərə alan alimlər onun əldə edilməsini *“insanın təbiət üzərində ilk qələbəsi”* adlandırmışlar.

Qədim rəssamların bizə “məktubu”

Qobustan Bakı şəhəri yaxınlığında yerləşir. Onun bir tərəfi dağlar, digər tərəfi isə Xəzər dənizi ilə əhatələnib. Qədim dövrlərdə Qobustanın bitki örtüyü və heyvanlar aləmi zəngin olmuşdur. Buranın qədim sakinləri də-nizdə balıq və suiti tutmuş, quru ərazilərdə isə ceyran, maral, vəhşi öküz, qaban və s. heyvanlar ovlamışlar. Onlar ox və yaydan istifadə etmiş, artıq iti də əhliləşdirmişdilər.

Qədim və müasir insanların qidalanmasını müqayisə edin.

BİLİRSİNİZMİ?

1930-cu illərdə Qobustan daş karxanasında işlər aparılırdı. Ərazidə iri qayalar var idi. Qayaların üzərindəki qeyri-adi rəsmlər fəhlələrdən birinin diqqətini cəlb edir. Ərazi təmizləndikcə təsvirlər daha çox nəzərə çarpırdı. Ətrafdakı mağaralarda da xeyli rəsmlər aşkarlandı. Daş karxanasında işlər dayandırıldı. Tapıntılar barədə alimlərə xəbər verildi və Qobustanda qayaüstü təsvirlərin ilkin tədqiqatına başlandı. Alimlərin səyi nəticəsində çoxsaylı qayaüstü təsvir, həmçinin qədim yaşayış məskənləri, mağaralar aşkarlandı. Təsvirlərdə heyvan rəsmləri, ov, yallı səhnələri və s. əks olunmuşdu.

Qobustanda qədim rəssamların qayalar üzərinə cızdıqları təsvirlər o dövrdə yaşamış insanların həyatları, məşğuliyyətləri və bacarıqları haqqında qiymətli mənbədir. Qayalar üzərindəki heyvan rəsmləri vaxtilə Qobustanda heyvanların müxtəlifliyindən xəbər verir. Bu təsvirlər vasitəsilə qədim Azərbaycanın faunası (*heyvanlar aləmi*) haqqında məlumatlar əldə etmək mümkün olur.

Sizcə, qayaüstü təsvirlərin çəkilməsi hansı zərurətdən ortaya çıxmışdır?

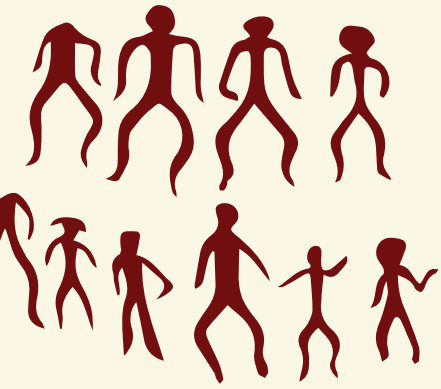
QOBUSTAN. YALLI TƏSVİRİ

Qobustan qayaları üzərində diqqəti cəlb edən təsvirlərdən biri də yallı səhnələridir. Xalqımız tərəfindən sevilən yallı rəqsi indi də birlik və həmrəylik rəmzi hesab edilir. Görünür, qədim Qobustan sakinləri uğurlu ovdan sonra tonqal ətrafında əylənmiş, halay quraraq yallı getmişlər.

Maraqlıdır, görəsən, o dövrdə hansısa musiqi aləti olmuşdurmu?

QAVALDAŞ

Qavaldaş

Qobustanda alimlərin aşkar etdiyi tapıntılardan biri də “Qavaldaş” adlandırılan daş “nağara”dır. Onun yaşı 10 min ildən çoxdur. “Qavaldaş” qədim Qobustan sakinlərinin nadir kəşflərindəndir. Nisbətən yastı və oval formalı bu qaya parçasına kiçik daşla vurarkən cingiltili səs yaranır. “Qavaldaş”ın bu xüsusiyyəti insanların diqqətini çəkmişdi. Axı hər qaya parçasının bu cür səsi olmurdu. Qobustan sakinləri ondan həm musiqi aləti, həm də xəbərdarlıq etmə məqsədilə istifadə etmişlər.

Bəlkə də, əcdadlarımızın ilk mahnıları “Qavaldaş”ın ətrafında bəstələnmişdir.

Üzü Günəşə üzən qayıqlar

Qobustan qayalıqlarının üzərində qayıq təsvirləri də tapılmışdır. Bu qayıqların uc hissəsində Günəş təsviri olmuşdur. Bu təsvirlər məşhur Norveç səyyahı Tur Heyerdalın marağına səbəb olmuşdu. Bəs səyyahı heyratə salan nə idi? Bir neçə dəfə Azərbaycana səyahət edib Qobustanda olan səyyah bu cür qayıq təsvirlərinin Norveçdə də olduğunu söyləmişdir. Onun fikrincə, qədim *vikinqlər* Norveçə məhz Azərbaycandan köç etmişlər.

Qobustandakı qayıq təsvirləri və tapılan yerli xammal nəyi sübut edir?

* **Vikinqlər** skandinav mənşəli xalqdır.

BİLİRSİNİZMİ?

Tur Heyerdal Qobustanda qayaüstü gəmi təsvirlərinə baxarkən bildirmişdir: “Bunlar dünyanın ən qədim gəmi şəkilləridir. Onlar bu gəmiləri xüsusi qamışdan düzəldiblər. Bu şəkillər varsa, qamış növü də burada olmalıdır. Qədim misirlilər də buna oxşar qamışdan gəmilər düzəltmişlər”.

T. Heyerdal alimlərimizlə birlikdə Xaçmaz rayonunun Yalama qəsəbəsindən cənuba doğru yavaş-yavaş bütün Azərbaycanı gəzməmişdir. Müxtəlif ölkələrdən olan səyyahlar da onunla olmuşdur. Nəhayət, Salyandan cənubda axtarılan qamış növü tapılır. Bundan sonra hamı əmin olur ki, Azərbaycanda gəmilərin hazırlanması üçün yerli xammal da var imiş.

Məşhur səyyah Qobustanı “açıq səma altında muzey” adlandırmışdır.

Qobustan qoruğu öz nadir tapıntılarına görə **UNESCO**-nun Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmişdir. Hazırda orada Qobustan Dövlət Tarix və Bədii Qoruğu fəaliyyət göstərir.

* UNESCO

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumudur.

UC HİSSƏSİNDƏ
GÜNƏŞ TƏSVİRİ
OLAN QAYIQLAR

4

Əmək alətləri necə yarandı?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

- İnsanların ilk “evi”, sığınacaqları daş mağaralar idi.
- Qadınların ilk bəzəyi daşdan muncuqlar olmuşdur.
- İlk qələm və lövhə də daşdan yaradılmışdır.
- İlk rəsm əsərləri olan qayaüstü təsvirlər daş üzərindədir.
- İlk musiqi alətimiz “Qavaldaş”dır.
- İnsanlar taxılı, buğdanı ilk dəfə daş həvəngdəstələrdə, sonralar isə daş dəyirmanlarda üyüdüb una çevirmişlər.

Daşla bağlı daha hansı “ilk”ləri sadalaya bilərsiniz?

Qədim insanların yaşadığı mühit təhlükələrlə dolu idi. Yirtıcı heyvanların əhatəsində ani diqqətsizlik ölümlə nəticələnə bilərdi. Buna görə insanlar birlikdə, icmalarda yaşayırdılar. Vəhşi təbiətlə üz-üzə qalan insanlar sağ qalmaq və qida əldə etmək uğrunda mübarizə aparırdı. Heyvanlardan qorunmaq, ov etmək üçün isə vasitələr lazım idi. Əmək alətləri məhz bu zərurətdən meydana çıxdı.

Əmək alətləri, silahlar və məişət əşyalarının hazırlandığı xammala görə bəşəriyyət üç böyük dövrdən keçmişdir: Daş, Tunc və Dəmir dövrləri

Daş dövrünün əmək alətləri

Azərbaycanda Daş dövrü təxminən 1,5 milyon ildən artıq davam etmişdir. Bu dövrdə əmək alətləri, əsasən, daşdan, ağac materiallarından və sümükdən hazırlanırdı. **İlk əmək alətləri kobud daş çapacaq, dəyənək və yerqazan çubuq olmuşdur.** Qədim insanlar çapacaqları çay daşlarından düzəldirdilər. Azıx mağarasında aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, insanlar daş alətləri, əsasən, Quruçay vadisində düzəltmiş, sonra mağaraya gətirmişlər. Çapacaq və dəyənəkdən ov zamanı istifadə olunurdu. Yerqazan çubuq vasitəsilə yeməli bitki kökləri əldə edilirdi.

DAŞ ÇAPACAQ

DƏYƏNƏK

YERQAZAN ÇUBUQ

Zaman keçdikcə qazanılan təcrübələr sayəsində insan şüuru inkişaf etmişdir. Odun əldə edilməsi, ocaqda qida hazırlanması yeni alətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yemək hazırlanarkən heyvanların dərisini soymaq, əti sümükdən ayırmaq lazım gəlirdi. İri daş çapacaqlar isə bu iş üçün yaramırdı. İnsanlar çaxmaq daşından və dəvəgözü adlanan vulkanik şüşədən daha zərif əmək alətləri düzəltməyə başladılar. Belə daşlar asanlıqla parçalanır və iti uclu qəlpələrə ayrılırdı. Nəticədə **daş bıçaqlar, qaşovlar, iti uclu digər daş alətlər** meydana gəldi.

Əmək alətlərinin yaranma səbəbləri nə idi?

ÇAXMAQDAŞI

DƏVƏGÖZÜ

NİZƏ

HARPUN

KAMAN

Kəskin iqlim dəyişiklikləri və soyuqlaşma yeni əmək alətlərinin yaranmasına təsir göstərmişdir. Xəz dərilili heyvanları ovlayan insanlar onların dərisindən geyim hazırlamağa başladılar. **İynə, biz** kimi alətlər yarandı.

Qobustan **balıqçıları** torla yanaşı, harpundan da istifadə etmişlər. **Harpun**, adətən, heyvanların onurğa sümüyündən hazırlanırdı. Bu, sümük çıxıntıları ovlanan balığın sürüşüb suya düşməsinin qarşısını alırdı.

Qədim insanların ən böyük ixtiralarından biri **ox** və **kaman** olmuşdur. Ox və kaman sırf insan şüurunun məhsuludur. Bu ona görə böyük ixtira hesab edilir ki, təbiətdə ox və kamana oxşar əşya yoxdur. Yeni ixtira ovçuluğun ön plana çıxmasına səbəb oldu. Qida ehtiyatı artdı. İnsanlar uzaq məsafədən təhlükəsiz ov etmək imkanı əldə etdilər. Ox və kamanın ixtirası heyvanların da əhliləşdirilməsinə şərait yaratdı. İnsanlar iri heyvanları ovlayır, onların balalarını isə yaşadıkları düşərgələrdə saxlayırdılar. İnsanların əhliləşdirdiyi ilk heyvan it olmuşdur.

Min illər keçdi. Tədricən ovçuluqdan **maldarlıq**, yığıcılıqdan isə **əkinçilik** meydana gəldi. Bu, böyük nailiyyət idi. Artıq insanlar özlərinə lazım olan qidaları özləri **istehsal** edirdilər. Təbiətdən asılılıq azaldı. Torpağı şumlamaq üçün toxa ixtira edildi.

DAŞ
BIÇAQ

OXLAR

* **İstehsal** hazırlama, əldə etmə deməkdir.

BİLİRSİNİZMİ?

Ağdam rayonu ərazisindəki Çalağantəpə adlı qədim yaşayış yerindən *dən əzən daş* və ən qədim taxıl növü tapılıb. Bu tapıntılar 8 min il bundan öncəyə aid edilir. Tapılan arxeoloji materiallar Ağdamda yerləşən və dünyada nadir olan Çörək muzeyində saxlanılıb. Təəssüf ki, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ağdam şəhəri ilə yanaşı, bu muzey də işğalçı erməni hərbi birləşmələri tərəfindən dağıdılmışdır.

Qədim insanların fəaliyyət sahələrini qruplaşdırıb cədvəl hazırlayın.

Əkinçilik və maldarlıq məhsullarını qoruyub saxlamaq üçün qablar lazım idi. İnsanlar gildən qablar düzəltməyə başladılar. Gili qab formasında düzəldib onu xüsusi sobalarda “bişirirdilər”. Bu işlə **sənətkarlar** məşğul olurdu.

XIŞ

TOXA

Verilmiş alətləri müasir əkin alətləri ilə müqayisə edin.

KOTAN

Tunc dövrü alətləri

Qədim insanların tanış olduğu **ilk metal mis** olmuşdur. Onu əridib qəliblərə tökərək istənilən formalı alətlər düzəltmək olurdu. Lakin mis yumşaq idi. Ondən düzəldilən əmək alətləri tez sıradan çıxırdı. Daha möhkəm alətə ehtiyac var idi. Zaman keçdikcə insanlar misin tərkibinə digər metallar qataraq tunc əldə etməyi öyrəndilər. Tunc misdən fərqli olaraq, möhkəm metal idi. Tunc alətlərdən istifadə cəmiyyətin inkişafını sürətləndirdi. Xüsusilə xışın tətbiqi əkin sahələrinin genişlənməsinə, məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu. Xış torpağı daha dərinə şumlamağa imkan verirdi. Bu alət kotanın “əcdadı” hesab olunur.

Hazırda dəmir insanların həyatında hansı rolu oynayır?

Şəkil əsasında hekayə qurun.

DƏMİRİN TUNCU
ƏVƏZ ETMƏSİ

Tunc dövründə insanlar bağçılıq, bostançılıq və üzümçülüklə də məşğul olmuşlar. Bu dövrdə heyvanların da sayı artmışdı. Yeni otlaqlara ehtiyac böyük köçlərə səbəb oldu. Heyvanları üçün otlaq axtaran maldarlar bəzən qonşularının yaşadıkları əraziyə daxil olurdular. Bu isə qansız-qadasız ötüşmürdü. İlk müharibələr belə başlandı. Vaxtilə ov zamanı istifadə edilən ox və kaman, nizə, balta kimi alətlər artıq silahlara çevrilmişdi.

Dəmirin kəşfi əmək alətlərinin daha da təkmilləşməsinə təkan verdi. Dəmir təbiətdə geniş yayılmışdı. O, möhkəm və davamlı idi. Dəmiri əldə etmək üçün xüsusi metal qarışıqlarına ehtiyac yox idi. Ondan hazırlanmış alətlərlə bərk torpaqları belə şumlamaq olurdu.

Dəmir alətlərin tətbiqi insanların əməyini asanlaşdırdı, **təsərrüfatın** daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Sizcə, tunc ilə dəmirin fərqi nədir?

* **Təsərrüfat** hər hansı bir quruluşun istehsal üsuludur.

5

Dövlətlər nə üçün lazımdır?

Təsəvvür edin ki, yaşadığınız yerdə evlər, binalar, yollar – bir sözlə, insan fəaliyyəti ilə bağlı olan heç nə yoxdur. Siz vəhşi təbiətlə üz-üzəsiniz. Ətrafınızda cürbəcür vəhşi heyvanlar dolur. İlk növbədə, nə edərdiniz?

QƏDİM İNSANLARIN
BİRGƏ FƏALİYYƏTİ

Qədim insanlar çox çətin və təhlükəli şəraitdə yaşamışlar. İnsanlar sayca az, ətraf mühit isə, əksinə, vəhşi heyvan sürüləri ilə dolu idi. Belə vəziyyətdə insanlar birləşməyə, birgə fəaliyyət göstərməyə məcbur olurdular.

Artıq bilirsiniz ki, ilk insanların əsas məşğuliyyəti yığıcılıq və ovçuluq olmuşdur.

Ov üçün seçilən heyvana xüsusi tələ qurulurdu. Onları ya qayalıqlardan aşağı atılmağa məcbur edir, ya da əvvəlcədən qazılmış xəndəyə salırdılar. Amma bu, xüsusi təşkilatlanma tələb edirdi. İnsanların içərisindən ən cəsarətli vəhşi heyvanı qızıqdırıb ardınca aparırdı. Qalanları isə qışqırıqlarla onun əvvəlcədən müəyyən edilmiş yoldan kənara çıxmasına imkan verirdi. Belə ov planı əvvəlcədən hazırlanırdı. Bu isə məqsədli fəaliyyət idi. Deməli, insanlar ən qədimdən hansısa **təsisat** yaratmağa zərurət hiss etmişlər.

Başçı

Zaman keçdikcə **qəbilələr** meydana gəldi. Bir neçə qohum qəbilə bir-ləşərək **tayfa** yaratdı.

İstər qəbilənin, istərsə də tayfanın bir başçısı olurdu. Başçı təcrübəli, təd-birli, cəsarətli və güclü şəxslər arasından seçilirdi. Ona qəbilə və ya tayfanın **ağsaqqalları** yardım edirdilər. Başçı və ağsaqqallar ümumi yığıncaqda seçilirdi. İcma üzvləri seçdikləri bu şəxslərin qəbul etdiyi qərarlara sözsüz tabe olurdular.

* **Təsisat** qurulmuş, yaradılmış idarə, təşkilat deməkdir.

* **Qəbilə** bir soydan törəmiş və birlikdə yaşayan nəsilidir.

* **Tayfa** müəyyən dövrdə adamların qohumluq münasibətlərinə, dil və ərazi ümumiliyinə əsaslanan birliyi.

QƏBİLƏ (NƏSİL)

QƏDİM İNSANLARIN
TƏBİƏT HADİSƏLƏRİNƏ
MÜNASİBƏTİ

Sizcə, başçı, ağsaqqallar şurası və kahinləri müasir dövrdə hansı vəzifələrlə müqayisə etmək olar? Kiçik araşdırma aparın.

Kahinlər

Qədim insanlar təbiətdə baş verən adi hadisə və proseslərin səbəblərini anlaya bilmirdilər: **Nə üçün yağış yağır?, İldırım niyə çıxır?, Təbii fəlakətlər: zəlzələlər, daşqınlar və s. niyə baş verir?** Bu sualların cavabını tapa bilməyən insan baş verən təbiət hadisələrini ilahi qüvvələrə bağlayırdı. Beləliklə, ilk dini təsəvvürlər yaranmağa başladı və din xadimləri – **kahinlər** ortaya çıxdı. Kahinlər öz dövrünün savadlı adamları hesab olunurdu. Onlar əhali üzərində böyük təsirə malik idilər. İnsanlar inanırdılar ki, kahinlər ilahi qüvvələrlə onların arasında vasitəçidir.

Dövlət necə yarandı?

Maldarlığın və əkinçiliyin meydana gəlməsi, əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi dövlətləşmə prosesini gücləndirdi. Əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq **istehsal təsərrüfatının** yaranması demək idi. Artıq insanlar qidanı yalnız ovdan və yığılılıqdan əldə etmirdilər. Özləri də dənli bitkilər əkir, mal-qara saxlayırdılar.

Əvvəllər insanlar özlərinə güclə yetəcək qədər məhsul istehsal edirdilər. Yeni əmək alətlərinin yaranması məhsul artımına səbəb oldu. Məsələn, əkinçilikdə torpağı yumşaltmaq üçün xışdan istifadə olundu.

Süni suvarmanın, yəni çaylardan arxların və kanalların da çəkilməsi əkinçilikdə böyük yüksəlişə səbəb oldu. Məhsul çoxaldı. Artıq məhsul qəbilə və tayfa başçıların, ağsaqqaların, kahinlərin əlində cəmləşməyə başladı. Tədricən varlı və yoxsul təbəqələr meydana gəldi. Mal-qaranın sayının artması insanları yeni otlaq sahələri axtarmağa məcbur etdi. Bu, tarixdə insanların böyük yerdəyişməsinə gətirib çıxardı. Otlaqlar uğrunda müharibələr başlandı. Bu müharibələrdə qalib gələnlər məğlub olanların sərvətinə, torpaqlarına yiyələnirdi. Özləri isə ya öldürülür, ya da qul edilirdilər. Əgər insanlar əvvəllər vəhşi heyvanlardan qorunurdularsa, indi insan insandan qorunmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Bunun üçün isə xüsusi təşkilata – dövlətə ehtiyac var idi.

Beləliklə, istehsal təsərrüfatının inkişafı, süni suvarmanın yaranması insanlar arasında təşkilatçılığı gücləndirdi. Arxların, suvarma kanallarının çəkilməsi, həmçinin tez-tez təmizlənməsi isə böyük güc tələb edirdi.

“Dədə Qorqud” kinofilmində Dədə Qorqud gənclərə tövsiyə edir ki, “Torpağı əkib-becərmədisə, qorumağa dəyməz. Qorumağınsa, əkib-becərməyə dəyməz”.

Ordun yoxsa, yurdun yox

Müharibələrin başlanması isə daimi hərbi dəstələrə, orduya zərurət yaratdı. Ordunu saxlamaq üçün isə əlavə vəsait tələb olunurdu. Bu, vergi anlayışının meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri oldu. Əhali gəlirlərinin bir hissəsini qoşun saxlanılmasına verməli idi. Ordu olmasa, əhali hücum edən düşmənlərin qarşısında müdafiəsiz qalardı. Dövlətin əsas vəzifələrindən biri məhz ərazisinin və burada yaşayan əhəlinin müdafiəsi oldu.

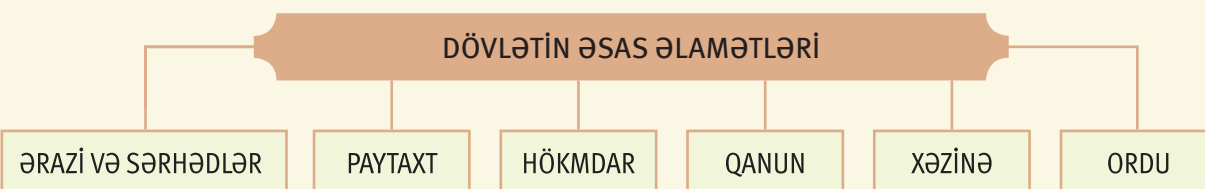
*** İstehsal təsərrüfatı** istehsalı təşkil edən hər şeydir.

Dövlətin rolunu və əhəmiyyətini dəyərləndirin.

Dövlətin vəzifələri haqqında kiçik təqdimat hazırlayın.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Aşşur hökmdarı at
bəslənən vilayətlərdən
birini **“İlxılar evi”**
adlandırmışdı.

Yer kürəsində çoxlu sayda xalq yaşayır. Lakin bu xalqların heç də hamısının dövləti yoxdur. Xalqımız tarix boyunca çoxlu dövlətlər qurmuşdur. Tarixi Azərbaycan torpaqları Dərbənddən başlayıb Zəncana və Həmədana qədər uzanır. Onun ərazisi 400 min kvadrat kilometrdən çoxdur. Araz çayı Vətənimizi iki hissəyə bölür. Hazırda bu çaydan şimaldakı ərazidə Azərbaycan Respublikası yerləşir. Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsi Araz çayından cənubda yerləşdiyinə görə həmin ərazi Cənubi (Güney) Azərbaycan adlanır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda ilk dövlətlərdən biri olan Manna məhz Urmiya gölü hövzəsində yaranmışdır. Urmiya gölü ətrafındakı torpaqlar bərekətli idi. Əkinçilər taxıl, arpa və müxtəlif bitkilər becərir, bağçılıqla məşğul olurdular. Həm yaylaqlar, həm də qışlaqlar heyvandarlığın inkişafına təkan verirdi.

O dövrün mənbələrinə görə, burada qoyun-quzu və mal-qara sürülərinin, at ilxılarının sayı-hesabı yox idi. Zəngin faydalı qazıntılar və yerüstü sərvətlərin bolluğu sənətkarlığın da inkişafına şərait yaradırdı. Sənətkarlar qızıl və gümüşdən bəzək əşyaları, qablar; dəmir və tuncdan metal əşyalar, silahlar düzəldirdilər. Xarici işğalçıları da Urmiya gölü hövzəsinə bu zəngin var-dövlət, təbii sərvətlər cəlb edirdi.

Eradan əvvəl IX yüzillikdə bu ərazidə mövcud olan vilayətlər xarici basqınlardan qorunmaq üçün birləşməyə başladı. Aşşur və Urartu dövlətlərinin aramsız basqınları, əhalinin qarətlərə, talanlara məruz qalması bu birləşməni zəruri edirdi. Nəticədə Urmiya gölü hövzəsində Manna dövləti yarandı. Dövlət öz adını ən güclü tayfadan – Mannadan almışdı. Paytaxt şəhəri olan İzirtu öz gözəl tikililəri və möhkəm qala divarları ilə seçilirdi. Buna görə İzirtunu “Padşah şəhəri” adlandırırdılar.

Beləliklə, Manna Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk mərkəzləşmiş dövlət kimi tarixə düşmüşdür.

Müdrək hökmdar

Təxminən 300 ilə yaxın mövcud olan dövlətin ən tanınmış hökmdarı İranzu olmuşdur. O, güclü Aşşur və Urartu dövlətlərinin əhatəsində öz dövlətini dağıdıcı hücumlardan qorumağa çalışırdı. İranzunun qarşısında iki mühüm məsələ dururdu:

- ◆ ölkədə sabitlik və birlik yaratmaq;
- ◆ xarici basqınlardan qorunmaq.

Məqsədlərini həyata keçirməyə başlayan İranzu, ilk növbədə, özbaşına hərəkət edən vilayət hakimlərini təbə etdi. O, vilayətləri birləşdirdi, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. İranzu iki güclü rəqiblə eyni vaxtda mübarizə aparmağın çətinliyini nəzərə alaraq, Aşşur dövləti ilə ittifaq bağladı. Bu dövlətin köməyi ilə işğal olunmuş Manna ərazilərini geri qaytardı. Beləliklə, Manna güclü dövlətə çevrildi.

MANNA DÖVRÜNƏ AİD
QIZIL CAM

Sizcə, ərazisi işğala məruz qalan ölkənin hökmdarlarında hansı xüsusiyyətlər olmalıdır?

İ RANZU

Sizcə, cəsarət, mərdlik kimi xüsusiyyətlərin əlamətləri hansılardır?

Atropatena dövlətinin yaranmasının əhəmiyyəti nə idi?

Atropatena dövləti

Manna dövlətinin süqutundan çox sonralar onun ərazisində yeni bir dövlət yarandı. Bu dövlət onu quran şəxsiyyətin – Atropatın adı ilə Atropatena adlandırıldı.

BİLİRSİNİZMİ?

Bəzi alimlər Azərbaycan adını da Atropatenanın adı ilə bağlayırlar. Onların fikrincə, *Atropatena* sözü zaman keçdikcə şəklini dəyişmiş (*Aturpatkan*, *Adərbayqan*) və tədricən Azərbaycan formasına düşmüşdür.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Atropat istedadlı bir sərkərdə, uzaqgörən siyasətçi idi. O, İskəndərlə hərbi mübarizənin faydasızlığını gözəl başa düşürdü. Buna görə də müdriklik göstərərək İskəndərlə danışıqlar aparmaq, münasibətləri yumşaltmaq, Şərqnin yeni hökmdarına hədiyyələr vermək yolunu seçdi. Bununla da Atropat işğalçıların Atropatena ərazisinə hücum etməsinə bəhanə vermədi. İskəndər olsa-olsa, Atropatın hakim olduğu sərhədlərə gəlib çatmış, onun ərazisinə isə toxunmamışdı. Axı Atropat etibarlı müttəfiq idi.

Bəs adı dövlətə verilən bu məşhur şəxs kim idi?

Eradan əvvəl IV yüzillikdə Şərq əraziləri Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərinə məruz qalmışdı. Atropat o zaman həm Azərbaycanın cənubunu, həm də şimalında Araz çayı ətrafı əraziləri idarə edirdi. Azərbaycan tayfaları onun rəhbərliyi altında makedoniyalılara qarşı cəsarətlə döyüşürdü. Lakin bu qüdrətli sərkərdəyə qalib gəlmək mümkün olmurdu. Düşmən olsalar da, Makedoniyalı İskəndər Atropatın cəsarətini, mərdliyini görüb onu Azərbaycan torpaqlarının hakimi kimi tanımışdı. İskəndərin ölümündən sonra onun qurduğu dövlət parçalandı. Bundan istifadə edən Atropat Azərbaycanın cənub torpaqlarında yeni bir dövlət yaratdı. Dövlətin paytaxtı Qazaka şəhəri idi.

ATROPAT

“Uzaqgörən siyasətçi”, “etibarlı müttəfiq” ifadələri ətrafında müzakirə aparın. Müasir dövrlə müqayisə edin.

İranzu ilə Atropatı müqayisə edin, oxşar və fərqli cəhətlərini sadalayın.

Atropatdan sonra hakimiyyətə gələnlər də ənənəyə sadıq qaldılar. Onlar dövlətin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış, qonşu dövlətlərin basqınlarının qarşısını almış, dövlətin uzun müddət yaşamasına nail olmuşdurlar. Atropatena hökmdarlarından biri hətta güclü Roma qoşununu məğlub etmiş, düşmənin döyüş bayraqlarını ələ keçirmişdi.

Atropatenada təsərrüfat yaxşı inkişaf etmişdi. Buradan beynəlxalq ticarət yolları keçirdi. Çindən, Hindistandan gələn tacirlər bu ölkənin ərazisindən istifadə edirdilər. Yerli sənətkarlar öz məhsullarını bu tacirlərə satır, xeyli qazanc əldə edirdilər. Ona görə də Atropatenada sənətkarlıq və ticarət daha da inkişaf edərək gəlirli sahələrə çevrilmişdi. Şəhər həyatı canlanmışdı.

Ən uzun ömürlü dövlətimiz – Albaniya

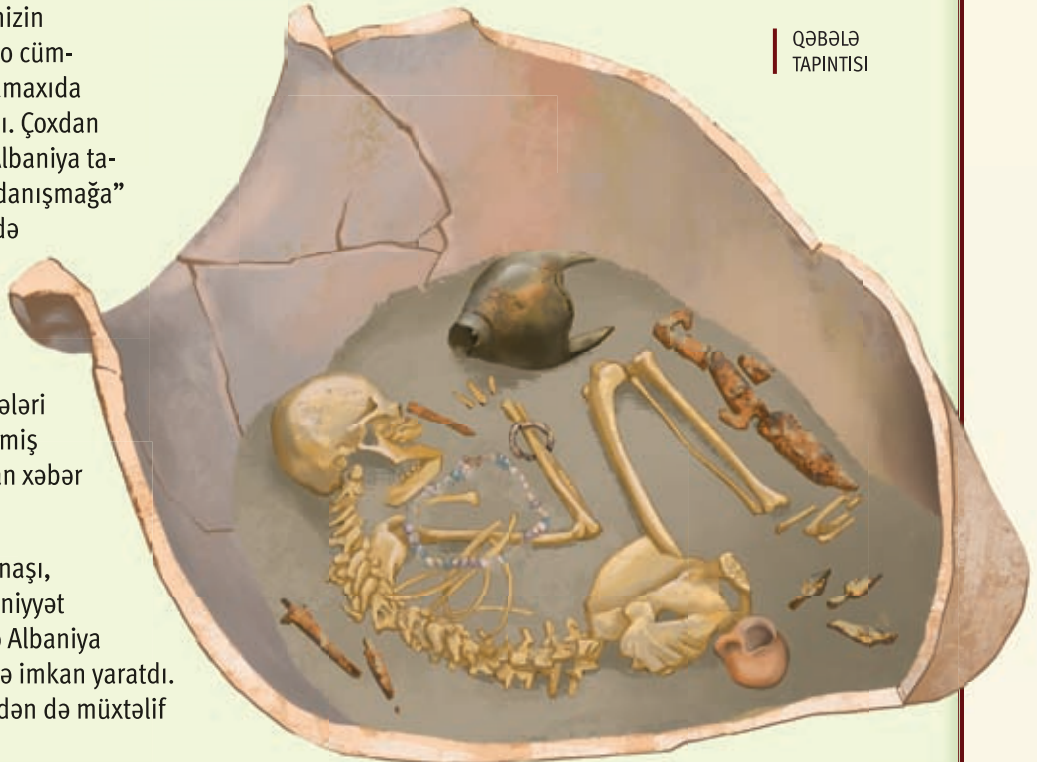
Atropatena dövləti ilə, demək olar ki, eyni dövrdə Araz çayından şimalda Albaniya dövləti də yaranmışdı. Onun sərhədləri qismən müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisinə uyğun gəlsə də, ərazisi ondan daha böyük olmuşdur. Böyük Qafqaz dağlarından Araz çayına, qərbdə Göyçə gölü hövzəsindən Xəzər dənizinədək geniş ərazilər bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Albaniya şimal-qərbdə gürcü dövləti İberiya ilə həmsərhəd idi. Dövlətin paytaxtı Qəbələ şəhəri olmuşdur.

BİLİRSİNİZMİ?

1940-cı illərdə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikintisi aparılırdı. Ekskavatorlar dağları yarıb, Azərbaycanın ən böyük elektrik stansiyası üçün dənizə yeri hazırlayırdılar. Bir gün ekskavatorlardan birinin yerqazan çanağı boşluğa düşür, ətrafa müxtəlif əşyalar səpələnir: küp qırıntıları, metal əşyalar, zirehli geyimlər, dəbilqələr. Qazıntı işləri dayandırılır. Əraziyə gələn alimlər qazıntıları özləri davam etdirir və böyük bir mədəniyyətin izləri aşkara çıxarılır. Bu mədəniyyət nümunələri qədim albanlara aid idi.

1950-ci illərdə ölkəmizin müxtəlif yerlərində, o cümlədən, Qəbələdə, Şamaxıda da qazıntılar aparıldı. Çoxdan unudulmuş qədim Albaniya tarixi artıq alimlərlə “danışmağa” başlamışdı. Qəbələdə içərisində kömürlənmiş dən olan iri təsərrüfat küpləri, Şamaxıdan tapılan gümüş pul dəfinələri albanların inkişaf etmiş təsərrüfat həyatından xəbər verirdi.

Yazılı mənbələrlə yanaşı, tapılan maddi mədəniyyət nümunələri alimlərə Albaniya tarixini bərpa etməyə imkan yaratdı. O dövrə aid qəbirlərdən də müxtəlif əşyalar aşkar edildi.

QƏBƏLƏ
TAPINTISI

Qədim Roma-yunan müəlliflərindən biri yazırdı: “Onlarda dəvə olduqca çoxdur... Dəvənin gözəl yunu vardır; onun yunu çox zərifdir... Bu yundan tikilmiş paltarı ən varlı şəxslər geyinirlər...”

Qəbir abidələrindən yun parça ilə yanaşı, kətan parça qalıqları da tapılmışdır.

Yun və kətan parçalar hansı sənət sahəsinin inkişafından xəbər verir?

Dünya ticarət yollarının bir qolu da Albaniya ərazisindən keçirdi. Pul *də-finələrinin* tapılması ticarətdə yerli pullardan istifadə edildiyini təsdiq edir.

Ölkənin zəngin sərvətləri, əlverişli coğrafi mövqeyi xarici qüvvələrin diqqətini cəlb edirdi. Albaniyanı işğal etməyə çalışan Roma dövləti buraya bir neçə dəfə qoşun yeritmişdi. Lakin əcdadlarımız buraya hücum etmiş Roma qoşunlarına qarşı cəsarətlə mübarizə aparmışdır. Romalılar sülh bağlayıb Albaniyanı tərk etmişlər.

ALBANIYANI TƏRK EDƏN ROMA QOŞUNLARI

Albaniya dövləti min ildən artıq öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanda yaranan dövlətlərdən heç biri bu qədər uzunömürlü olmamışdır. Eranın VIII yüzilliyində ərəblər Albaniya dövlətinin varlığına son qoydular.

Dövlətin uzun müddət yaşaması üçün, sizcə, nələr lazımdır?

Albaniya əhalisinin məşğuliyyəti və təsərrüfat həyatı haqqında kiçik mətn hazırlayın.

* **Dəfinə** yer altında gizli qalan xəzinədir.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda İslam dini yayılana qədər ölü ilə birlikdə onun sağlığında istifadə etdiyi əşyalar (*bıçaq, xəncər, qılınç, ox, nizə və mizraq ucları*) da qəbrə qoyulurdu.

Alban qəbirlərindən tapılmış çoxlu üzük, sırğa, qolbaq və toqqalarda tökmə, döymə və isti emalın izləri vardır.

Bu əşyalar ölkədə dəmir, tunc, qızıl və gümüş məmulatı istehsalının inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Bu həm də albanlarda metalışləmə üsullarının olması haqqında da məlumat verir.

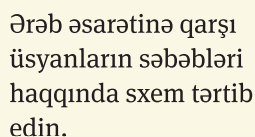
Qəbirlərdən silahların tapılması nəyi sübut edir?

Albaniyada yaşayan uşaqlar, sizcə, necə geyinirdilər?

Əsarətlə barışmayan qəhrəman

Müxtəlif dinlərin mövcud olduğu Azərbaycanda İslam dininin yayılması xalqın formalaşmasına da müsbət təsir göstərdi. İslam dinini qəbul edənlər müsəlman adlanırdı. Bu dində milli fərqlər yox idi. İslamı qəbul edən hər bir kəs ərəb olmasa belə, bərabər hüquqlara malik olurdu. Xilafət dini dövlət olduğundan tutulan ərazilərdə islam qaydaları hökm sürməyə başladı.

İlk ərəb xəlifələri dövləti ədalətlə idarə edirdilər. Vergilər yüngülləşdirilmişdi. Daxili çəkişmələr dayanmış, sabitlik yaradılmışdı. Bu tədbirlər əhalinin güzəranını yaxşılaşdırmışdı. Lakin Xilafətdə hakimiyyətə yeni xəlifələr gəldi. Onlar ərəblərə ərəb olmayan əhali arasında fərq qoymağa başladılar. Vergilər də getdikcə artırıldı. Çoxsaylı vergiləri ödəyə bilməyənlərin övladları əllərindən zorla alınırdı. Yerli əhalinin torpaqlarına ərəb ailələri köçürülürdü. Əhali artıq ərəb əsarəti ilə barışmaq istəmirdi. Getdikcə artan narazılıqlar xalq üsyanlarına çevrildi.

BƏZZ
OALASI

Azərbaycanda ərəb zülmünə qarşı çıxanları **xürrəmilər** adlandırırdılar. Xürrəmilər Vətənimizin azadlığı uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar qırmızı geyinir, döyüşlərə də azadlıq rəmzi olan qırmızı bayraq altında gedirdilər. Ərdəbil yaxınlığında, dağın zirvəsində tikilən Bəzz qalası xürrəmilərin istinadgahı idi.

Xürrəmi sözünün mənasını araşdırın.

Əhalinin bütün təbəqələri üsyana qoşulmuşdu. Kəndlilər, şəhər əhalisi, varlılar və yoxsulların bir arzusu vardı – Vətənimiz azad olmalıdır!

BİLİRSİNİZMİ?

Babək özü Ərdəbil yaxınlığındakı Bilalabad kəndində yoxsul bir ailədə dünyaya göz açmışdı. Atasını tez itirən Babək işləyərək gözləri görməyən anasını da saxlayır. O, uşaq vaxtlarından başqalarına çobanlıq etmiş, qoyun-quzu otarmışdı. Böyüyəndə isə ticarət karvanlarına bələdçilik etməklə məşğul olmuşdu. Belə şəxslərə **sarban** deyirdilər. Sarbanlıq edən Babək bunun sayəsində bütün ölkəni gəzmış, əhalinin ağır vəziyyətini öz gözləri ilə görmüşdü. Yaşadığı çətinliklər onu sarsıtmamışdı. Əksinə, sadə bir kəndli balası çalışqanlığı və zəhmətsevərliyi sayəsində qətiyyətli və iradəli şəxsiyyətə çevrilmişdi.

Babəkin möhkəm xarakterli şəxs kimi yetişməsinin səbəbləri nə idi?

| BABƏK

Xalq içərisindən çıxan Babək tezliklə öz xalqının qəhrəmanına çevrildi. Onun başçılığı ilə xürrəmilər Xilafətin xeyli sayda ordusunu darmadağın etdilər. Xürrəmilərin gücü xalqın birliyində idi. Azadlıq hərəkatına qoşulan əhali hər yerdə yadelli ərəb məmurlarını ölkədən qovurdu. Beləliklə, xəlifənin Azərbaycan-dakı hakimiyyətinə böyük zərbə vuruldu.

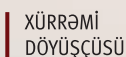

Xalq birliyinin qələbə ilə nəticələnməsinə başqa hansı hadisəni nümunə göstərə bilərsiniz?

Xürrəmilərin uğurları xəlifəni qorxuya salmışdı. Xəlifə böyük mənfəət götürdüyü Azərbaycandan əl çəkmək istəmirdi. O, Babəkə qarşı tanınmış sərkərdəsini – türk əsilli Afşini göndərdi. Afşinin ixtiyarına böyük ordu verilmişdi. Xəlifə ona külli miqdarda pul da göndərirdi.

Afşin əvvəlki ərəb sərkərdələrindən fərqli olaraq, Babəklə birbaşa döyüşə girmədi. O başa düşürdü ki, xürrəmilər gücünü xalqdan alır. Ona görə də müxtəlif üsullarla Babəki müdafiə edən qüvvələri ondan

Sizcə, xürrəmilər hərəkəti hansı halda tam qələbə ilə nəticələnə bilər?

Nəticədə Babəkə silah-sursat göndərən, ordusunu ərzaqla təmin edən varlılar ondan uzaqlaşdı. Afşin Babəkin yaxın sərkərdələrinə qarşı da xüsusi plan hazırlamışdı: onları pusquya salıb ya əsir götürür, ya da öldürürdü. Nəticədə xürrəmilərin qüvvələri xeyli zəiflədi. Afşinin ordusu isə ardı-arası kəsilmədən silah, sursat və ərzaqla təchiz edilirdi. Uzun hazırlıqlardan sonra Afşin Bəzz qalasını mühasirəyə ala bildi.

837-ci ildə xürrəmilərin son sığınacağı olan Bəzz uğrunda tarixin ən böyük qanlı döyüşlərindən biri başladı. Xürrəmilərin şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, sayca üstün olan xilafət qüvvələri qalib gəldi. Bəzz qalası tutuldu. Xilafəti lərzəyə salan bu möhtəşəm qala Afşinin əmri ilə dağıldı.

Babək mühasirədən çıxıb bilmişdi. O, Xilafətə qarşı mübarizəni davam etdirmək niyyətində idi. Lakin başına böyük məbləğdə pul mükafatı qoyulan

BƏZZ QALASININ ALINMASI

Babəki yerli əyanlardan biri Afşinə ələ verdi. Xilafətin mərkəzinə aparılan qəhrəman Azərbaycan oğlu ölümü də mərdliklə qarşıladı. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, ağır edam prosesinə baxmayaraq, Babəkin iniltisini belə eşidən olmamışdı. Döyüş meydanında qələbələr sıralayan Babək şərəfli ölümü ilə də düşməyə qalib gəlməyi bacarmışdı.

Məğlub olmasına baxmayaraq, Xürrəmilər hərəkəti nəticəsiz qalmadı. Xilafət zəiflədi və bir qədər sonra parçalandı. Xilafətdən ayrılan ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da müstəqil dövlətlər yarandı.

Xalq öz qəhrəman oğlunu heç zaman unutmadı. Azadlıq rəmzinə çevrilən bu ad bu gün də dünyaya gələn Azərbaycan övladlarına qoyulur.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Afşin Babəkin sərkərdəlik bacarığına heyran olmuşdu. O, Babəkin əfv olunması üçün xəlifədən fərman da almışdı. Şərti isə belə idi: Babək xalqdan uzaqlaşmalı, xürrəmiləri tərk etməlidir. Əvəzində özü və ailəsi əfv ediləcək, xilafət qoşunlarının birinə komandan təyin olunacaqdır. Lakin Babək: “Mən öz xalqıma xəyanət edə bilmərəm”, – deyərək Afşinin təklifini rədd etmişdi. Afşin isə niyyətindən əl çəkmək istəmirdi. Bu dəfə o, Babəkin əsir düşmüş oğluna məktub yazdırdı. Oğlu atasından xəlifənin əmrinə tabe olmasını xahiş edirdi. Babəkin cavabı isə olduqca təsirli idi: “Sən daha mənim oğlum deyilsən... Sən anlamadın ki, qırx il kölə kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq daha yaxşıdır!”

Sizcə, Babək nə üçün xəlifənin əfv fərmanını qəbul etməmişdi?

Azadlıq və köləlik anlayışlarının mənasını öyrənib müzakirə edin.

8

Azərbaycanı birləşdirən ilk hökmdar

* **Sülalə** qohumluq hüququna əsasən taxtda ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən padşahlar deməkdir.

ƏRDƏBİL ŞƏHƏRİNİN PLANI

Baş verən üsyanlar Ərəb xilafətini zəiflətdi. Xəlifələr dövləti artıq əvvəlki kimi idarə edə bilmirdilər. İşğal edilən ərazilər bir-birinin ardınca Xilafətdən “qopmağa” başladı. Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycanda da yeni dövlətlər yarandı. Onlardan biri Sacoğulları (Sacilər) dövləti idi. Mənşəcə türk olan bu **sülalənin** bütün nümayəndələri “Afşin” ləqəbini daşıyırdı. Babəki məğlub edən Afşin (Heydər Kavus oğlu) də bu nəsiləndən idi.

Sacoğulları dövləti IX yüzilliyin sonlarında Azərbaycanın cənubunda meydana gəlmişdi. Paytaxtı əvvəlcə Marağa, sonra isə Ərdəbil olmuşdur.

Dövlətin ən məşhur hökmdarı Yusif Sacoğlu idi. O, Azərbaycandan böyük vergilər tələb edən xəlifəyə tabe olmaq istəmirdi. Buna görə də hər il Xi-

lafətə göndərilən xəracı dayandırdı. O, güclü ordu yaradıb qonşu əraziləri də özünə tabe etdi. Yusifin əsas məqsədi Azərbaycanı birləşdirmək idi.

Sacoğulları dövlətindən bir qədər əvvəl Kür çayından şimalda yerləşən torpaqlarda Şirvanşahlar dövləti yaranmışdı. Yusif Şirvanşahlar dövlətini də özünə tabe etdi. Ərəblərin “Qapılar qapısı” adlandırdıqları Dərbənd də tutuldu.

Yusif xəlifənin deyil, özünün adından pul kəsdirməyə başladı.

Yusifin uğurlarının sirri nədə idi?

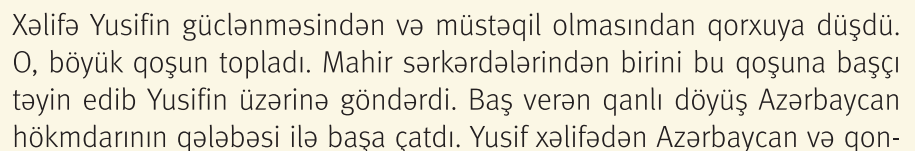
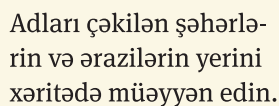
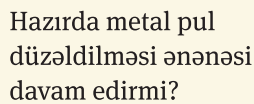
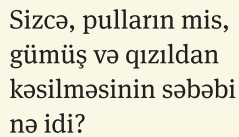
YUSİF SACOĞLU

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Yusif yaxşı təhsil almışdı. Ədəbiyyatı çox sevmiş. Mənbələrdə onun gözəl şeirlər yazdığı da qeyd edilir. Gözəl nitqi ilə ətrafdakıların ürəyini fəth edirdi. Döyüş meydanında cəsarətli və qorxmaz, dinc dövrlərdə isə ədalətli və səbirli idi. Xilafət ordusunu məğlub edən Yusif əsir düşən ərəb sərkərdələri ilə çox yaxşı rəftar etmiş, onlara qiymətli geyim də bağışlamışdı. Bu davranışları ona rəğbət qazandırır. Hətta düşmənləri belə Yusifə hörmətlə yanaşırdılar.

Beləliklə, Yusif Sacoğlu tarixi Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirən ilk hökmdar oldu. Dövlətin ərazisi Dərbənddən Zəncana və Həmədana qədər uzanırdı.

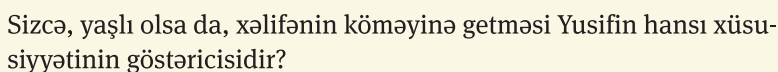

Xəlifə rahat nəfəs ala bilərdi. Amma onun gözlədiyi olmadı. Yusif əsir götürüləndən sonra Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə üsyanlar başladı. Xəlifə bu üsyanların öhdəsindən gələ bilmirdi. Ona görə Yusifi azad edib yenidən Azərbaycana göndərməyə məcbur oldu. Üsyanlar yatırıldı, ölkədə sabitlik yaradıldı.

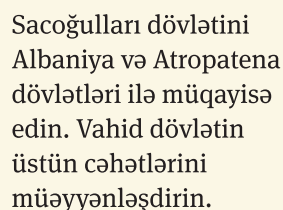

Səbəb	Nəticə
◆ Xəlifə ilk dəfə Azərbaycana qoşun göndərdi.	◆ ...
◆ ...	◆ Yusif Sacoğlu məğlub oldu.
◆ Xəlifə güzəştə getdi.	◆ ...
◆ Azərbaycanın birləşdirilməsi müsbət hadisə idi.	◆ ...
◆ ...	◆ Yusif Sacoğlu edam edildi.

Artıq Yusif qocalmışdı. Bu zaman Xilafətin ərazisində xəlifəyə qarşı üsyan baş verdi. Ümitsiz vəziyyətə düşən xəlifə Yusifdən kömək istədi. Xəlifənin köməyinə tələsən Azərbaycan hökmdarı üsyançılarla gecə döyüşündə məğlub olub əsir düşdü. Yusifi əsir götürənlər xəlifədən onun azad olunması üçün pul tələb etdilər. Tələb olunan pul gecikdiyi üçün üsyan rəhbərləri Yusifi edam etdilər. Azərbaycanı ilk dəfə vahid dövlətdə birləşdirən şəxsiyyətin ömrü başa çatdı.

Sizcə, Sacoğulları döv-
lətinin yaranmasının
əhəmiyyəti nə idi?

Səlcuqlar və Azərbaycan

Azərbaycan qədim dövrlərdən türk yurdu olmuşdur. Müxtəlif türk *boyları* zaman-zaman buraya axınlar etmiş, tədricən burada yaşayan əhaliyə qaynayıb-qarışmışdır. Azərbaycanda məskunlaşan türk boyları içərisində oğuzlar xüsusilə fərqlənirdilər.

14

BİLİRSİNİZMİ?

Oğuzlar haqqında rəvayət, əfsanə və dastanların toplandığı əsərlər “Oğuznamə”lər adı ilə məşhurdur. Belə dastanların birində deyilir ki, oğuz türkləri Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin (türk adı Olcay) soyundan törəmişdir.

“Yafəsin nəslindən olan Qara xan hökmdar taxtına oturur. Tezliklə onun ağıllı və şahlıq taxtına layiq bir oğlu dünyaya gəlir... Uşaq bir ildən sonra dil açıb danışmağa başlayır. “Mən şah çadırında doğulduğum üçün adımlı Oğuz qoymaq lazımdır”, – deyir.

Oğuz uşaqlığında və böyümə çağında, yetkin oluncaya qədər daim Tanrını anıb, ona şükür edərdi... Oğuz hər cür bacarıq və hünərdə: ox atmaqda, nizə tullamaqda, qılınc çalmaqda və bilgi sahəsində aləmə örnək oldu”.

OĞUZ BOYLARININ DAMĞALARI

IVI

QAYI

YAZIR

ƏFŞAR

17A

BAYAT

18

DÖYƏR

Y

QIZIQ

2

ALKAEVLİ

VA

DÖDURĞA

3 5

BƏYDİLİ

Q

QARAEVLİ

TT

YAPARLI

VI

QARĞIN

E

BAYANDUR

17

SALUR

3

İĞDİR

8

PEÇENEQ

9

AYRIM

5

BÜĞDÜZ

6

ÇUVALDAR

11

ALAYUNTLU

17

YIVA

18

ÇƏPNİ

11

YÜREGİR

17

QINIQ

Oğuzlar 24 boydan ibarət olmuşdur. Hər boyun öz nişanı – damğası var idi. Xalqımız bu damğaları daşlar, xalçalar üzərində də əbədiləşdirmişdir.

SƏLCUQ BƏY

*** İmperiya** tərkibində
müxtəlif xalqları,
ölkələri birləşdirən
güclü dövlət deməkdir.

Oğuzların məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Mərkəzi Asiya idi. Oğuzlar burada da güclü dövlət qurmuşdular. Oğuz xaqanına xidmət edən şəxslərdən biri Səlcuq bəy olmuşdur. O, oğuzların **Qınıq** boyuna mənsub idi. Xaqan ilə münasibətləri pisləşən Səlcuq ondan ayrıldı. Səlcuqun varisləri XI yüzillikdə Səlcuq **imperiyası** adı ilə tanınan yeni bir dövlət qurdular. Bununla da yeni oğuz fəthləri başlandı. Tezliklə səlcuqlar Azərbaycana da gəldilər.

BİLİRSİNİZMİ?

“Oğuznamə”lərin birində Azərbaycan adının yaranması ilə bağlı maraqlı rəvayət vardır. Burada Oğuz xanın yürüşlərindən bəhs edilərək yazılır: “Oğuz xan yay aylarında bu vilayətlərin bütün yaylaqlarını, Sabalan dağlarına, Aladağa qədər dağlıq yerləri tamamilə fəth etdi. Orada olduğu vaxt hər kəsin bir ətək torpaq gətirməsini və burada bir təpə düzəltmələrini əmr etdi. Öncə xan, sonra bütün əsgərləri bir ətək torpaq gətirib tökdü. Böyük təpə yarandı. Bu təpənin adına *Azərbaycan* dedilər. “Azər” türkcə “yüksək”, “baycan”da “zənginlərin, uluların yeri” deməkdir. Bu ölkə bu şəkildə məşhur oldu”.

Bu dövrdə Azərbaycanda bir neçə dövlət var idi. Pərakəndəlik ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Səlcuqlar Azərbaycanın fəthini başa çatdırdıqdan sonra vahid çəki, ölçü, pul sistemləri tətbiq etdilər. Sənətkarlıq və ticarət canlandı. Şəhərlərin sayı artdı. Ölkənin müdafiə qabiliyyəti də gücləndi. Azərbaycan üzərinə yadelli hücumların qarşısı daha asanlıqla alınır.

Siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf mədəniyyətə də müsbət təsir göstərdi. Mədəni həyatda da intibah – çiçəklənmə dövrü başlandı. Səlcuqlar Azərbaycanda öz soydaşları ilə qaynayıb qarışdılar. Nəticədə türk dili burada yaşayan bütün xalqların ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrildi.

Daxili çəkişmələr, Avropa dövlətlərinin Şərqi yürüşləri zamanı uzun sürən müharibələr Səlcuq imperiyasını zəiflətdi. XII yüzillikdə bu dövlət parçalandı və süqut etdi.

Səlcuqların Azərbaycanı fəth etməsini asanlaşdıran səbəblər hansılardır?

Sizcə, bir ölkədə bir neçə dövlətin olmasının hansı mənfi cəhətləri ola bilər?

Böyük Səlcuq imperiyası sultanlıqlara və atabəyliklərə parçalanmışdı. Atabəylər səlcuqlu şahzadələrin tərbiyəçiləri idi. Yalnız xüsusi istedadı və qabiliyyəti olan şəxslər bu vəzifəyə təyin edilirdi. Hər bir atabəy öz şahzadəsinə sədaqətlə xidmət edir, onun haqlarını qoruyurdu.

Bu dövrdə Azərbaycanda Atabəylər (Eldənizlər) dövləti yaranmışdı. Onun qurucusu Şəmsəddin Eldəniz idi. O, Səlcuq şahzadəsi Arslanşahın atabəyi olmuşdu.

BİLİRSİNİZMİ?

40-cı qul

Rəvayətə görə, Eldəniz uşaq yaşlarında olarkən Dərbənddəki qul bazarından satın alınmışdı. Bazarda belə bir qayda var idi: 39 qul alana daha bir qul hədiyyə verilirdi. 39 qul alan tacirə də 40-cı qul hədiyyə edildi. Bu qul arıq və çəlimsiz bir uşaq idi. Tacir bu “hədiyyə”ni könülsüz qəbul edir. Yay fəsli olduğundan qulları aparan karvan yalnız gecələr hərəkət edir, gündüzlər dincəlirdi. Qırxıncı qul yol boyu yuxuladığından arabadan üç dəfə yerə düşmüşdü. İki dəfə onu tapıb arabaya qoydular. Üçüncü dəfə tacir onu götürməmək göstərişi verir. O, pulsuz başa gələn arıq və sısqə bir qulun nazı ilə oynamaq fikrində deyildi.

Səhər açılarda uşaq yuxudan ayılır. Karvan artıq yox idi. Arabaların izini tutan uşaq günün qızmarında səhərdən axşamadək yol gedərək karvana çatır. Uşağın bu fərasəti taciri heyrətləndirir. Tacir onu İraqdakı Səlcuq sarayına verir. Bu uşaq gələcəkdə böyük bir dövlətə hökm edəcək Şəmsəddin Eldəniz idi.

Qıpçaq əsilli Eldəniz İslam dinini qəbul etmişdi. İslamı qəbul edən şəxslər digərləri ilə bərabər hüquqlara malik olurdular. Sultanın göstərişi ilə Səlcuq sarayında onun təlim-tərbiyəsi üçün xüsusi müəllim ayrılmışdı. Eldənizə elmi biliklər və hərbi sənətinin incəlikləri öyrədilirdi. Tezliklə o, at çapmaqda, qılınc oynatmaqda və ox atmaqda mahir olan bir döyüşçüyə çevrildi. Artıq o çəlimsiz və sısqə quldan əsər-əlamət qalmamışdı.

Sizcə, Eldənizin hansı xüsusiyyəti onun karvana çatmasına kömək etdi?

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Bir gün Arslanşahın əhvali-ruhiyyəsi yaxşı idi. O, xəzinəsində nə varsa, kimə gəldi bağışladı. Eldəniz bunu eşidən kimi sultanın bağışladıqlarının hamısını geri aldı. Sonra üzünü sultana tutub dedi: “Pulu ehtiyacın xaricində işlərə xərcləsən, lazımsız yerə pul toplamaq məcburiyyətində qalarsan. O zaman xalqa zülm etmiş olarsan”. Şəmsəddin Eldəniz bununla sultana demək istəmişdi ki, dövlət xəzinəsini boş yerə dağıtmaq və onun xərclərini xalqın üzərinə qoymaq olmaz.

ATABƏY ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZ

**Yusif Sacoğlu ilə
Atabəy Eldənizi
fəaliyyətləri baxımından
müqayisə edin.**

Tezliklə Eldəniz bacarığı və sədaqəti ilə sultanın rəğbətini qazanır. Sultan onu oğlu şahzadə Arslanşahın atabəyi təyin edir. Sultanın ölümündən sonra onun hakimiyyətə gələn qardaşı Arranın – Azərbaycanın bir hissəsinin idarəsini Eldənizə tapşırırdı.

Naxçıvan şəhərini özünə mərkəz seçən Eldəniz 1136-cı ildə yeni dövlətin əsasını qoydu. Bir qədər sonra atabəyi olduğu şahzadəni sultanlıq taxtına çıxaran Atabəy Eldəniz bütün hakimiyyəti öz əlinə keçirdi. O artıq “Böyük Atabəy” idi. Onun hakimiyyəti dövründə yadelli basqınlarının qarşısı alındı. Şirvanşahlar asılılığa salındı, Dərbənd tutuldu. Beləliklə, bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlətin tərkibində birləşdirildi. Eldəniz öz hakimiyyətini qonşu ərazilərə də yaydı.

Keçmiş qul Dərbənddən İran körfəzinə qədər uzanan geniş ərazilərin hökmdarına çevrilmişdi.

Onun şəxsiyyəti ilə bağlı maraqlı məlumatlar vardır. Ədalətli davranışına, qazandığı parlaq qələbələrə görə Eldənizə Şəmsəddin (Şəms əd-din), yəni “Dinin günəşi” ləqəbi ve-

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**YUSİF
SACOĞLU**

...

**ATABƏY
ELDƏNİZ**

...

rilmişdi. Atabəy zəhmətkeş və çalışqan idi. Ömrünün son on beş ilini at üstündə səfərlərdə keçirmiş, dövlətini bütün təhlükələrdən qorumuşdu. Verdiyi sözlərə sadıq olması ilə fərqlənən Atabəy ətrafına da sədaqətli və ləyaqətli adamları toplamışdı. İradəli və qətiyyətli idi. Bir qərar verirdisə, onu hökmən yerinə yetirirdi. Lakin səbirli və tədbirli olduğundan heç vaxt tələsik qərarlar vermirdi. Bu onun nüfuzunu daha da artırırdı. Güclü yaddaşa malik olması da Atabəyin üstün keyfiyyətlərindən idi. O heç bir hadisəni unutmur, özünə qarşı çıxanları da yadda saxlayırdı.

Siyasi sabitlik iqtisadiyyatın yüksəlişinə səbəb oldu. Əhalinin güzəranı yaxşılaşdı. Ölkədə mədəniyyət də inkişaf etdi. Bu dövrdə məşhur şairlər, alimlər və memarlar yetişdi. Dahi şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının xeyli hissəsi Atabəylər dövrünə təsadüf edir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoyan memar Əcəmi Əbubəkr oğlu dövlətin ilk paytaxtı Naxçıvanda çoxsaylı memarlıq nümunələri yaratmışdır. Onların bəziləri dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Sizcə, mədəniyyətin inkişafına hansı amillər təsir göstərir?

■ MÖMİNƏ XATUN TÜRƏSİ

■ YUSİF İBN KÜSEYİR TÜRƏSİ

Şəmsəddin Eldəniz oğlanlarına güclü dövlət miras qoymuşdu. Onun oğlanları dövləti daha da gücləndirdilər. Hətta kiçik oğlu Qızıl Arslan sultan titulu qəbul etmişdi. Eldənizin nəvələri isə babalarının yolunu gedə bilmədilər. Dövlət zəiflədi və süqut etdi.

XII yüzilliyin memarlıq abidələri haqqında məlumat toplayın.

11

Qara Yusif kim idi?

Sizcə, dövlətin həm də Qaraqoyunlu kimi məşhurlaşmasının səbəbi nədir?

Bayraqdakı təsviri necə izah edərsiniz? Nə üçün bayraqda qoç təsviri var idi?

QARAQOYUNLU SÜVARİLƏRİ

Yəqin ki, qara sözü ilə başlayan müxtəlif adlarla rastlaşmışsınız. Məsələn, **Qarabağ, Qaradağ, Qarayazı, Qarapapaq** və s. Bəlkə, Qara adlı sinif yoldaşınız, dostunuz, qohumunuz, qonşunuz da var.

Bəs ərazi, dağ, çay, insan, hətta xalq adlarındakı qara sözünün mənası nədir?

“Qara” sözü dilimizdə təkcə rəng deyil, həm də “böyük”, “güclü” anlamında işlədilir. Təsadüfi deyil ki, XV yüzillikdə əsas Baharlılar nəslindən qoyulan dövlət də Qaraqoyunlu adlanmışdır. Bu dövləti Van gölü hövzəsində və Azərbaycanın bir sıra ərazilərində yaşayan yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan oğuz türkləri qurmuşdular. Onlar maldarlıqdan, xüsusilə qoynuluqdan böyük gəlir əldə edirdilər. Dövlətin bayrağında da qara qoç təsviri var idi.

QARAQOYUNLU DÖVLƏTİ

Qaraqoyunlu dövlətini quran şəxs Qara Yusif olmuşdur. Ucaboylu və güclü olması ilə fərqlənən Yusif həm də yaxşı təhsil almışdı. Onun əsas gücü də məhz bunda idi: ən çətin vəziyyətdə belə özünü itirmir, ani qərarları ilə düşmənlərini çaş-baş salmağı bacarırdı. O, asanlıqla ünsiyyət qurur, mərhəməti və ədaləti sayəsində dostlar qazana bilirdi. Dostlarına həmişə hörmətlə davranırdı.

Qara Yusifin yaşadığı zamanlar olduqca qarışıq dövr olmuşdur. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda bir neçə qüvvə mübarizə aparırdı: bunlar Şirvanşahlar, ağqoyunlular və monqol nəslindən olan Cəlairilər idi. Bir tərəfdən də xarici basqınlar ara vermirdi. Onların içərisində isə qüdrətli dövlət qurmuş Əmir Teymur xüsusilə fərqlənirdi. Özünü **“Turan sultanı”** adlandıran bu böyük türk fatehi türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı əraziləri öz dövlətinə tabe etməyə çalışırdı.

Qara Yusifi bir sözlə təqdim etmək istəyirsiniz, hansı ifadədən istifadə edərdiniz?

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Qara Yusif düşmənlərinə qarşı da mərhəmətli idi. Ona xəyanət edən Cəlairi sultanını bağışlamaq istəsə də, elə Cəlairi əmirləri buna kəskin etiraz etmişdilər. Şirvanşah Şeyx İbrahim də Qara Yusiflə müharibə etmiş, məğlub olub əsir düşmüşdü. Lakin Yusif onu edam etdirməmiş, təbrizlilərin xahişi ilə azad edib məmləkətinə göndərmişdi.

Teymurun qurduğu dövlət onun ölümündən sonra *Teymuri* adı ilə tanınmışdır. Qara Yusifin əsas rəqibi də məhz Teymur və onun varisləri oldu.

Böyük fatehin vəsiyyəti

Qara Yusif türk hərbi sənətini gözəl mənimsəyən mahir sərkərdə idi. Əsgərləri onu çox sevirdi. Bunun səbəbi isə həlledici döyüşlərdə əsgərləri ilə çiyin-çiyinə vuruşması idi. Onun cəsarəti, qorxmazlığı döyüşçülərinə böyük ruh yüksəkliyi verirdi. Məhz bunun sayəsində Yusif az qüvvə ilə özündən sayca çox olan düşmənlərinə qalib gələ bilirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın hansı generalı düşmənlə üz-üzə ön xətdə şəhid olmuşdur?

Bu keyfiyyətlərinə görə Əmir Teymur rəqibləri içərisində məhz Qara Yusifdən daha çox çəkinmişdir. Təsadüfi deyil ki, o öz oğlanlarına, nəvələrinə Yusifi birinci dərəcəli düşmən olaraq göstərmiş, onunla daim tədbirli olmağı vəsiyyət etmişdi.

QARA YUSİF

Hökmdar Yusif

Öz rəqiblərini məğlub edən Yusif 1410-cu ildə paytaxtı Təbriz olan güclü dövlət qura bildi. Bu dövlətin qurulması ilə Azərbaycanda hökm sürən qarışıqlığa son qoyuldu. Qara Yusif orduya xüsusi diqqət yetirirdi. Buna görə də ölkənin müdafiəsi gücləndirildi.

O, teymurilərin bir neçə yürüşünün qarşısını almışdı. Nəticədə əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət canlandı, əhalinin gəlirləri artdı. Hökmdar elmə və təhsilə də xüsusi diqqət ayırırdı. Alimlər, şairlər, rəssamlar və din xadimləri dövlətin himayəsində idi. Qara Yusif bütün dinlərə hörmətlə yanaşırdı. O, xristian kilsəsini vergilərdən azad etmişdi. Müharibələr zamanı isə dövlətində yaşayan xristianların təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmışdı.

Qara Yusif türk (Azərbaycan) dilinin inkişafına diqqət yetirirdi. Qaraqoyunlu sarayında türk dilində xeyli kitablar yazılmışdı. Onun zamanında müsəlmanların müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim” türk dilinə tərcümə edilmişdi.

Siz dövlət başçısı olsanız, ilk növbədə, hansı sahəyə diqqət ayırırdınız?

Qara Yusifin gördüyü işləri qruplaşdıraraq cədvəl tərtib edin.

O dövrün mənbələrində “sultan”, “padşah” və “bahadır” adlandırılan hökmdar Yusif teymurilərlə növbəti döyüş ərəfəsində xəstələnir. Həkimlərin səyinə baxmayaraq, bu adlı-sanlı qəhrəmanı xilas etmək mümkün olmur. 1420-ci ildə dünyaya göz yuman Qara Yusif indiki Türkiyə ərazisində – Ərcişdə dəfn edilmişdir.

QARA YUSİF TÜRƏSİ

12

Həsən padşah Bayandur

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Müasirlərinin yazdığına görə, Həsən hələ uşaq vaxtlarından uzunboy və fiziki cəhətdən güclü olması ilə seçilirdi. Bu və türk döyüş sənətinin incəliklərinə yiyələnməsi onun döyüşlərdə daha tez iştirak etməsinə səbəb olmuşdur. Hələ 14 yaş olarkən döyüşlərin birində at üzərində olan rəqibini kürəyindən tutaraq yerə salmışdı. Böyüdükcə isə ayağının yerə dəyməməsi üçün ona xüsusi hündür atlar seçilirdi.

Daxili çəkişmələr, aparılan uzunmüddətli müharibələr Baharlıların başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu dövlətini zəiflətmişdi. Bundan oğuz türklərinin – Bayandurlar nəslindən olan Həsən bəy məharətlə istifadə etdi. O, XV yüzilliyin ikinci yarısında bir sıra döyüşlərdə Baharlıları məğlubiyyətə uğradaraq Təbrizi tutdu və Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu.

Maraqlıdır ki, əvvəlcə Kiçik Asiyada bəylik quran Baharlılar və Bayandurlar Təbrizə can atmış, yalnız Təbrizə hakim olduqdan sonra böyük dövlətə çevrilə bilmişdilər. Bunun səbəbi bu qədim şəhərin “Azərbaycan taxtı” adlandırılması ilə bağlıdır. Təbrizə hakim olan şəxs Azərbaycana və qonşu ərazilərə də hökmdarlıq haqqına yiyələnirdi.

Həsən bəy kim idi?

Onun atası Bayandurlar nəslinin idarəçilərindən olan Əli bəy idi. Həsənin anası isə öz dövrünün savadlı və geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyətlərindən olan Saray xatun olmuşdur. Atasını tez itirən Həsən bəy anasının təsiri ilə gözəl təhsil və tərbiyə almışdır. Ucaboy olduğundan o, Şərq mənbələrində daha çox “Uzun Həsən” adı ilə məşhurdur.

TƏBRİZ ŞƏHƏRİ

Həsən padşah

Təbrizdə taxta çıxan Həsən padşah Bayandur dövlətin gücləndirilməsi ilə məşğul olur. Dövlətdə qayda-qanun yaratmaq məqsədilə o, “Qanunnamə” qəbul etdi.

“Qanunnamə” ilə vergi ödənilməsində qayda-qanun yaradıldı. Onun vergi islahatı ədalətli idi. Yerli hakimlər tərəfindən özbaşına yığılan vergilər ləğv edildi. Bəzi vergilərin isə miqdarı azaldıldı.

Bütün bu addımlar sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi.

Sizcə, Həsən padşah nə üçün vergilərə xüsusi diqqət verirdi?

HƏSƏN
PADŞAH
BAYANDUR

AĞQOYUNLU
PIYADASI

A detailed illustration of an Agh Qoyunlu foot soldier. He is wearing a metal helmet with a red plume, a chainmail tunic, and a red skirt. He holds a bow in his right hand and a large, round, metal shield with rivets in his left. A quiver of arrows is slung over his shoulder. The background is a plain, light color.

Maraqlıdır ki, Həsən padşahın “Qanunnamə”si onun ölümündən keçən təqribən 100 il ərzində qüvvədə olmuş, Səfəvilər dövlətində də tətbiq olunmuşdur. Bütün bunlar Həsən padşah Bayandurun ədalətliliyindən və uzaqgörənliyindən xəbər verir.

Uzun Həsən həm də mahir sərkərdə idi. Döyüşlərdə ağılasıgmaz taktikalara, qətiyyəti və cəsarəti ilə şöhrət qazanmışdır. Təsadüfi deyil ki, o, müasiri Osmanlı sultanı Fateh II Mehmeti də məhz özünəməxsus sərkərdəlik qabiliyyəti sayəsində məğlub edə bilmişdi.

An illustration depicting a battle scene. In the foreground, three Ottoman soldiers are shown. They are wearing yellow tunics over chainmail, blue helmets, and blue arm guards. They are holding long, dark wooden spears. In the background, a mounted knight in full plate armor, including a helmet with a visor and a large surcoat, is riding a brown horse. The knight is holding a long spear. The scene is set in a hazy, outdoor environment with some greenery visible at the bottom.

Ağqoyunlu ordusu

Həsən padşah Bayandur ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirmişdir. *Elatlardan* toplanan Ağqoyunlu süvariləri öz dövrünün ən qorxmaz, ən cəsarətli və dəliqanlı döyüşçüləri idi. Elatları gəzən, orduya çağırılaraq döyüşçülərin sayını, onların silahlanmasını, atlarla necə təmin olunmasını və s. dəqiqləşdirən dövlət məmurları var idi. Məhz bu səbəbdən müharibələr baş verərkən ordu qısa müddət ərzində çevik şəkildə toplanır və döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməyə hazır olurdu.

Özləri və atları zirehə bürünmüş Ağqoyunlu süvariləri ağır qılıncları, əmud və gürzləri, şəşpərləri ilə rəqiblərini dəhşətə salırdılar. Onlar qədim türk ənənələrinə uyğun olaraq at üstündə sərrast ox atıcıları kimi də məşhur idilər.

Həsən padşah Bayandurun ölümündən bir qədər sonra varisləri arasında çekişmələr başladı. Nəticədə dövlət zəiflədi və əvvəlki qüdrətini itirdi. Onu əvəz edən səfəvilər Ağqoyunlu irsinin davamçıları oldu.

* **Elat** köçəri maldarlıqla məşğul olan camaat, xalq, eldir.

Süvari döyüşçülərlə piyada döyüşçüləri müqayisə edin. Sizcə, bunların bir-birindən hansı üstün və ya zəif cəhətləri ola bilər?

Həsən padşahın dövlətçilik fəaliyyətini qruplaşdırıb cədvəl hazırlayın.

AĞQOYUNLULAR
DÖYÜŞDƏ

13

Şeyx necə şah oldu?

* **Şeyx** ağsaqqal, dini başçı deməkdir.

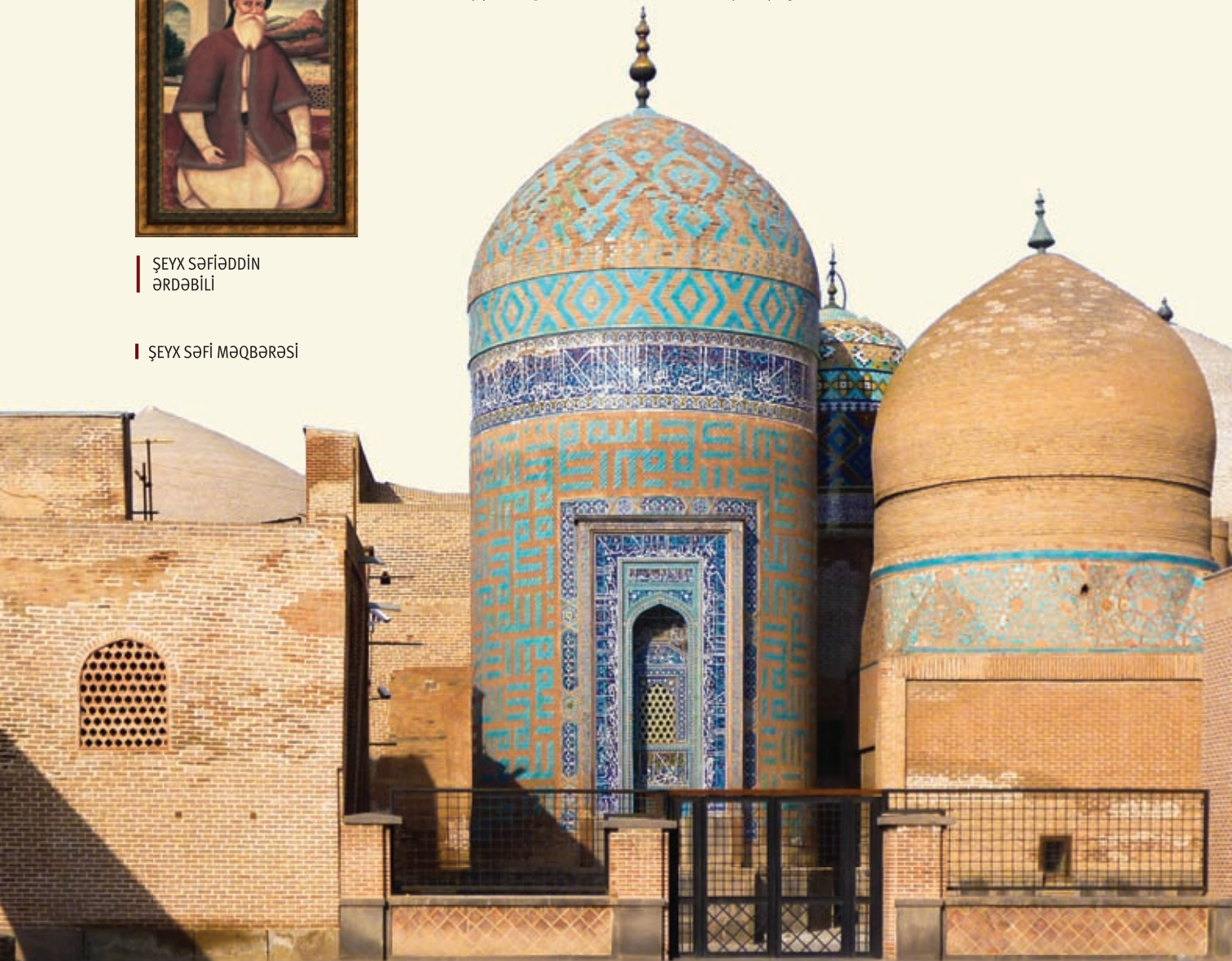

ŞEYX SƏFİƏDDİN
ƏRDƏBİLİ

İ ŞEYX SƏFİ MƏQBƏRƏSİ

Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində hələ XIII yüzillikdə dini təşkilat yaranmışdı. Onun banisi Şeyx Səfiəddin idi. Sonralar dövlət qurularkən sülalə üzvləri onun adı ilə Səfəvilər adlandırılacaqdı. Təşkilatın başçıları “şeyx” adlanırdı. Bu vəzifə irsən ötürülürdü. Şeyxlər öz tərəfdarları və ölkə əhalisi arasında böyük nüfuz sahibi idi.

Bir zamanlar yalnız dini təbliğatla məşğul olan Ərdəbil hakimləri tədricən hakimiyyət uğrunda da mübarizəyə qoşuldular.

XV yüzillikdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlər Ərdəbil hakimlərini öz-
ləri üçün böyük təhlükə hesab edirdi. Ayrı-ayrı vaxtlarda hakimiyyətə can
atan şeyxlər bu dövlətlərin əlbir fəaliyyətləri nəticəsində bir-birinin ardın-
ca aradan götürülürdü. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi Şah I İsmayıl
bu təşkilatın ən parlaq simalarından olmuşdur.

Sizcə, nə üçün o dövrün
hökmdarları Ərdəbil
şeyxlərini özləri üçün
təhlükə hesab edirdilər?

BİLİRSİNİZMİ?

6 YAŞLI ŞEYX

İsmayılın atası Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər, anası isə Həsən padşah Bayandurun qızı Aləmşah bəyim idi. Şeyx Heydər vaxtında onun ardıcılıarı 12 imamın şərəfinə başlarına 12 qırmızı zolaqlı çalma qoyduqlarından “qızılbaş” adlandırılırdı. Şeyx Heydər güclənməsi və şöhrətinin artması düşmənlərini qorxuya salırdı. Şirvanşahlar və Ağqoyunluların birləşmiş dəstələri ilə döyüşdə Şeyx Heydər həlak olur. Bir qədər sonra İsmayılın böyük qardaşı da eyni aqibəti yaşayır. Lakin o ölməmişdən əvvəl yerinə qardaşı İsmayılı varis təyin edir. Bu zaman İsmayılın cəmi 6 yaşı vardı.

Ağqoyunlu hökmdarı olan Rüstəm İsmayılı özünə təhlükə hesab edirdi. Onu hər yerdə axtarırdılar. İsmayılın tərəfdarları isə öz şeyxlərini qorumaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Bir müddət Ərdəbildə gizlədilsə də, artıq burada qalmağın mümkün olmadığını başa düşərək onu təhlükəsiz yerə aparmağı qərara aldılar. İsmayıl gizlicə **Lahicana** aparıldı. Orada xüsusi qayğı ilə əhatə olunan İsmayıl yaxşı təhsil aldı. Ona müxtəlif elmlərlə yanaşı, ərəb və fars dilləri öyrədildi. Balaca İsmayıl həm də türk hərbi sənətinin incəliklərinə yiyələnir, mahir döyüşçü kimi yetişirdi. İsmayıl qısa zamanda öz bacarığı və qabiliyyəti ilə tərəfdarlarını təəcübləndirə bilmişdi. Çox vaxt sözlərini şeirlə çatdıran İsmayıl özünə Xətai təxəllüsü də götürür.

* **Lahican** Xəzər dənizinin cənub hissəsində yerləşən ərazi idi.

İsmayıl ərəb və fars dillərinin öyrədilməsi nəyi sübut edir?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Ağqoyunlu hökmdarı casusları vasitəsilə İsmayılın Lahicanda olduğunu öyrənir. Dərhal oraya öz nümayəndələrini göndərir və İsmayılın ona verilməsini tələb edir. Həmin vaxt Lahicanı Mirzə Əli adlı şəxs idarə edirdi. Onun Ərdəbil şeyxlərinə xüsusi hörməti vardı. Mirzə Əli bir neçə dəfə Ağqoyunlu hökmdarına İsmayılın Lahicanda olmadığını desə də, Rüstəm padşah ona inanmamışdı.

Məsələni belə görən Lahican hakimi İsmayılı bir səbətə qoyaraq ağacdən asmış və müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”ə əl basaraq demişdi: “And olsun ki, İsmayılın ayaqları mənim torpağımda yerə dəymir”. Bu addımı ilə o, Rüstəmin elçilərini inandırmağa nail ola bilmişdi.

Sizcə, İsmayılın gələcək uğurlarında hansı amillər rol oynamışdır?

Gənc İsmayılın ha-
kimiyyətə gəlməsinə
hansı amillər kömək
etmişdir?

Şeyx şah olur

Onun uğurları ağqoyunluları təşvişə salmışdı. Tezliklə İsmayılın üzərinə böyük qoşun göndərildi. Bu xəbəri eşidən İsmayıl tərəfdarlarına müraciət edərək: “Sizə Güllüstan qalası, yoxsa Azərbaycan taxtı lazımdır?” Hamının cavabı eyni oldu: “Azərbaycan taxtı!” Böyük ruh yüksəkliyi ilə ağqoyunlu-
lar üzərinə atılan qızılbaşlar parlaq qələbə qazandılar. İsmayıl bu qələbə-
dən sonra Təbrizə daxil oldu və özünü şah elan etdi. Beləliklə, paytaxtı
Təbriz olan Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. 14 yaşlı şeyx artıq şah idi.

Şah İsmayıl Azərbaycan torpaqları ilə kifayətlənmədi. Qısa vaxt ərzində
bir sıra Şərq ölkələri fəth edildi. Azərbaycan Səfəvi dövləti tərkibində
müxtəlif xalqların yaşadığı böyük imperiyaya çevrildi.

Sizcə, dövlətə başçılıq
etmək üçün insanda
hansı keyfiyyətlər
olmalıdır?

ŞAH İSMAYIL
TƏBRİZDƏ

Güclü dövlət sabitlik və inkişaf deməkdir. Şah İsmayılın vaxtında daxili
çəkişmələrə son qoyuldu. Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin sürət-
li inkişafı başladı. Əhalinin güzəranı yaxşılaşdı. Rəvayətə görə, gənc şah
dərviş paltarı geyinib camaata qarışar, sadə xalqın dərdi-səri ilə yaxından
maraqlanarmış. O, babası Həsən padşah Bayandur ilə fəxr edir və ona

SƏFƏVİ DÖVLƏTİ

bənzəyərək sadə xalqın vəziyyətini yüngülləşdirən addımlar atırdı. Eyni zamanda Avropa dövlətləri ilə də iqtisadi və siyasi əlaqələr yaradırdı.

Xətai ləqəbi ilə şeirlər yazan Səfəvi şahı fərmanlarını da türk (Azərbaycan) dilində verirdi. Onun zamanında Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdı. Xarici dövlətlərlə yazışmalarda, sarayda və orduda da hakim dil Azərbaycan dili idi. Şah İsmayıl elmə, mədəniyyətə xüsusi qayğı göstərmişdir. Onun zamanında Təbriz kitabxanası yeni kitablarla daha da zənginləşdirilmişdi.

 Şah İsmayılın elm və mədəniyyətə bu qədər diqqət göstərməsinin hansı əhəmiyyəti var?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Osmanlılarla müharibə ərafəsində tərəfdarları Şah İsmayıl sual vermişlər: “Əgər Osmanlı qoşunları Təbrizi tutarsa, ilk növbədə, nəyi qoruyaq?” Şah: “elm və mədəniyyət xadimlərini, şairləri”, – deyə cavab vermişdir.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, qızılbaş ordusu döyüş musiqi sədaları altında gedirmiş. Ön cərgədə aşıqlar sazda döyüş havaları ifa edərək əsgərləri ruhlandırır.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Şah İsmayıl həmişə məsləhətləri diqqətlə dinləyir, sonda qərar verir. Şah Çaldıran döyüşü ərəfəsində də toplantı çağırmışdı. Toplantıda qoşun başçılarından biri İsmayıl Osmanlı qoşunu üzərinə gecə hücum etməyi məsləhət görür. Osmanlı döyüş üsullarına bələd olan bəzi sərkərdələr də bu təklifi bəyənir. Lakin Şah İsmayıl qəflətən hücum etməyi özünə sığışdırmır və deyir: *“Mən yol kəsən hərəmi deyiləm, Allah nə məsləhət bilirsə, o da olacaqdır”*.

Qardaş savaşı

Səfəvi dövlətinin güclənməsi o dövrün digər türk dövləti – Osmanlına narahat edirdi. Bu iki dövlətin qarşıdurmasında Avropa dövlətləri də maraqlı idi. Bu dövlətləri Osmanlının Avropadakı fəthləri çox qorxudurdu. Təəssüf ki, bu iki qüdrətli türk-müsəlman dövləti öz aralarındakı məsələləri dinc yolla həll edə bilmədi. Müharibə başladı.

Odövrkü dünyanın iki ən qüdrətli ordusu 1514-cü ildə Çaldıran düzündə qarşılaşdı. Qanlı savaş sayca üstün olan və odlu silahla silahlanmış osmanlıların qələbəsi ilə nəticələndi. Qələbəyə baxmayaraq, Osmanlı qoşunları Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyib geri çəkildilər. Bu döyüş 13 yaşından döyüşlərdə birbaşa iştirak edən İsmayılın ilk və son məğlubiyyəti oldu. Çaldıran savaşı ilə uzun müddət davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin əsası qoyuldu. Hələ yüzillər boyunca qardaş qanı axıdılacaqdı.

Amansız müharibələr hər iki dövləti zəiflətdi. Qazanan isə bu dövlətlərin zəifləməsində maraqlı olan dövlətlər oldu. Şərqi ən qüdrətli dövlətlərdən olan Səfəvilər dövləti öz yerini Nadir şahın qurduğu digər qızılbaş dövlətinə – Əfşarlara verəcəkdi.

* **Hərəmi** karvanlara hücum edən soyğunçudur.

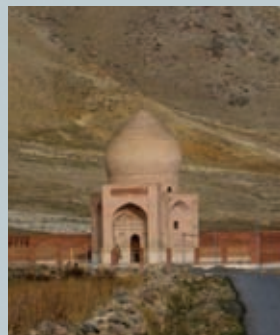
Ş Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən hansı nəticələrə gəlmək olar?

Ş Sizcə, bu müharibənin qarşısını almaq üçün nə etmək olardı?

Ş Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini bugünkü Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri ilə müqayisə edin.

Ş Şah İsmayıl haqqında kiçik hekayə hazırlayın.

Ş Səfəvi dövlətinin əsgərləri ilə müasir əsgərlərin geyim, silah və döyüş üsullarını müqayisə edin.

ÇALDIRAN VURUŞMASININ BAŞ VERDİYİ YERDƏ ABİDƏ

ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ

Tariximizdə qadınlar

TOMIRIS

Türk cəmiyyətində qadınların rolu həmişə yüksək olmuşdur. Siz, yəqin ki, Tomiris (*türkca “dəmir” sözündəndir*) haqqında eşitmişsiniz. Bu qəhrəman qadın güdrətli Əhəməni ordusunu məğlub etmiş, onun hökmdarı II Kirdən ərinin və oğlunun intiqamını almışdır.

Atropat Makedoniyalı İskəndərə 100 amazonka – döyüşkən qadın hədiyyə etmişdi. Qədim yunan əfsanələrinə görə, amazonkalar Qafqaz dağlarında yaşayan döyüşçü qadınlar idi.

Qədim romalılar Albaniyaya hücum edərkən alban qadınlarının qəhrəmanlığından heyrətə gəlmişdilər. Alban qadınlar kişilərlə bərabər, romalılara qarşı cəsarətlə döyüşmüşlər. Sonrakı dövrlərdə də qadınlar Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Sizə o qadınların bəziləri haqqında söhbət açacağım.

Möminə xatun

Bu xanım atabəy Şəmsəddin Eldənizin siyasi yüksəlişində mühüm rol oynamışdır. Onun Arrana hakim təyin olunması Möminə xatun ilə evlilikdən sonra baş tutmuşdu. Ağılı, təkmini və sədaqəti ilə Şəmsəddin Eldənizin yaxın məsləhətçisi olan Möminə xatun dövlət işlərində də mühüm rol oynamışdır. O, Şəmsəddin Eldənizin səfərlərində iştirak etmiş, xalqın vəziyyəti ilə maraqlanmışdı.

Möminə xatunun sayəsində dövlətdə daxili çəkişmələrin qarşısı alınmışdı. O, elm və mədəniyyətin inkişafının qayğısına qalmış, bu sahənin adamlarını himayə etmişdir.

Şəmsəddin Eldəniz Möminə xatunun ölümü ilə barışa bilməmişdi. Onun qəbri üstündə məqbərə tikilməsinə göstəriş versə də, bir ay sonra özü də vəfat etmişdir. Məqbərinin tikintisini isə oğlu tamamlatdırmışdır. Sədaqət rəmzi hesab edilən bu məqbərə Naxçıvan şəhərindədir. Abidə “Möminə xatun türbəsi” adı ilə məşhurdur.

MÖMİNƏ XATUN VƏ
ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZ

Canbəyim xatun

Bu qadın Baharlı sülaləsindən olan Cahanşahın həyat yoldaşı olmuşdur. Türk ənənəsinə görə hökmdarın xanımı *xatun* adlanırdı. Cəsarətli, tədbirli və təmkinli qadın olan Canbəyim xatun dövlət işlərinə də ciddi təsir göstərə bilirdi. Dövrün mənbələri onu **“iki dünyanın xidmətçisi, ən böyüklərin şərəflisi”** adlandırırdı. O, ağıllı tədbirləri ilə dövlətdə çəkişmələrin qarşısını alır, sabitlik yaradırdı.

Xatun, xanım, bəyim
sözlərini mənalarına
görə fərqləndirin.

CANBƏYİM XATUN
TƏBRİZDƏKİ GÖY MƏSCİDİN
TİKİNTİSİ ZAMANI

Qonşu dövlətlər və bəyliklərlə əlaqələrin qurulmasında Canbəyim xatun mühüm rol oynamışdır. Baharlı hökmdarı Cahanşah Ağqoyunlu bəyliyi ilə münasibətlərin qaydaya salınmasını ona tapşırırmışdı. Dövlət fərmanlarında onun da möhürünün olması Canbəyim xatunun nüfuzundan xəbər verir. O, Uzun Həsənin anası Saray xatunla da görüşmüş, iki qohum türk boyu arasında sülhə nail olmuşdu. Saray xatunun diplomat qadın kimi formalaşmasında onun da müəyyən təsiri vardır.

Saray xatun

Hələ Ağqoyunlu dövləti qurulmamışdan Saray xatun oğlu Həsən bəyin yardımçısı olmuşdur. O, Osmanlı sultanı II Mehmet ilə görüşmüş, onu sülhə razı sala bilmişdi. II Mehmet Saray xatuna xüsusi ehtiramla yanaşaraq ona “ana” deyə müraciət etmişdir. Sonrakı dövrlərdə də bu ağıllı qadın dövlətin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Ancaq Saray xatun öləndən sonra iki dövlət arasında yeni müharibə alovlanmışdı. Təsadüfi deyil ki, onu **“Ağqoyunlu dövlətinin qadın sultanı”** adlandırmışlar.

Həsən padşah Bayandur anasının məsləhətlərinə diqqətlə qulaq asırdı. Çünki bu ona həmişə uğur qazandırmışdı. Həsən Avropa dövlətləri ilə diplomatik danışıqları da anasına həvalə etmişdi. Xarici ölkə elçiləri əvvəlcə Saray xatunla görüşür, onun razılığından sonra Həsən padşahın qəbuluna düşə bilirdilər.

Saray xatun türk dilinin və ədəbiyyatının inkişafına böyük xidmət göstərmişdir. Dövrün şairləri və elm xadimləri onun tərəfindən himayə olunurdu.

Sizcə, Saray xatunun elmə və mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirməsinin səbəbi nə idi?

Saray xatun haqqında “Hökmdar anası” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

SARAY XATUN II MEHMET İLƏ GÖRÜŞ ZAMANI

TACLI BƏYİM VƏ “BACILAR” TƏŞKİLATININ ÜZVLƏRİ

Şah İsmayılın vəfatından sonra onun azyaşlı oğlu Təhmasibin adından Səfəvilər dövlətini bir müddət özü idarə etdi. Ədalətli qərarları, qətiyyəti sayəsində Taclı Bəyim dövlətin varlığını ustalıqla qoruya bilmişdi.

Şərqlin son fatehi

Hazırda güclü şəxs kimi yetişmək üçün hansı imkanlar vardır? Necə hesab edirsiniz, fiziki və mənəvi cəhətdən güclü olmaq üçün siz nə etməlisiniz?

I NADİR ŞAH ƏFŞAR

Sadə kəndli ailəsində dünyaya göz açmışdı. O, hökmdar nəslindən deyildi. Uşaqlıq illəri çətinliklər içərisində keçmişdi. Lakin bu onu qorxutmamış, əksinə, xarakterini daha da möhkəmləndirmişdi. Avropa tarixçilərindən biri onu “çobanlıqdan şahlığa ucalan” qəhrəman kimi təsvir edir. Onun adı sonralar dünya hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılacaqdı: Nadir şah!

Doğrudan da, tale Nadirə çətin və şərəfli bir yol nəşib edəcəkdi: ölkəni işğalçılardan təmizləmək, yeni bir dövlət qurmaq!

Oğuzların Əfşar boyundan olan Nadir həmişə türk olması ilə fəxr etmişdir. Əfşarlar Səfəvi dövlətinin qurulmasında yaxından iştirak edən Qızılbaş tayfalarından idi. Nadir uşaq vaxtlarından hərbi işinə böyük maraq göstərirdi. O, türk hərbi sənətinin incəliklərini sürətlə mənimsəmiş, artıq 15 yaşında döyüşçü kimi formalaşmışdı.

Səfəvilər dövləti XVIII yüzillikdə çətin vaxtlarını yaşayırdı. Ölkənin böyük bir hissəsi əfqanlar, Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilmişdi. Belə çətin vaxtlarda Nadir başına dəstə toplayıb əfqanlara qarşı uğurla mübarizə aparırdı. Onun əfqanlar üzərində qazandığı qələbələr Səfəvi şahı II Təhmasibin diqqətindən yayınmamış, onu saraya çağıraraq Səfəvi qoşunlarının komandanı təyin etmişdi. Nadir tezliklə orduda nizam-intizam yaratdı, əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi. Bəzən özü əldə qılınc əsgərləri ilə çiyin-çiyinə döyüşürdü. Başçı ilə bərabər döyüşmək döyüşçülərdə qələbəyə böyük inam yaradırdı.

Nəticədə ölkə işğalçılardan təmizləndi. Qələbələri Nadirə böyük şöhrət qazandırdı. Qızılbaşlar ona böyük ehtiramla yanaşırdı. Nadir isə bundan istifadə etmək qərarına gəldi.

Muğan qurultayı

Qədim türk ənənəsinə görə, ölkənin taleyi üçün mühüm qərarlar **qurultay**larda verilirdi.

1736-cı ilin Novruz bayramı günləri idi. Muğan düzü bahar fəslinin isti nəfəsi ilə yaşıllaşmaqda idi. Kür və Araz çaylarının qovuş-

* **Qurultay** hər hansı bir təşkilat nümayəndələrinin geniş yığıncağıdır.

duğu yerdə çəmənlilik ərazidə çoxsaylı çadırlar qurulmuşdu. Ölkənin hər yerinə elçilər, fərmanlar göndərilmişdi, tanınmış əmirləri, əyalət və şəhərlərin hakimləri, din xadimləri qurultaya çağırılmışdı.

Göndərilən fərmanlarda qurultayın əsas məqsədi də göstərilmişdi: Səfəvi tacını onu daşımağa daha layiqli adama vermək.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Nadirin məqsədi özünün şah seçilməsinə nail olmaq idi. Lakin o bunu açıq şəkildə dilə gətirmirdi. Çıxışında qeyd edirdi ki, “O, iti qılıncı ilə Səfəvi dövlətini düşmənlərdən qoruyub. Sərhədlərində əmin-amanlığı bərpa edib. İndi yürüşlərdən yorulub və istirahətə çəkilmək istəyir. Kimi istəyirsiniz, şah seçin”. Yığıncaq iştirakçıları bildirdilər: “Ölkəmiz müxtəlif qüvvələr tərəfindən işğal edilmişdi. O, (Nadir) düşmənləri məhv edib hər şeyi qaytardı. Camaat razıdır, əmin-amanlıqda yaşayır, güzəranı yaxşıdır”.

Beləliklə, Nadir Muğan qurultayında şah seçildi. Bu, Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoyulması demək idi. Sadə kəndli oğlu böyük bir dövlətin şahı olmuşdu.

Muğan qurultayının keçirildiyi yerin adını və aid olduğu rayonu müəyyən edin. Həmin yeri xəritədə göstərin.

■ MUĞAN QURULTAYI

Nadir şah Əfşar

İşğalçılar ölkədən qovulsa da, hələ görüləsi çox işlər vardı. Zəifləmiş dövlət gücləndirilməli, mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndirilməli idi. Məmur özbaşınalıqlarının qarşısını almaq, əhəlinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazım idi. Nadir şah islahatlara başladı. Bəzi vəzifələri ləğv etdi, vergi işini qaydaya saldı. Ölkəni vilayətlərə böldü. Hər vilayətə özünə sədaqətli hesab etdiyi adamlar təyin etdi.

Xəzər dənizində donanma yaratmaq istəməsi onun gələcək niyyətlərindən xəbər verirdi. Görünür, Nadir şahın şimal qonşusu Rusiya ilə bağlı planları var idi. O, Osmanlı dövləti ilə də münasibətləri qaydaya salmaq istəyirdi. Sultana yazdığı məktubda dini çəkişmələrə son qoymağı təklif etmişdi.

Hansı xüsusiyyətləri Nadirin şah seçilməsinə səbəb oldu?

Daxili siyasətdə atılan addımlar iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün yetərli deyildi. Nadir şah uğurlu hərbi səfərlər etməklə dövlət xəzinəsini zənginləşdirməyə çalışdı. Qonşu ərazilərə hücumlar belə başlandı. Hindistana və Mərkəzi Asiyaya hərbi yürüşlər edən Nadir şah hər səfərində qələbə və böyük qənimətlərlə geri döndü. Qənimətlər o qədər böyük idi ki, Nadir şah əhalini üç illik vergilərdən azad etdi. O, döyüşçülərinə və əmirlərinə mükafatlar da təyin etmişdi.

Əgər siz hökmdar olsanız, dövlətin gəlirlərini artırmaq üçün nə edərdiniz?

BİLİRSİNİZMİ?

Hindistandan ələ keçirilən qənimətlərin içərisində məşhur “Kuhî-nur” (farsca *dağların nuru* deməkdir) adlı qiymətli almaz da var idi. Bu daş Hindistanı idarə edən Böyük Moğol hökmdarlarının “Tovuzquşu” taxtının bəzəyi olmuşdur. Rəvayətə görə, Hindistanı tutan Nadir şah bu daşı çox axtarsa da, tapa bilmir. Sən demə, inadla axtarılan “Kuhî-nur”u Hindistan hökmdarı heç kimin ağılına gəlmədiyi yerdə – çalmasının içində saxlayırmış. Bundan xəfiyyələri vasitəsilə xəbər tutan Nadir Hindistan hökmdarına dostluq əlaməti olaraq baş geyimlərini dəyişməyi təklif edir. Hindistan hökmdarının başqa yolu qalmır. Beləliklə, bu qiymətli almaz Nadir şahın əlinə keçir. Onun ölümündən sonra isə bu daş oğurlanaraq satılmışdır.

ALMAZ DAŞI “KUHI-NUR”

Nadir şah hökmdarlığı dövründə dövlətin ərazisini xeyli genişləndirdi. Hərb tarixinə verdiyi töhfələr, döyüş taktikaları Nadirə müxtəlif adlar qazandırmışdır. Ondan sonra Şərqdə bu böyük uğurları heç kim təkrar edə bilmədi. Buna görə Nadir şahı “Şərqin son fəthi” adlandırırlar. Ölümündən sonra daxili çəkişmələr yenidən başlandı. Ölkə ərazisi müxtəlif xırda dövlətlərə parçalandı. Azərbaycan ərazisində də xırda dövlətlər – xanlıqlar yarandı.

16

Birlik yoxdursa, dirilik də yoxdur

Nadir şahın ölümündən sonra Əfşarlar dövləti parçalandı. Onun qurduğu dövlətin əyalətlərindən biri olan Azərbaycanda 20-dən çox xanlıq yarandı. Bu xırda dövlətlərin başında **xan** dururdu. Ona görə də yeni yaranan qurumlar **xanlıq** adlandırıldı. Xanların əksəriyyəti keçmiş şəhər hakimləri idi. Buna görə də yeni yaranan dövlətlərin mərkəzi Azərbaycan şəhərləri olmuşdur. Yalnız Qarabağ və Cənubi Azərbaycanda yaranan Qaradağ xanlığı istisna idi. Onlar vilayətlərin əvvəlki adı ilə bu cür adlandırılmışdır.

İlk müstəqil xanlıq

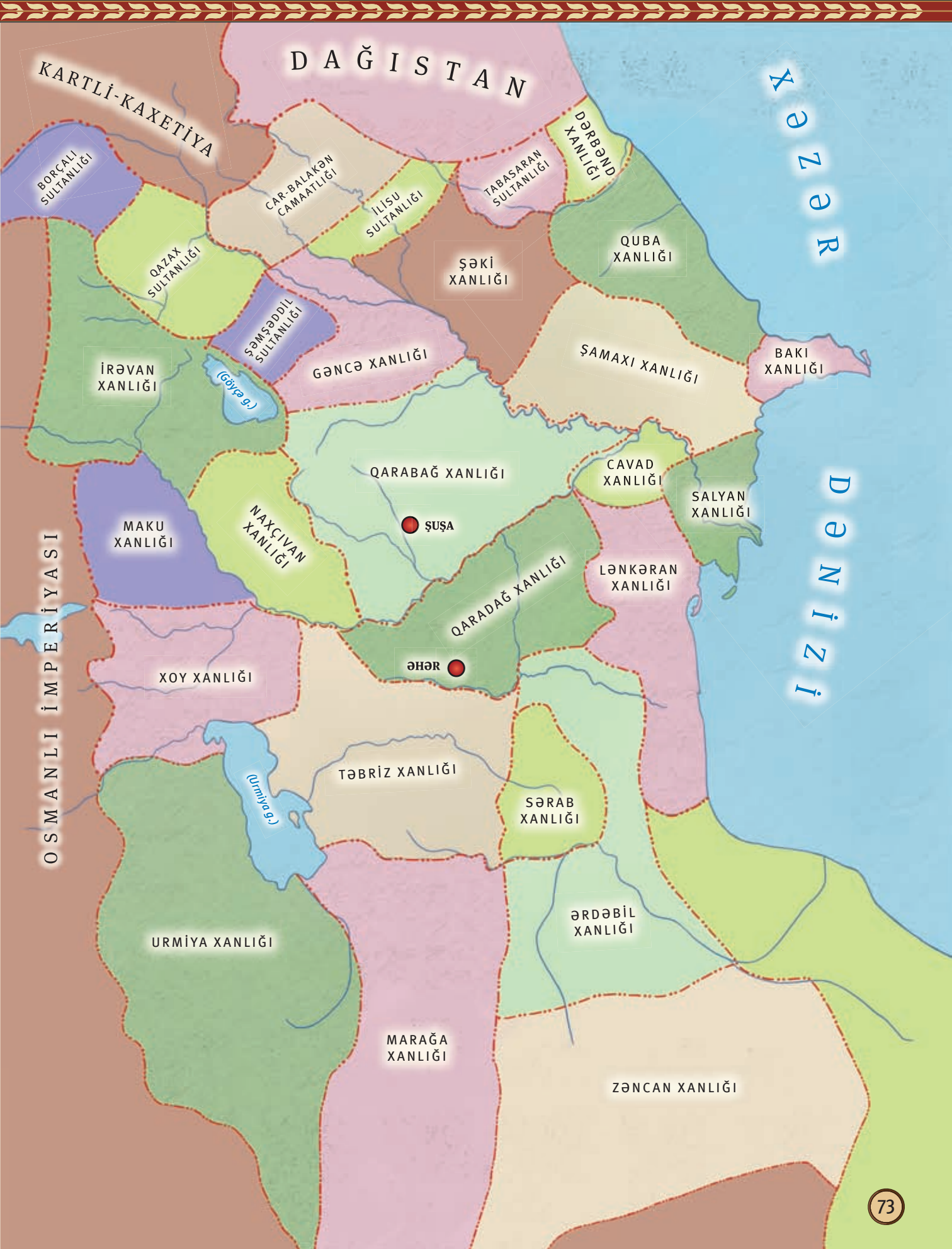
Şəki hələ Nadir şahın sağlığında yaranan ilk xanlıq idi. Onun banisi Hacı Çələbi xan olmuşdur. Hacı Çələbi vaxtilə Nadir şahın Şəkidəki məmuruna qarşı çıxan şəxslərdən idi. Şəki hakimi olan Məlik Nəcəf özbaşına olaraq əhalidən artıq vergilər tələb edirdi. Onun ədalətsizliyi, xalqa etdiyi zülmər haqlı narazılığa səbəb olmuşdu.

HACI ÇƏLƏBİ

Xəritədə (səh. 73) Şəki xanlığını göstərin.

Şikayətlər Nadir şaha çatdıqda o, əhali arasında böyük nüfuza və hörmətə malik olan Hacı Çələbini vəkil təyin etdi. O, Məlik Nəcəfin əməllərinə nəzarət etməli, şikayətləri şaha çatdırmalı idi. Hacı Çələbi Məlik Nəcəfə öz-

“Edam necə ləğv edildi?” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

ŞƏKİ XAN SARAYI

başınalıq etməyə imkan vermirdi. Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən Nadir şahı şikayət etdi. Şahın fərmanlarını icra etməyə mane olması haqqında ona yalan məlumatlar verdi. Bundan qəzəblənən Nadir şah Hacı Çələbini yanına çağırtdı. Şahın yanında məhkəmə quruldu. Hacı Çələbini edam cəzası gözləyirdi. Boğazında edam kəndiri olan Çələbi çəkinmədən Məlik Nəcəfi ifşa etdi. Onun bu cəsarəti Nadiri fikrindən döndərdi. Əyanları ilə məsləhətləşən şah Hacı Çələbini bağışladı və səlahiyyətlərini daha da artırdı.

Nadir şahın ölümündən sonra Şəki xanlığı xeyli gücləndi. Hacı Çələbi xan gürücü çarı II İraklini bir neçə döyüşdə məğlub edərək Borçalını geri ala bildi. Onun qətiyyətli addımları nəticəsində Şəki xanlığının ərazisi xeyli genişlənməmişdi. Hazırda Azərbaycanın nadir memarlıq nümunələrindən biri Şəkiddə yerləşir. Bu abidə Şəki xan sarayı adı ilə məşhurdur. Maraqlıdır ki, Xan sarayının tikintisində mismardan istifadə olunmamışdır.

“Anadır arzulara hər zaman Qarabağ”

Səfəvilər dövründə Qarabağ vilayəti ərazisi Tiflis yaxınlığından Araz çayına qədər uzanırdı. Mərkəzi isə Gəncə şəhəri idi. Nadir şahın ölümündən sonra Gəncədə ayrıca xanlıq yarandı. Qarabağ xanlığı isə tarixi Qarabağın dağlıq və aran hissəsini əhatə edirdi. Bu xanlığın qurucusu və əsasını qoyan Pənahəli xan Cavanşir olmuşdur. Yeni yaranmış xanlığa etibarlı mərkəz-qala lazım idi. Bu məqsədlə Pənahəli xan Qarabağda Bayat, daha sonra isə Şahbulaq qalalarını inşa etdirdi. Bu qalalar düzən və dağətəyi ərazilərdə tikildiyindən o qədər də etibarlı deyildi.

Pənahəli xan 1752-ci ildə uca bir dağın zirvəsində yeni qala saldırdı. Qala **Pənahabad** adlandırıldı. Sonralar bu qala Şuşa adı ilə məşhurlaşmış,

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Pənahəli və qardaşı Nadir şahın sarayında xidmət edirdilər. Lakin qardaşı Nadirin qəzəbinə tuş gəlir və edam edilir. Belə bir sonluğun onu da gözlədiyini anlayan Pənahəli saraydan qaçaraq Qarabağa gəlir.

Elatları başına topla-
mağa başlayır. Nadir
şah yerli hakimlərə
onun həbsi ilə bağlı
fərmanlar göndərsə
də, Pənahəlini ələ ke-
çirmək mümkün olmur.
Dövrün tarixçilərindən
biri yazır: “...o rəşadət
səmasının qızılquşu-
nu tora salıb tutmaq
mümkün olmadı”.

PƏNAHƏLİ XAN

Qarabağın üzük qaşına bənzədilmişdir. Hündürlükdə yerləşən qaladan ətraf əraziləri asanlıqla müşahidə etmək mümkün idi. Qala üç tərəfdən sərt qayalıqlar və sıx meşələrlə əhatələnmişdi. Buraya yalnız bir yol var idi. O yolu isə az sayda qüvvə ilə də nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Rus hərbi tarixçilərindən biri Şuşanı “Qədim *Fermopildəki* kimi, böyük bir ordunun qarşısının alınması üçün bir neçə nəfərin kifayət edəcəyi ərazi” kimi dəyərləndirmişdi.

BİLİRSİNİZMİ?

Qalanın Şuşa adlandırılması onun dağ zirvəsində yerləşməsi ilə bağlıdır. El arasında belə zirvələr ucu şiş zirvə adlanır. Şuşalılar isə öz şəhərlərinə çox vaxt, sadəcə, “Qala” deyirlər. İndi də onlara “Haralısan?” sualını verəndə qısa şəkildə: “Qalalıyam”, – deyər cavab verirlər.

Yeni tikilən qalada “Pənahabadi” adlandırılan metal pullar da zərb olunurdu. Gözəl havası, sərin bulaqları, əsrarəngiz təbiəti ilə seçilən Şuşa qalası, həm də Qarabağın alınmazlıq simvoluna çevrilmişdir. Şuşa 1992-ci ildə xəyanət nəticəsində erməni *separatçılarının* əlinə keçsə də, Vətən müharibəsi dövründə rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilmişdir.

Xanın qalası tezliklə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilir. Bu müqəddəs Vətən torpağı şairləri, yazıçıları, görkəmli ictimai xadimləri ilə məşhurlaşmışdır. Gözəl səsə malik xanəndələrinə, muğam ənənələrinə görə Şuşanı “Qafqazın konservatoriyası” da adlandırmışlar.

Pənahəli xan və onun oğlu İbrahimxəlil xan tezliklə Qarabağı Azərbaycanın ən güclü xanlığına çevirməyi bacardılar. Bir sıra xanlıqlar Qarabağ xanlığından asılılığı qəbul etdilər. Qarabağ xanı Şuşa yaxınlığında yeni şəhər də saldırdı. Onu Xankəndi adlandırdılar. Qış aylarında Qarabağ xanı vaxtının çoxunu burada keçirirdi. 1805-ci ildə Qarabağ xanı Kürəkçay müqaviləsini imzalayaraq Rusiya himayəsinə keçməyə məcbur oldu. Az sonra xanlıq ləğv edildi.

Rusiya işğalından sonra Qarabağ ərazisinə Osmanlı və Qacar dövlətlərindən çoxlu erməni ailələri köçürüldü. Sovet dövründə isə Moskvanın təzyiqləri ilə köçürülən ermənilərə *muxtariyyət* verildi. Xankəndinin də adı dəyişdirildi. Buraya Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı törətmiş Stepan Şaumyanın adı verildi. Xankəndi beləcə Stepanakert oldu. Hazırda isə Xankəndi öz tarixi adına qovuşmuşdur.

Qarabağ ərazisi erməni işğalından sonra xalqımızın ən yaralı yerinə, “ar-zularımızın anasına” çevrilmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra xalqımız öz arzusuna, Qarabağına qovuşdu!

* **Fermopil** Qədim Yunanıstanda dağlarla əhatələnmiş çətin keçilən ərazidir.

Xəritədə (səh. 73) Qarabağ xanlığını göstərin.

* **Separatçılıq** bölüşdürücülük deməkdir.

“Qarabağın üzük qaşı – Şuşa” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

Şuşanın mədəniyyət xadimləri Xan qızı Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, məşhur bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski haqqında məlumat toplayıb onların fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələr aparın.

* **Muxtariyyət** daxili idarəetmə işlərində sərbəst olmaq deməkdir.

RƏVAN XAN

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Azərbaycan dilində “r” hərfi ilə başlayan sözlər tələffüz edilərkən bəzən qarşısına “i” hərfi əlavə edilir. Məsələn, Rza-İrza, Rəhim-İrəhim.

Rəvan qalası da beləcə İrəvan oldu.

“Təpəbaşı” məhəlləsi haqqında məlumatlar toplayın və müzakirə aparın.

İrəvanda xan qalmadı

İrəvan şəhəri öz adını onun qurucusu Rəvan xanın adından götürmüşdür. Şah İsmayılın göstərişi ilə Rəvan xan Zəngi çayının yaxınlığında ətrafı dağlarla əhatə edilmiş ərazidə yeni qala tikdirmişdi. Qala ikiqat müdafiə divarları ilə qorunurdu. Səfəvilər dövründə İrəvan Çuxursəəd bəylərbəyliyi-nin mərkəzi olmuş, zaman keçdikcə böyüyərək şəhərə çevrilmişdi.

Nadir şahın ölümündən sonra burada da müstəqil xanlıq yarandı. İrəvan xanlığının mərkəzi elə İrəvan şəhəri idi. Xanlığı ilk vaxtlar Əfşar tayfasının nümayəndələri idarə edirdi. Sonralar isə hakimiyyət Qacarlara keçmişdi.

BİLİRSİNİZMİ?

O dövrün mənbələri İrəvanda dörd böyük məhəllə olduğu haqqında məlumat verir: “Köhnə şəhər”, “Dəmir bulaq”, “Qala” və “Təpəbaşı”. Hazırda onlardan yalnız “Təpəbaşı” məhəlləsinin xarabalıqları qalmaqdadır. Mühüm strateji mövqeyinə görə İrəvan qalası tez-tez hücumlara məruz qalırdı. Xüsusilə Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə şəhər əldən-ələ keçmişdi. Osmanlı müəlliflərindən biri bu məkanı belə tərif edir: “İran (Səfəvilər dövləti nəzərdə tutulur) və Turanın şərəfi, Naxçıvan və Şirvanın qapıları, Azərbaycan mülkünün həsəd doğuran Rəvan qalası”.

Rusiya işğalına qədər şəhərin özündə erməni əhalisi yaşamırdı. Şəhər ətrafındakı Üçkilsədə yaşayan azsaylı ermənilər buraya işləməyə gəlirdilər. Onların isə Üçkilsədə məskunlaşmasına XV yüzillikdə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah icazə vermişdi. Azərbaycan hökmdarları həmişə erməniləri himayə etmiş, dinlərinə və dillərinə toxunmamışdılar.

Müstəqil xanlıq yarandıqdan sonra İrəvan sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilir. Şəhərdə çoxlu karvansaralar, dükanlar var idi. İrəvan xanları burada müxtəlif memarlıq abidələri, məscidlər tikdirmişdilər. Onlardan Sərdar sarayının, “Güzgülü salon”un adını çəkmək olar.

XVIII yüzillikdə xanlığın mərkəzində 8 məscid, 7 karvansara, 800-dən çox dükan var idi. O dövrün səyyahları qeyd edirdilər ki, şəhər bütünlüklə üzüm, ərik və müxtəlif növ meyvə bağları ilə əhatələnmişdi. Xanlığın ərazisi heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli idi. Buradan Arpaçay, Zəngi çayı, Oxçuçay axırdı. Göyçə gölünün balıqları dadı və ləzzəti ilə məşhur idi.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladı. Rusiyanın əsas hücum hədəflərindən biri də İrəvan xanlığı oldu. İrəvan qalası iki dəfə mühasirəyə alınsa da, rus qoşunları məğlub edilərək geri çəkilməyə məcbur edildi.

1827-ci ildə İrəvan növbəti dəfə hücumə məruz qaldı. İrəvan xanı rusların təslimolma təklifini rədd etdi. Mühasirəyə alınan şəhər iki aya yaxın böyük qüvvə ilə hücum edən rusların hücumunu dəf etdi. Lakin şəhər müdafiəçilərinin sırası seyrəlir, silah-sursat tükənirdi. Mövcudluğu boyunca çoxsaylı yürüşlərə sinə gərən qəhrəman İrəvan qalası böyük imperiya qüvvələri qarşısında tək və köməksiz qalmışdı. Nəhayət, ruslar qala divarlarının bir hissəsini dağıdıb şəhərə daxil ola bildilər. İrəvan işğal edildi. Xan əsir götürüldü. Artıq İrəvanda xan qalmamışdı...

Şəhərdə və ümumiyyətlə, xanlıqda yaşayan azərbaycanlıların faciəsi də bundan sonra başladı. Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində buraya ermənilərin kütləvi köçü başladı. Sonrakı dövrlərdə də bu köç davam etmiş, yerli əhali hissə-hissə oradan sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Rusiya imperiyası dağılandıqdan sonra Qərbi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradıldı. 1988-ci ildən isə İrəvanda – Qərbi Azərbaycanda yaşayan əhalinin sonuncu **deportasiyası** başlandı. Azərbaycan əhalisi öz ata-baba müllərindən zorla çıxarıldı. Keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olan abidələrimiz zaman-zaman dağıdıldı, yer adları isə dəyişdirildi.

Nadir şahın ölümündən sonra ölkənin xanlıqlara parçalanması, daxili çəkişmələr, xanlar arasında birləşmənin olmaması Azərbaycanın işğalını asanlaşdırdı. Faciələrimiz də bundan sonra başladı. Atalarımız yaxşı deyib: **“Birlik olmayan yerdə, dirilik də olmaz!”**

Tarix ondan dərs çıxaranları sevir. Əziz şagirdlər, siz keçmişdə yol verilən səhvləri bilməli, onların təkrar olunmasına imkan verməməlisiniz.

İrəvan xanlığının əhalisinin Azərbaycan türklərindən ibarət olması nəyi sübut edir?

Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasını asanlaşdıran səbəblər hansılar idi?

Sizcə, İrəvanda azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinin səbəbi nə ola bilərdi?

Rusiya imperiyasının köçürmə siyasətinin məqsədləri nə idi?

*** Deportasiya** bir xalqın yaşadığı ərazidən zorla çıxarılması və ya məcburi köçürülməsidir.

Azərbaycan necə parçalandı?

Sizcə, nə üçün Rusiya Azərbaycan torpaqlarına xüsusi önəm verirdi?

XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası Qafqazda yenidən fəallaşmağa başladı. Rus çarları israrla I Pyotrun vəsiyyətlərini gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Onlar Qafqazı bütünlüklə ələ keçirmək, buradan digər Şərq ölkələrinə, o cümlədən Hindistana çatmaq istəyirdilər. I Pyotrun planlarını vaxtilə Şərqi son fatehi, böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir pozmuşdu. XVIII yüzillikdə o, çətin vəziyyətdə olan ölkənin qüvvələrini bir yerə toplaya bilmişdi. Xalqı birləşdirmiş, dövlətin gücünü işğala qarşı istiqamətləndirmişdi.

Təəssüf ki, dövr həmin dövr, zaman həmin zaman deyildi. Azərbaycan çoxsaylı xırda dövlətlərə – xanlıqlara parçalanmışdı. Vahid dövlət yox idi. Ölkənin hər yerində daxili çəkişmələr, ara müharibələri hökm sürürdü. Tehranı paytaxt edən türk əsilli Qacarlar sülaləsi də kifayət qədər güclü deyildi.

I CAVAD XAN

Rusiyanın planlarında Azərbaycan torpaqları xüsusi yer tuturdu. Çar yaranmış əlverişli siyasi şəraitdən istifadə etmək qərarına gəldi. Əvvəlcə Borçalı, Qazax, Şəmşəddil işğal edildi. Ardınca ölkəmizin içərilərinə doğru hərbi səfərlər başlandı. Gəncə xanı Cavad xanın rus qoşunlarına qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparması və şəhid olması xəbəri hər yana yayıldı. Yalnız bundan sonra Qacarlar dövləti müharibəyə qoşuldu. İki dövlət arasında uzun sürən müharibə Rusiyanın qələbəsi ilə yekunlaşdı.

1813-cü ilin oktyabrında Qacarlar dövləti və Rusiya arasında Gülistan sülhü imzalandı. Gülistan Qarabağ xanlığı ərazisində kənd idi. Müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa, Araz çayından şimalda yerləşən xanlıqlar, həmçinin Lənkəran xanlığı Rusiyaya verildi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya arasında Şimal və Cənub olmaqla parçalanmasının əsası qoyuldu.

Gülistan müqaviləsindən sonra “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” ifadələri ortaya çıxdı. Azərbaycanın şimal torpaqlarının böyük hisssəsi dili və dini ayrı olan işğalçı bir dövlətin hakimiyyəti altına düşdü. Bu ədalətsiz müqavilə ilə torpaqlarımız və xalqımız parçalandı. Şimal torpaqlarımızda amansız *müstəmləkə* rejimi quruldu.

* **Müstəmləkə** iri dövlətlər tərəfindən zorla tutulan, müstəqilliyini itirən ölkə deməkdir.

Xanlıqların ləğvi

Xanların bəziləri ya öldürüldü, ya da qaçaraq Qacarlara sığındı. Ölkəmiz Rusiya imperiyasının sərt qanunları ilə idarə olunmağa başladı. Bu qanunlar xalqımıza yad idi. Əhali üzərinə vergilər qoyuldu. Rus, erməni və digər xalqların torpaqlarımıza köçürülməsinə başlandı. Sərvətlərimiz talanıb Rusiyaya daşındı.

Nə xalqımız, nə də Qacarlar dövlətinə sığınan Azərbaycan xanları işğalla barışmaq istəyirdilər. Hətta Rusiya hakimiyyətini müqavilə ilə qəbul edən xanlar belə böyük bir səhvə yol verdiklərini anlamışdılar.

Sizcə, xanlar hansı səhvə yol vermişdilər? Bu səhv nə ilə nəticələndi?

| GƏNCƏ QALASININ MÜDƏFİƏSİ

Sizcə, Qacarlar dövləti nə üçün Şimali Azərbaycana hücum etmişdi?

Rusiya isə İrəvan və Naxçıvanı tutaraq Osmanlı sərhədlərinə çıxmaq, Cənubi Qafqazın işğalını tamamlamaq istəyirdi.

1826-cı ildə Qacarlar dövlətinin Şimali Azərbaycana hücumu ilə yeni müharibə başlandı. İlk vaxtlar uğur Qacarların tərəfində idi. Rus qoşunları əksər Azərbaycan şəhərlərindən qovulurdu. Lakin hərbi əməliyyatlarda yol verilən səhvlər, rusların Qafqaza əlavə qüvvələr yeritməsi vəziyyəti kökündən dəyişdi. İrəvan və Naxçıvan Rusiya tərəfindən işğal edildi. Bir neçə döyüşdə məğlub olan Qacarlar sülh bağlamağa məcbur oldu.

1828-ci ilin fevralında Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində yeni müqavilə imzalandı. Onun şərtləri Gülistan müqaviləsindən də ağır idi. Qacarlar dövləti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı ilə razılaşmalı oldu. Onlar həm də Rusiyaya dəymiş ziyanı ödəmək üçün külli miqdarda pul da ödəyəcəkdi. Müqaviləyə görə Qacarlar dövləti ərazisində yaşayan erməni əhalisi kütləvi surətdə Qafqaza köçürülməli idi. Qacarlar buna mane olmalı idi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Müharibənin gedişində rus qoşunları Cənubi Azərbaycanın bəzi şəhərlərini də işğal etmişdi. Onlardan biri də Ərdəbil idi. Bu şəhərdə qədim əlyazmalar saxlanılan zəngin kitabxana var idi. Şəhəri işğal edən ruslar bu zəngin xəzinəyə də biganə qalmamışdılar.

Rus generalına Şeyx Səfi məqbərəsində yerləşən kitabxananı ələ keçirmək əmri verilmişdi. Ancaq bu iş ehtiyatla görülməli idi. Əhali duyuc düşməməli, kitabxanadakı nadir əlyazmalar səs-küysüz oradan çıxarılmalı idi.

Rus generalı hiyləyə əl atdı: məqbərəyə böyük xalı bağışladı. Sonra kitabxanaya cavabdeh olan din xadimlərini yanına çağıraraq onlara bildirdi ki, çarın öz müsəlman əhalisinə təhsil vermək üçün kitablara ehtiyacı var. Guya onların üzünü çıxarılıb yenidən kitabxanaya qaytarılacaq. Sadəlövh və inancılı din xadimləri bu yalana inandılar. Nadir əlyazmalar Rusiyaya daşındı.

Ərdəbildə isə hələ uzun müddət bu kitabların geri qaytarılacağını gözlədilər...

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycanın parçalanmasını qəti şəkildə rəsmiləşdirdi. Bu müqavilədən bir qədər sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları çar fərmanı ilə ləğv edildi. Onların yerində qondarma “erməni vilayəti” yaradıldı. Tarixi İrəvan ərazisində gələcək “erməni dövləti”nin bünövrəsi belə qoyuldu.

AZƏRBAYCAN

Gülistan müqaviləsindən sonra

Türkmənçay müqaviləsindən sonra

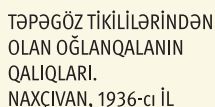
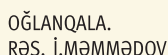
TÜRKMƏNÇAY
MÜQAVİLƏSİNDƏN
SONRA
AZƏRBAYCAN

Mətnə əsasən səbəb-nəticə əlaqələrini tamamlayın.

Səbəb	Nəticə
◆ 1. Ruslar Qafqazı işğal edib Hindistana çatmaq istəyirdilər.	◆ ...
◆ 2. Ölkə xanlıqlara parçalanmışdı.	◆ ...
◆ 3. ...	◆ 1813-cü il oktyabrın 12-də Qacarlar dövləti və Rusiya arasında Gülistan sülhü imzalandı.
◆ 4. 1826-cı ildə Qacarlar dövləti Şimali Azərbaycana hücum etdi.	◆ ...
◆ 5. ...	◆ 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi imzalandı.

Daş keşikçilər

Yeni ərazilər, otlaqlar, əkin sahələri – bir sözlə, sərvət uğrunda mübarizə başlamışdı. Təbiət qüvvələrinə qalib gələn insan indi özü özünə qənim kəsilməkdə idi. Artıq heyvanların deyil, güclü qonşuların hücumlarından qorunmaq lazım gəlirdi. Evlər müdafiə olunmaq üçün çox zəif idi. Məskənlərin ətrafına çəkilən hündür və enli torpaq sədlər də güvənli deyildi. Bunun üçün daha etibarlı tikililərə ehtiyac var idi. Qalalar məhz bu zərurətdən meydana gəldi.

Qədim əfsanə və nağıllarda qeyri-adi bədən quruluşuna, böyük gücə malik təpəgözlərdən bəhs edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” adlı hissə var. Qədim yunanlar təpəgözləri sikloplar adlandırmışlar. Rəvayətə görə, təpəgözlər özlərinə iri qalaçalar tikirmişlər. Alimlər belə qalaçaları **siklopik tikintilər** adlandırır.

Azərbaycanda da iri qaya parçalarından quraşdırılan belə tikililərə rast gəlinir. Alimlərin fikrincə, bu tikililərin yaşı 3000 ildən çoxdur. Bu qalalar yonulmamış qayalardan heç bir bitişdirici inşaat məhlulu (**əhəng, sement və s.**) istifadə edilmədən quraşdırılırdı. Onların yalnız bir girişi qapısı olur, təhlükə zamanı iri sal daşla bağlana bilirdi. Yerli əhali siklopik tikililəri “qalaça” və ya “hörüldaş” adlandırmışdır.

Alimlər hesab edirlər ki, bu tipli qalaçalar təkcə müdafiə üçün deyildi. Onlardan sığınacaq və ticarət karvanlarının dayanacaq yeri kimi də istifadə edilmişdir.

Zamanın daş yaddaşı

* **Relyef** dedikdə yer səthində olan dərə-təpə, dağ, düzənlik və s. nəzərdə tutulur.

Sizcə, düşmən hücumu haqqında məlumatın sürətlə ötürülməsinin hansı üstünlükləri var idi?

Azərbaycanı şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağları əhatə edir. Kür və Araz ölkəmizin ən iri çaylarıdır. Cənubi Azərbaycanın da qərb hissəsi dağlarla əhatələnmişdir. Dağlar və çaylar düşmən hücumları zamanı təbii maneə rolunu oynayır. Ata-babalarımız *relyefin* verdiyi üstünlükləri qalalar vasitəsilə gücləndirməyə çalışmışlar.

Dərbənddən Kür çayına qədərki ərazilərdə çoxsaylı qalalar tikilmişdir. Maraqlıdır ki, bu qalaların əksəriyyəti ümumi müdafiə zəncirinin halqaları kimidir. Məsələn, şimaldan Azərbaycan ərazisinə hücumu keçmək istəyən düşmən əvvəlcə Dərbənd səddində qarşılanırdı. Orada dərhal tonqallar qalanır, dağ zirvələrində tikilmiş digər qalalara məlumat ötürülürdü. Həmin qalalarda da bir-birinin ardınca tonqallar yandırılır, düşmən hücumu haqqında xəbər tez bir zamanda əhaliyə çatdırılırdı. Dağ, daş və od insan əlində beləcə silaha, həm də onları qoruyan vasitələrə çevrilirdilər.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Ərəb səyyahlarından biri yazırdı ki, Dərbəndin önündə Dzir adlı dağ var. Onun zirvəsində hər il çoxlu odun toplayırlar. Ehtiyac olduqda Azərbaycan sakinlərini düşmənin gözlənilməz hücumu haqqında xəbərdar etmək üçün böyük tonqal qalayırıdılar.

Dərbənddən cənuba doğru uzanan hündür dağlardakı keşikçi qalaları, sədd qalıqları dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bunlardan Çıraqqalanı, Gilgilçay və Beşbarmaq sədlərini göstərmək olar.

Qalalar təkcə müşahidə və müdafiə funksiyalarını yerinə yetirmirdi. Onları bir neçə qrupa ayırmaq olar.

QALALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1 MƏBƏDLƏR ƏTRAFINDA YARANAN QALALAR

- Əsasən, məbədləri mühafizə edirdi.
- Məbədlərin əmlakını qoruyurdu.
- Cənubi Azərbaycanda məşhur Qazaka məbədinin ətrafı qala divarları ilə möhkəmləndirilmişdi.

LƏKİT MƏBƏDİ

GOVURQALA

PİRSAAT XANƏGAHI

2 ŞƏHƏR TİPLİ QALALAR

- Karvan yollarının üzərində tikilirdi.
- Tədricən şəhərlərə çevrilirdi.
- İki-üç qat daş divarlarla əhatə olunurdu.
- Ətrafına enli və dərin xəndəklər qazılırdı.
- Düşmən hücum edən zaman həmin xəndəklər su ilə doldurulurdu.
- Qala divarlarında xüsusi bürclər olurdu.
- Bürclərdə döyüşçülər, oxçılar yerləşdirilirdi.

İÇƏRİŞƏHƏR

ŞƏKİ QALASI

3 SİĞİNACAQ ROLUNU OYNAYAN QALALAR

- Əlçatmaz yerlərdə ucaldılırdı.
- Sıldırım və sərt qayalıqlar üzərində tikilirdi.

ƏLİNCƏ QALASI

Qız qalaları

Bakıda yerləşən Qız qalası öz təkrarsızlığı ilə seçilir. Onun dünyada oxşarı, tayı-bərabəri yoxdur. Qız qalasını müdafiə qurğusu, dini məbəd və sığınacaq hesab edənlər də var. Qalanın hündürlüyü 28 metr, divarlarının qalınlığı isə 5 metrə çatır.

Maraqlıdır ki, Vətənimizin bir çox guşələrində Qız qalalarına rast gəlinir. Onlar memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Bakıdakı Qız qalasından kəskin fərqlənir. Bu tipli qalalar, adətən, çox hündür, əlçatmaz sıldırım qayalıqlar arasında tikilmişdir. Yardımlı və İsmayilli ərazisində belə qalalar vardır.

Zaqatala ərazisində yerləşən Pəri qalası isə əsl möcüzədir. Bu qala 300 metr yüksəklikdə qayalarda çapıaraq tikilmişdir. Alban memarlığının nadir nümunələrindəndir. Rəvayətə görə, bu qalada əfsanəvi qadın döyüşçülər – amazonkalar yaşamışlar.

Xalqımız bu qalalara həmişə böyük sevgi ilə yanaşmışdır. Qız qalaları alınmazlıq simvoludur. Belə fikirlər də var ki, yurdumuza qəfil basqın olanda qız-gəlinlərin əsir düşməməsi üçün onları burada qorumuşlar. Bəlkə də, alınmaz, əlçatmaz yerlərdə ucaldılan qalalar bu xüsusiyyətinə görə “Qız qalası” adını almışdır.

Qalalar təkcə memarlıq abidələri deyil, tariximizin “daş məktublar”ıdır. Onları qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək hər birimizin borcudur.

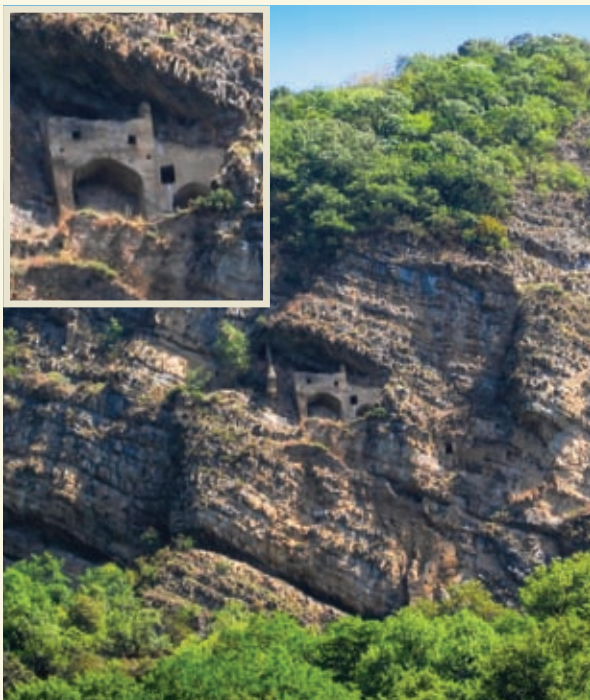
Qalaların sıldırım qayalarda tikilməsinin səbəbini izah edin.

Azərbaycandakı Qız qalaları haqqında məlumat toplayın.

Sizcə, nə üçün qalalar “daş məktublar” adlanır?

■ PƏRİ QALASI

■ QIZ QALASI

19

Şəhərlər necə yarandı?

Sizcə, şəhərlərin yaranmasının əhəmiyyəti nədir?

Azərbaycan qədim şəhərləri ilə məşhurdur. Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Qəbələ, Bərdə və digər şəhərlərimizin yaşı minilliklərlə ölçülür.

Bəs, görəsən, bu şəhərlər necə yaranmışdır?

Alimlər şəhərlərin meydana gəlməsini istehsal təsərrüfatının yaranması və oturaq həyata keçidlə əlaqələndirirlər. Artıq bilirsiniz ki, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq istehsal təsərrüfatının tərkib hissələridir.

İSTEHSAL TƏSƏRRÜFATININ TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

ƏKİNÇİLİK

SƏNƏTKARLIQ

MALDARLIQ

Əkinçilərə geniş və məhsuldar torpaq sahələri, maldarlara isə otlaqlar lazım idi. Onların həyatı və gəlirləri birbaşa torpaqla bağlı idi. Qədim əkinçilər ilk evlərin və kiçik kənd tipli yaşayış məskənlərinin qurucuları idi. İnsanların sayı artdıqca belə məskənlər böyüyərək tədricən qəsəbələrə və şəhərlərə çevrilirdi.

Süni suvarmadan əkinçilikdə geniş istifadə olunurdu. Bu işə tələbatdan artıq məhsulun meydana gəlməsinə səbəb oldu. Şəhərlərin yaranmasında bu amilin böyük rolu olmuşdur. Artıq əkin-biçin alətləri, geyimlər, ev əşyaları hazırlayan insanlar qrupu yarandı. Onlar sənətkarlar adlanırdı. Bu insanlar əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul olurdular. Sənətkarlar insanlar üçün zəruri olan müxtəlif məhsullar istehsal edirdilər.

Zaman keçdikcə sənətkarların içərisindən tacirlər qrupu ayrıldı. Onlar məhsulların alış-verişi ilə məşğul olurdu. Beləliklə, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı, eyni zamanda, insanların sayının artması iri yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Elə şəhərlərin əsas sakinləri də məhz sənətkarlar və tacirlər hesab edilirdi. Onlar mühüm ticarət yolları üzərində, çay kənarlarında, limanlarda məskunlaşır, yaşayış məntəqələri salırdılar.

BİLİRSİNİZMİ?

Sənətkarlıq və ticarət hesablamaya, yazıya tələbatı artırdı. Bunun üçün isə sadə və anlaşıqlı yazı sistemi lazım idi. Şəkli yazılardan əlifbaya keçid belə baş verdi. Tacirlər uzaq vilayətlərə məhsullar aparırdılar. Onlar getdikləri yerlər haqqında məlumata malik olmalı idilər. Bu isə coğrafi və tarixi bilgilərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə elmi biliklər: riyaziyyat, həndəsə, tarix, coğrafiya və s. inkişaf etməyə başladı. Artıq şəhərlər həm də elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildi.

Şəhərlərdə sənətkar və tacirlər arasında iqtisadi mübahisələr baş verirdi. Bu mübahisələri həll etmək üçün məhkəmələr yarandı.

Əhalisi artdıqca böyüyən şəhərlərdə nizam-intizama da ehtiyac var idi. Şəhər idarəçilərindən ibarət xüsusi təbəqə də belə meydana gəldi. Bu idarəçilər təkcə şəhər daxilində deyil, onun ətrafında yaşayan əkinçilərə və maldarlara da hökmranlıq etməyə başlamışdılar. Onlar əkinçilərdən vergilər alır, özləri isə yalnız hakimiyyət və idarəçilik məsələləri ilə məşğul olurdular.

Alimlərin fikrincə, dünyada ən qədim dövlətlər məhz şəhərlərdə yaranmışdır. Belə dövlətlər ilk dəfə İkiçayarasının (*indiki Dəclə və Fərat çayları*) cənubunda meydana gəlmişdir.

Mətnə əsasən cədvəli
tamamlayın.

Şəhərlərin yaranma səbəbləri	...
Şəhərlər- də inkişaf edən sahələr	...

Şəhərlərin quruluşu necə idi?

İnsanların həyatında din həmişə mühüm rola malik olmuşdur. Maraqlıdır ki, qədim dövrlərdə elmlə də məhz din xadimləri məşğul olurdu. Bu onların nüfuzunu daha da artırırdı. Təsadüfi deyildir ki, qədim şəhərlərin mərkəzində Tanrıların şərəfinə möhtəşəm məbədlər tikilirdi. Bəzi şəhərlər isə elə məbədlərin ətrafında salınmışdı. Qədim Atropatenanın paytaxtı Qazaka belə şəhərlərdən idi.

Kəndlərdən fərqli olaraq, şəhərlər xüsusi plana malik idi. Məbədlərin ətrafında şəhər hakimlərinin evləri, idarə binaları və bazar yerləşirdi. Sənətkarlar özlərinə məxsus məhəllələrdə yaşayırdılar. Bu məhəllələrin yerləşdiyi küçələr, bazarlar sənət növünə uyğun adlandırılırdı: Zərgərələr (*qızıl-gümüş əşyalar hazırlayanlar*), Dəmirçilər, Çörəkçilər... Hazırda da belə adlara rast gəlmək olur. Bakı şəhərində Zərgərələr küçəsini, Kömürçü bazarını buna misal göstərmək olar.

QAZAKA ŞƏHƏRİNİN QALIQLARI

Şəhərlər divarlarla əhatələnirdi. İlk vaxtlar bu divarlar çiy kərpicdən hö-rülür, adi palçıqla suvanırdı. Özlük üçün sal daşlardan istifadə olunurdu. Zaman keçdikcə xarici hücumlardan müdafiə məsələsi ön plana çıxdı. Axi varlı idarəçilərin, sənətkarların və tacirlərin yaşadığı məskənlər düşmənlər üçün mühüm sərvət mənbəyi idi. Üstəlik xəzinələr də şəhərlərdə saxlanılırdı. Buna görə daş evlərə və daş divarlara zərurət yarandı. Artıq böyük yaşayış məntəqəsinə çevrilən məskənlər qalın daş divarlarla əhatələnir, qala bürcləri ilə möhkəmləndirilirdi.

BİLİRSİNİZMİ?

Qədim şəhərlərin küçələri dar və çoxdalanlı olurdu. Sonu qapalı və heç bir yerə çıxışı olmayan küçə dalan adlanır. Bu cür quruluş şəhər daxilində küçə döyüşlərinə hesablanmışdı. Düşmən şəhərə daxil olarsa, dar küçələr və dalanlar müdafiə olunmağa əlverişli imkan yaradırdı.

Dövlətlər meydana gələndən sonra bəzi şəhərlər hökmdarlar tərəfindən salınmağa başladı. Belə şəhərlərin mərkəzində hökmdar ailəsi, adlı-sanlı ailələr, din xadimləri və ayanlar məskunlaşırdı.

Xatırlayın, hansı şəhərimiz hökmdar tərəfindən salınmışdır?

Şəhərin bu hissəsi “Narınqala” və ya, sadəcə, “İçşəhər”, “İçərişəhər” adlanırdı. Onun ətrafında isə yenə də sənətkarlar və tacirlər məskunlaşırdı. Buna görə də bəzi şəhərlərimiz ikiqat qala divarları ilə əhatələnirdi. Şəhər ətrafında isə əkinçiliklə məşğul olan əhali yaşayırdı. Onlar şəhər sakinləri hesab olunmasalar da, düşmənlə hücumları zamanı şəhərlərə sığınırdılar.

Yüzdilliklər keçdikcə bəzi qalalar da genişlənir, şəhərlərə çevrilirdi. Bakı və Dərbənd belə şəhərlərdəndir.

Kənd və şəhər həyatı arasındakı fərqləri qruplaşdırın.

FƏRQLİ CƏHƏTLƏR	
Şəhərlər	Kəndlər

Şəhərləri yaranma xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırın.

Qədim Azərbaycan şəhərləri

Sizcə, bəzi qədim şəhərlərin dövrümüzə gəlib çatmamasının, dağıntılara məruz qalmasının hansı səbəbləri ola bilər?

Artıq şəhərlərin necə yaranması haqqında məlumatınız var. Azərbaycan ərazisində də hələ qədim zamanlardan çoxsaylı şəhərlər mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, onların bəziləri müxtəlif səbəblərdən dağılmış, dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Bu paragrafda tariximizdə mühüm rol oynamış yaşayış məntəqələri haqqında məlumatlar əldə edə bilərsiniz.

Qapılar qapısı Dərbənd

Böyük Qafqaz sıra dağları ilə Xəzər dənizi arasında bir keçid vardır. Qədim dövrlərdə şimaldan cənuba, cənubdan şimala doğru ən rahat yol məhz buradan keçirdi. Ulu babalar keçidin əhəmiyyətini anlamış, burada qala inşa etmişlər. Bu qala dənizə daha yaxın olan dağın zirvəsində salınmışdı.

Şimalda yaşayan köçəri tayfalar qənimətlər ələ keçirmək və qarətçilik məqsədilə Azərbaycana hücumlar təşkil edirdi. Bu hücumların qarşısını almaq üçün keçidi möhkəmləndirmək lazım idi. Bu məqsədlə qaladan dərinizin içərilərinə doğru sədd çəkildi.

Beləliklə, Dərbənd Azərbaycanın şimal sərhədinin sipərinə çevrildi. Düşmənlər yalnız bu səddən keçməklə Azərbaycana daxil ola bilərdi. Buna görə istər Azərbaycanda yaranan dövlətlər, istərsə də ölkəmizi işğal edən qüvvələr Dərbəndə xüsusi diqqət göstərmişlər. Qala-şəhərə müxtəlif adların verilməsi də

■ DƏRBƏND QALASI

bununla bağlıdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində Dərbəndi “Hun qapıları”, “Alban qapıları”, “Kaspi (Xəzər) qapısı”, “Dəmir qapı” adlandırmışlar.

Sizcə, nə üçün Dərbəndi “Dəmir qapı” adlandırmışlar?

Qala-keçidə daha maraqlı ad VII yüzillikdə Azərbaycanı işğal edən ərəblər tərəfindən verilmişdir: “Qapılar qapısı” (Bab ül-əbvab). Həmin dövrdə Dərbənddən şimalda Xəzər xaqanlığı yerləşirdi. Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafəti ilə xaqanlıq arasında mübarizə meydanına çevrilmişdi. Türk əsilli xəzərlər Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal edilməsi ilə barışmaq istəmirdilər. Ona görə tez-tez Dərbənddən keçmək-lə xilafət orduları ilə müharibələr aparırdılar.

Xilafətin parçalanmasından sonra Azərbaycanda yaranan dövlətlər də “Qapılar qapısı”nı xüsusi diqqətdə saxlayırdı. Səcoğulları dövlətinin hökmdarı Yusif Dərbənd səddini təmir etdirmiş, keçidi daha da möhkəmləndirmişdi.

Sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı, dəniz yollarından istifadə bu qədim qalanın böyüməsinə şərait yaratdı.

Dərbəndin mərkəzi hissəsi Narıncqala adlanırdı. Narıncqalanın ətrafında sənətkar və tacirlər məhəllələr salır, qala tədricən şəhərə çevrilirdi. Şəhər ətrafında əhali kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu.

Dərbəndin əhəmiyyəti haqqında müzakirə aparın. Onun hərbi, iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini aydınlaşdırın.

Şəhərdə böyük bazar var idi. Bu bazara Şərq ölkələrindən mallar gətirilir, tacirlər tərəfindən alınaraq şimala – Avropaya aparılırdı. Dərbənd kətan parçaları, qızıl boya və zəfəranı ilə məşhur idi. Bu nadir məhsulları xarici tacirlər böyük həvəslə alırdılar.

Şimalda yerləşən ölkələrdən Dərbəndə məhsullar, xüsusilə satılmaq üçün qullar gətirilirdi. Buna görə də şəhərin müxtəlif istiqamətlərə açılan qapıları vardı: Bayat qapısı, Türkmən qapısı, Qırıqlar qapısı, Xan qapısı və s.

Əhalinin içməli suya tələbatını ödəmək üçün dağlardan şəhərə saxsı borularla bulaq suyu çəkilməmişdi. Dərbənd həm də liman şəhəri idi. Uzun

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Dərbənddə olmuş
ərəb səyyahlarından
biri yazırdı ki, lima-
nın girəcəyinə zəncir
çəkilməşdir. Zəncir qı-
fillanır, açarı isə liman
nəzarətçisində olurdu.
Nəzarətçinin icazəsi
olmadan heç bir gəmi
limana nə daxil ola, nə
də oradan çıxı bilərdi.

müddət bura Azərbaycanın ən böyük liman şəhəri hesab olunmuşdur. Dərbəndə müxtəlif ölkələrdən çoxsaylı ticarət gəmiləri yan alırdı.

QƏDİM DƏRBƏND

Dərbənd haqqında
“Dəmir qapı” adlı kiçik
hekayə hazırlayın.

Bilirsiniz ki, Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Azərbaycan ərazisi kiçik xanlıqlara parçalanmışdı. Bu dövrdə Dərbənddə də xanlıq yaranır. Lakin tezliklə bu xanlıq Quba xanlarına tabe edilir.

XIX əsrdə digər Azərbaycan əraziləri kimi Dərbənd də Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi. İmperiya idarəçiləri yeni inzibati ərazi bölgüsü tətbiq etdilər. Nəticədə Dərbənd Azərbaycandan ayrı salındı. Hazırda bu qədim Azərbaycan şəhəri Rusiya Federasiyasının tərkibindədir.

“Arranın anası” Bərdə

Kür və Araz çayları arasındakı ərazilər dünyanın qədim əkinçilik mərkəzlərindən biri hesab olunur. Münbit torpaqlar, günəşli iqlim və bol sulu çaylar burada əkinçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Zaman keçdikcə bu ərazidə şəhər tipli yaşayış məskənləri meydana gəldi. Onlardan biri də Bərdə idi. Alimlərin araşdırmaları nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ eradan əvvəl IV yüzillikdə burada şəhər tipli yaşayış məskəni yaranmışdır.

Bərdənin sürətli inkişafı V yüzillikdən başlayır. Məhz bu dövrdə Bərdə Albaniya dövlətinin paytaxtına çevrilir. Alban hökmdarları şəhərin qayğısına qalır, abadlaşdırırdılar. Şəhərdə hökmdar sarayı, məbədlər tikilmiş, ətrafına qala divarları çəkilməşdi. Dövlətin xəzinəsi, Alban xristian kilsə xadimlərinin taxtı da burada idi. Bərdənin karvan yolları üzərində yerləşməsi isə burada sənətkarlıq və ticarətin inkişafına şərait yaratmışdı.

Ərəblər Azərbayanı işğal etdikdən sonra Albaniya dövlətinin də varlığına son qoyuldu. Bərdə buradakı ərəb canişinliyinin mərkəzinə çevrildi. Şəhər sürətlə böyüməyə başladı. Ərazisi 40 hektara çatan şəhərdə o dövrdə yüz minə yaxın insan yaşayırdı.

Bərdəni siyasi baxımdan
Azərbaycanın hansı
şəhərləri ilə müqayisə
edə bilərsiniz?

Burada metal pullar zərb olunur, böyük bazar fəaliyyət göstərirdi. Dünyanın bir çox ölkələrindən buraya gələn tacirlər ipək parçalar, saxsı qablar və müxtəlif sənətkarlıq məhsulları alırdılar. Ərəb xilafəti dövründə Bərdənin də yerləşdiyi ərazilər **Arran** adı ilə tanınırdı. Bərdənin möhtəşəmliyinə heyran olan ərəb səyyahları bu şəhəri **“Arranın anası”** adlandırmışlar.

Bərdənin şöhrəti, zəngin sərvəti yadellilərin də diqqətindən yayınmırdı. 944-cü ildə Bərdəyə fəlakət üz verdi. Bu, təbii fəlakət deyildi. Gəmilərlə Xəzər dənizindən Kür çayına keçən ruslar şəhərə hücum etdilər. Qəfil yaxalanan bərdəlilər düşmənin üstün qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərə bilmədi. Şəhəri tərk etmək istəməyən ruslar burada möhkəmlənməyə çalışırdılar.

RUSLARIN BƏRDƏYƏ HÜCUMU. RƏS. N.N.KOÇERGIN

Bərdəlilər isə işğalla barışmaq istəmirdilər. Düşməne tələlər qurur, fürsət düşdükcə onların dəstələrini məhv edirdilər. Ələ keçirdikləri sərvətlə kifayətlənməyən işğalçılar əhalidən adambaşına böyük məbləğdə pul tələb etdilər. Pulu verə bilməyənlər qılıncdan keçirildi. Lakin bu da bərdəlilərin iradəsini qıra bilmədi. Onların mübarizəsi və ruslar arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması düşməni şəhəri tərk etməyə məcbur etdi. Onlar 6 ay ərzində işğal altında saxladıkları şəhərə od vurub qaçdılar. Bu əsl faciə idi. On minlərlə insan öldürülmüşdü. Gözəl və çiçəklənən şəhərin yerində xarabalıqlar qalmışdı. Artıq məşhur Bərdə bazarına heç kim gəlmirdi. Şəhərdə pul kəsilməsi də dayanmışdı. Rusların talanlarından sonra Bərdə əvvəlki şöhrətini itirdi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Bərdədə olmuş ərəb səyyahlarından biri şəhəri belə təsvir edirdi:

“Bərdə darvazası yanında bazar günü açılan əl-Kürkiyə adlı bazar var. Hər həftənin bazar günləri hər yerdən, hətta İraqdan belə adamlar buraya axışır... Bərdə xəzinəsinin saxlanıldığı binanın qurğuşundan damı, dəmir qapısı, doqquz sütunu vardır. Hakimin evi şəhərin içində, cümə məscidinin yanında, bazarlar isə şəhər kənarındadır”.

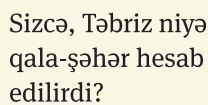

Bərdə şəhərinin inkişafına səbəb olan amilləri qruplaşdırın.

QƏDİM BƏRDƏNİN MAKETİ.
TARİX VƏ DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİ.
XİZRİ ƏLƏKBƏROV

Azərbaycanın taxtı – Təbriz

Bu qədim Azərbaycan şəhərinin üç min ildən artıq yaşı vardır. Alimlər Təbrizin yaranma tarixini eradan əvvəl VII yüzilliyə aid edirlər. Burada hələ Manna dövləti zamanında möhkəmləndirilmiş qala-şəhər mövcud olmuşdur. Qala-şəhər üç tərəfdən dağlarla əhatə olunub. Bu onun müdafiə imkanlarını artırırdı. Mannaya hücum edən Aşşur hökmdarlarının yazılı kitabələrindən məlum olur ki, bu qala ikiqat divarlarla əhatə olunubmuş. Şəhər-qalanın ətrafında xəndəklər qazılmışdı. Bu xəndəklər düşmənin hücumları zamanı su ilə doldurulurdu.

Təbriz şəhərinin də inkişafı Ərəb xilafəti dövründən başlamışdı. Xilafətin dağılmasından sonra Azərbaycanda Rəvvadilər dövləti yarandı. Rəvvadilər Təbrizi ilk dəfə olaraq paytaxta çevirdilər. Bundan sonra şəhər sürətlə böyüdü. Qısa zamanda sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. Bunun siyasi və iqtisadi səbəbləri var idi. Rəvvadi hökmdarları Təbrizi abadlaşdırır, burada yeni tikililər ucaldırdılar. Şəhərdə əhalinin sayı sürətlə artırdı. Böyük İpək yolu da Təbrizdən keçirdi. Şəhərin beynəlxalq ticarət yollarının

qovşağında yerləşməsi iqtisadi həyata müsbət təsir göstərmişdi. Şərqdən qərbə, cənubdan şimala gedən beynəlxalq ticarət yolları bu şəhərdən keçirdi. Bu da, öz növbəsində, sənətkarlığın inkişafına gətirib çıxardı.

Təbriz sənətkarlarının hazırladığı yun, ipək parçalar, toxuculuq məmulatları və xalçalar dünyada məşhur idi. Metalışləmə və zərgərlik sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdi. Burada qızıl, gümüş və mis pullar kəsilirdi. Təbrizdə kəsilən pullar, çəki daşları, ölçü vahidləri istifadəçilər üçün əsas götürülürdü.

Təbriz və Bərdə arasında müqayisələr aparın. Oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa çalışın.

BİLİRSİNİZMİ?

Təbriz dünyanın ən uzun ömürlü paytaxt şəhərlərindən biridir. Bu şəhər kiçik fasilələrlə 500 ildən artıq Azərbaycanda yaranan dövlətlərin paytaxtı olmuşdur.

XIII–XIV yüzilliklərdə Təbriz Azərbaycanı ələ keçirən monqol əsilli Elxanlılar dövlətinin baş şəhəri idi. Şəhərdə möhtəşəm saraylar, məscidlər, müxtəlif memarlıq abidələri tikilmişdi. Bu dövrdə Təbriz memarlıq və rəssamlıq məktəbi bütün Şərqdə məşhur idi.

ƏRK QALASI

Elxanlı hökmdarları şərqdə Xorasandan, qərbdə indiki Suriyayaqədər olan ərazilərin hakimləri idilər. Azərbaycan da bu dövlətin mərkəzi vilayəti idi. Demək, bu qədər geniş ərazilər Azərbaycandan və onun mərkəzi şəhəri Təbrizdən idarə olunurdu. Beləliklə, Təbrizin sahibi bu ərazilərin də sahibi hesab edilirdi. Məhz bu dövrdə **Azərbaycan taxtı** ifadəsi meydana gəldi.

Hansı məşhur şəxsiyyətin “Sizə Gülüstən qalası, yoxsa Azərbaycan taxtı lazımdır?” ifadəsini işlətdiyini xatırlayın.

I TƏBRİZ XALÇASI

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan hökmdarlarından Qara Yusif, Uzun Həsən və Şah İsmayıl yalnız Təbrizi tutandan sonra dövlət başçıları kimi tanınmışlar. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsi başa çatdı. Təbriz vahid Azərbaycanın paytaxtı oldu.

Təbriz həm də mədəniyyət paytaxtımız idi. Burada nadir əlyazmaların toplandığı böyük kitabxana var idi. Çap maşınları ixtira olunana qədər kitablar əllə yazılır, üzü də əlyazma yolu ilə köçürülərək çoxaldılırdı. Xüsusi rəssamlar ona rəsmlər çəkir, üzünü də ayrıca cildləyirdilər. Ona görə kitablar çox baha başa gəlirdi. Belə şəraitdə minlərlə əlyazmanın olduğu kitabxanalar əsl sərvət mənbəyi idi.

Qədim kitabxanaların olduğu şəhərlər isə elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Təbriz də belə Azərbaycan şəhərlərindən idi. Təsədüfi deyil ki, bu şəhər “Təbrizi” ləqəbi ilə məşhur olan çoxsaylı alimlərin, şair və rəssamların vətəni hesab olunur. Təbriz onları, onlar isə şöhrətləri ilə Təbrizi tanıdırdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibələrində əldən ələ keçən şəhər böyük dağıntılara məruz qaldı. Nəticədə Şah I İsmayıldan sonra paytaxt Qəzvinə, daha sonra İsfahana köçürüldü. Ağır dağıntılara və paytaxt rolunu itirməsinə baxmayaraq, Təbriz yenə də əsas şəhərlərdən biri hesab edilirdi.

I TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN PLANI

Qacarların hakimiyyəti dövründə də gələcək şah, taxt-tacın varisi Təbrizdə otururdu.

Təbriz şəhəri həm də xalqın milli-azadlıq mübarizəsinin rəmzidir. XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətində ingilis və ruslar ağalıq edirdi. Əhalinin güzəranı çətinləşmişdi.

Nəticədə şah hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq uğrunda hərəkət başladı. Əhali Konstitusiya (*Əsas qanun*) qəbul edilməsi və Milli Məclisin çağırılmasını tələb edirdi. Hərəkəta Səttarxan başçılıq edirdi. Mərd, qorxmaz və qətiyyətli bir şəxsiyyət olan Səttarxan bir neçə dəfə Təbrizə göndərilmiş şah qoşunlarını məğlub edə bilmişdi. Əhali onu “Millət başçısı” (*Sərdarimilli*) adlandırırdı. Açıq döyüşdə Səttarxanı məğlub edə bilməyən şah onu hiylə ilə hərəkətdən uzaqlaşdırmağa bildi.

İ SƏTTARXAN

İ ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANİ

İ SEYİD CƏFƏR PİŞƏVƏRİ

Sonrakı dövrlərdə də Güney Azərbaycan əhalisi zülmə barışmamış, öz haqları uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Ayırı-ayrı vaxtlarda Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə milli-azadlıq hərəkətləri alovlanmışdı. Hər iki şəxsiyyət xalqı üçün muxtariyyət tələb edirdi. Onlar Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasına etiraz edir, xalqın milli maraqlarını müdafiə edirdilər.

Milli hökumət qurub muxtariyyət əldə etsələr də, şah hökuməti xaricdən yardım alaraq bu hərəkətləri yatırmağa çalışırdı. Həm Ş.M.Xiyabani, həm də S.C.Pişəvərinin qurduğu Milli hökumətlərin mərkəzi yenə də Təbriz idi.

II Qarabağ müharibəsi zamanı bütün Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Təbrizdə də əhali ayağa qalxmışdı. Keçirilən yürüşlərdə Təbriz əhalisi Azərbaycan ordusuna dəstək nümayiş etdirmişdi. Bu da o taylı-bu taylı Azərbaycanın mənəvi birliyindən xəbər verir. Təbriz indi də bu mənəvi birliyin rəmzidir.

TƏBRİZDƏ AZƏRBAYCAN
ORDUSUNA DƏSTƏK YÜRÜŞÜ.
2020-ci il

Müsəlman Şərqlinin ilk Cümhuriyyəti

* Monarxiya

hakimiyyətin bir nəfərin – padşahın əlində cəmləşdiyi irsi idarə üsuludur.

Sizcə, nə üçün Rusiyanı “xalqlar həbsxanası” adlandırırdılar?

Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski haqqında məlumat toplayın.

Azərbaycanın şimal torpaqları XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının müstəmləkəsi olaraq qalırdı. Xalqımız yenə də hüquqsuz vəziyyətdə idi. Vəzifələrə, əsasən, qeyri-millətlərin nümayəndələri təyin edilirdi. Dövlət idarələrində rus dilində danışılır, bütün sənədləşmələr rusca aparılırdı. Dilimiz və dinimiz sıxışdırılırdı. Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri: neft, mis, qızıl, ipək, pambıq və s. Rusiyaya daşınırdı.

Rusiya demokratik dövlət deyildi. Burada *monarxiya* quruluşu hakim idi. Çar mütləq hakim hesab olunurdu. Rusiyanı “xalqlar həbsxanası” da adlandırırdılar.

1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsi başlandı. Müharibənin səbəbi Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər idi: yeni ərazilər və müstəmləkələr ələ keçirmək, sərvətlərə yiyələnmək. Rusiya imperiyasının da qoşulduğu qanlı müharibə Azərbaycandan yan keçməmişdi. Zadəgan (bəy, ağa, xan) nəslindən olan generallarımız Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski Birinci dünya müharibəsində iştirak etmişlər. Çar ordusunda xidmət edən bu şəxslər hərbi bacarıqları ilə fərqlənmişdilər.

I SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV

I ƏLİAĞA ŞIXLİNSKI

Rusiyanın iqtisadiyyatı Avropa dövlətlərindən geri qalırdı. Qıtlıq və bahalıq idi. Ölkənin bəzi yerlərində aclıq başlamışdı. Nəticədə 1917-ci ilin fevralında inqilab baş verdi, çar hakimiyyəti devrildi. Bir qədər sonra *bolşeviklər* hakimiyyəti ələ

aldılar. Onlar üzdə millətlərə azadlıq verəcəklərini vəd etsələr də, tezliklə bunun yalan olduğu aydın oldu.

* **Bolşevik** (rusca “bolşe” sözündən olub, “çox” deməkdir) Rusiyada hakimiyyətə gələn fəhlə təşkilatının üzvüdür.

Mart soyqırımı

Bolşeviklər Bakı neftini əldən vermək istəmirdilər. Qafqaz cəbhəsindən geri dönməyən rus qoşunlarının gücü ilə onlar Bakıda öz hakimiyyətlərini qurdular. Bu qoşunların tərkibində erməni əsgər və zabitlər də var idi. Onlar millətçi erməni təşkilatlarının təsiri altında idilər.

Bu təşkilatlardan ən böyüyü “Daşnaksütyun” adlanırdı. Onların əsas məqsədi “Böyük Ermənistan” qurmaq idi. Hədəf isə Azərbaycan torpaqlarında yaşayan dinc əhali idi. Məqsədləri türk-müsəlman əhalini fiziki cəhətdən yox etmək, yurd-yuvalarından qovmaq, burada öz dövlətlərini qurmaq idi.

Bakıda bolşeviklər Bakı Soveti adlı quruma nəzarət edirdilər. Onlar bu quruma erməni mənşəli bolşevik Stepan Şaumyanı rəhbər təyin etmişdilər. O, daşnaklarla əlbir olub Bakı, Şamaxı, Quba və Lənkəranda yaşayan dinc əhalinin qətlinə rəhbərlik etmişdi. 1918-ci ilin martında Bakıda başlayan qırğınlar tarixə “Mart **soyqırımı**” adı ilə düşdü. Minlərlə dinc azərbaycanlıya xüsusi amansızlıqla divan tutuldu, evlər, məscidlər, xalqımıza məxsus bir sıra tarixi abidələr dağıdıldı.

Yalnız bundan sonra S.Şaumyan Bakıda və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıların qanı üzərində öz hakimiyyətini qura bildi.

Bəs bu dəhşətli qırğınların qarşısını almaq nə üçün mümkün olmadı?

Ona görə ki Rusiya imperiyası sadə Azərbaycan əhalisini orduya çağırır, silahdan uzaq tuturdu. Təpədən dırnağadək silahlanmış düşmən qüvvələri qarşısında əhali əliyalın və silahsız idi. Hələ öz dövlətimiz də yox idi.

* **Soyqırımı** dinc əhalinin: qadın, qoca, uşaqların milli və dini fərqlərə görə məhv edilməsidir.

Sizcə, bu cür qırğınların təkrarlanmaması üçün nə etmək lazımdır?

BİLİRSİNİZMİ?

QUBA SOYQIRIMI MEMORİAL KOMPLEKSİ

Azərbaycan yenidən bolşevik işğalına məruz qaldandan sonra 1918-ci ilin mart-aprel aylarında baş vermiş soyqırımının əsl mahiyyəti uzun müddət gizli saxlanılmışdı. Bu qanlı cinayəti bir ölkə daxilində vətəndaşlar arasındakı müharibə kimi təqdim etməyə çalışırdılar.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev baş verən dəhşətli hadisələrə tarixi qiymət verdi. 1998-ci ildə **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü** elan edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Bakıda və ətraf ərazilərdə baş verən qanlı hadisələr müstəqil dövlətin yaradılması fikrini gücləndirdi. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə başlandı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi “Müsavət” təşkilatı mübarizənin önündə gedirdi. Qabaqcıl ziyalıların apardığı mübarizə nəticəsiz qalmadı. 1918-ci ilin mayın 28-də Tiflis (indiki Tbilisi) şəhərində toplanan milli qüvvələr “**İstiqlaliyyət Bəyannaməsi**” adlı sənəd qəbul etdi. Bəyannamədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaradıldığı elan olunurdu.

M.Ə.RƏSULZADƏ

BİLİRSİNİZMİ?

Cümhuriyyət irqindən, dil və dinindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların azad və bərabər hüquqlara malik olduğu quruluşdur. Dilimizdə “cümhuriyyət”in qarşılığı “respublika” sözüdür. “Respublika” latın sözü olub, “xalq işi” deməkdir. Respublika quruluşlu dövlətlərdə qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları xalq tərəfindən seçilir.

* **Saziş** qarşılıqlı razılığa gəlmə, anlaşma deməkdir.

ŞƏHİDLƏR XİYABANINDA TÜRK HƏRBÇİLƏRİNİN ŞƏRƏFINƏ UCALDILMIŞ ABİDƏ

Bakı şəhəri bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi. Ona görə də AXC-nin yaranması Tiflisdə elan edilmişdi. Başlıca məqsəd Bakını azad etmək idi. Lakin bu, o qədər də asan məsələ deyildi. Cümhuriyyətin ordusu yox idi. Ordu quruculuğu isə böyük maliyyə və vaxt tələb edirdi. Belə çətin günlərdə AXC hökuməti və Osmanlı dövləti arasında **saziş** bağlandı. Bu sazişlə Osmanlı dövləti AXC-ni rəsmən tanıyan ilk dövlət oldu. Tərəflər hərbi yardım haqqında da razılığa gəldilər.

Tezliklə Milli ordu yaradıldı. Osmanlı dövlətinin də yardımı ilə təşkil olunan ordu Bakı Sovetinin hücumunun qarşısını aldı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı düşmənlərdən təmizləndi. AXC hökuməti öz qanuni paytaxtına köçdü. Bakının azad edilməsi zamanı **Nuru paşanın** başçılıq etdiyi qəhrəman türk əsgərləri Azərbaycan hərbiçiləri ilə çiyin-çiyinə döyüşdülər. 1000-dən artıq türk əsgəri şəhid oldu.

Azərbaycan XX əsrin sonlarında yenidən müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Bakı uğrunda həlak olan türk hərbiçilərinin şərəfinə indiki Şəhidlər xiyabanında abidə ucaldıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – müsəlman Şərqində ilk respublika

Cədvəl əsasında danışın.

Azərbaycan tarixində o vaxtadək belə dövlət qurulmamışdı. Bilirsiniz ki, Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunana qədər Azərbaycanda mövcud olan dövlətləri hökmdarlar idarə etmişlər.

Monarxiyada	Cümhuriyyətdə
◆ Dövlət hökmdarlar tərəfindən idarə olunurdu.	◆ Parlament və Nazirlər Şurası tərəfindən idarə olunurdu.
◆ Hakimiyyət irsən keçirdi.	◆ Parlament xalq tərəfindən seçilirdi.
◆ Hökmdar qanunları özü verirdi.	◆ Qanunlar Parlamentdə səsvermə ilə qəbul edilirdi.
◆ Qanun və fərmanların icrasına hökmdar özü nəzarət edirdi.	◆ Qanunların icrasını hökumət (nazirlərdən ibarət Nazirlər Şurası) həyata keçirirdi.
◆ Hökmdarların səlahiyyətləri geniş idi.	◆ Parlamentin fəaliyyəti qanunlar çərçivəsində idi.

AXC parlamentli respublika idi. Bu cür respublikalarda, adətən, prezident olmur. Parlamentin sədri **Əlimərdan bəy Topçubaşov** olmuşdur. **Nazirlər Şurasının** ilk sədri **Fətəli xan Xoyski**, sonralar isə **Nəsib bəy Yusifbəyli** olmuşdur.

Yeni dövlətə yeni dövlət atributları da lazım idi. 1918-ci ilin noyabrında üç rəngli, ay-ulduzlu bayraq (*Azərbaycan Respublikasının indiki bayrağı*) dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi. Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan edildi.

AXC dövründə təhsil və elm diqqət mərkəzində idi. Ana dilində icbari təhsil tətbiq edildi. Çoxlu məktəblər açıldı. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda ali təhsil müəssisəsi yox idi. AXC hökumətinin təşəbbüsü ilə 100-dən artıq gənc xaricə ali təhsil almağa göndərildi. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti açıldı.

Qonşu Ermənistanla tez-tez hərbi toqquşmalar baş verirdi. Rusiya tərəfdən də hər an təhlükə gözlənilirdi. Buna görə də AXC dövründə ordu quruculuğu daim diqqət mərkəzində olmuşdu. Qısa müddətdə 40 minlik nizami ordu yaradıldı. Ordu AXC-nin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində mühüm rol oynadı. Hərbi nazir general S.Mehmandarov, müavini Ə.Şıxlinski bu sahədə böyük əmək sərf etdilər.

Milli ordunun ən uğurlu əməliyyatlarından biri Qarabağda ermənilərin anti-Azərbaycan çıxışına qarşı olmuşdur. 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Ermənistanın dəstəyi ilə baş verən bu çıxışın məqsədi Qarabağı ələ keçirmək idi. Milli ordu dərhal döyüş əmri ilə ayağa qaldırıldı. Əsgəran yaxınlığındakı döyüşdə ordu qələbə qazanaraq Qarabağ üzərində hakimiyyətini bərpa etdi.

Ölkədə iqtisadi vəziyyəti canlandırmaq üçün xeyli işlər görüldü. Əhalinin güzəranı nisbətən yaxşılaşdı. AXC-nin ən böyük uğurlarından biri dövlətin beynəlxalq aləmdə tanınması idi. Çətin beynəlxalq şəraitə baxmayaraq, aparılan gərgin zəhmət sayəsində 20-dən artıq dövlət AXC-ni faktiki olaraq tanıdı. Xarici dövlətlərlə müxtəlif sahələrdə iqtisadi və hərbi müqavilələr imzalandı.

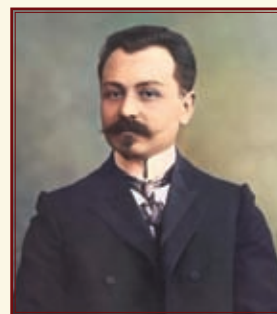
AXC-nin yaranmasının böyük əhəmiyyəti var idi:

- ◆ Azərbaycanın şimal torpaqlarında Türkmənçay müqaviləsindən sonra ilk dəfə müstəqil dövlət yaradıldı;
- ◆ Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, bu dövlət azadlığın və müstəqilliyin rəmzinə çevrildi;
- ◆ AXC-ni süquta uğradan bolşeviklər qurduqları dövlətin adında Azərbaycan sözünü saxlamağa məcbur oldular;
- ◆ Ölkə Rusiya imperiyası dövründəki kimi parçalanmamışdı;
- ◆ İlk dəfə qadınlara seçki hüququ verildi;

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqil olan Azərbaycan Respublikası özünü AXC-nin varisi elan etmişdir.

İ ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

İ FƏTƏLİ XAN XOYSKI

İ NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ

Sizcə, yeni yaranan dövlətin təhsilə xüsusi diqqət ayırmasının səbəbi nə idi?

“Bizim ilk respublikamız” mövzusunda kiçik hekayə hazırlayın.

23

Sovet işğalı

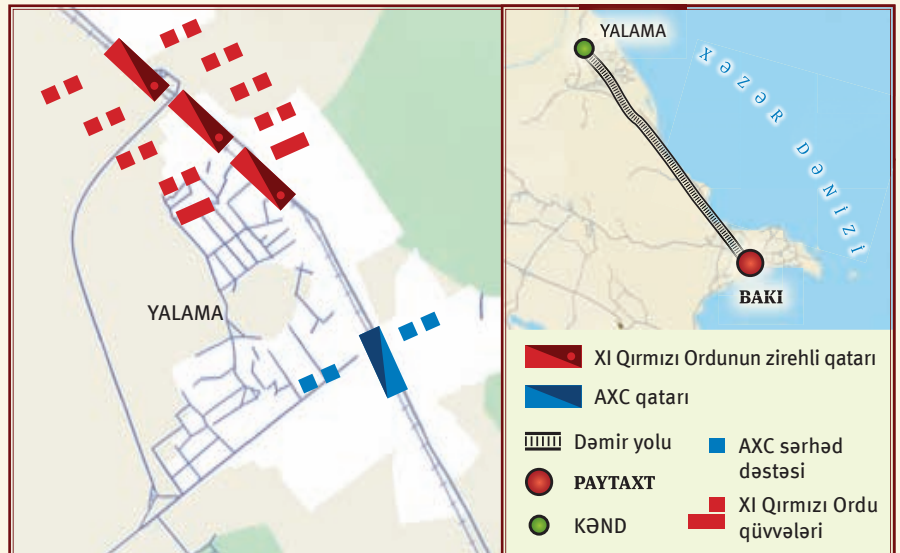
BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Rusiya ilə AXC-nin şimal sərhədi Samur çayı idi. Bolşevik ordusu çayın o tərəfində Azərbaycanı işğal etməyə hazır dayanmışdı. Lakin bunu hiss etdirmək istəmişdilər. Sərhəddəki rus qoşununun əsgər və zabıtları dostluqdan danışır, Azərbaycan sərhədçiləri ilə mehriban davranırdılar. Özləri deyib-gülür, rəqs edir, hətta bizim sərhədçiləri də məclislərinə qoşulmağa dəvət edirdilər. Lakin aprelin sonlarında hər şey bir anda dəyişdi: “Dost ordu” sərhədçilərimizə qəfil atəş açaraq Azərbaycana daxil oldu.

Qarabağdakı qiyam bolşevik-daşnak iş birliyinin ortaq planı idi. Belə ki daşnaklar Azərbaycan hərbi qüvvələrinin diqqətini şimal sərhədlərindən yayındırmalı idi. Bunun əvəzində bolşeviklər daşnaklara Azərbaycandan ərazi vəd etmişdilər. Ona görə də 40 minlik AXC ordusu bütünlüklə Azərbaycan-Ermənistan sərhədinə və Qarabağa yerləşdirildi. AXC ordusu Qarabağda erməni qiyamını yatırtmaqla məşğul olanda rus-bolşevik ordusu şimal sərhədlərimizə yeridildi. Ölkəmizin şimal sərhədləri, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı.

Azərbaycanın işğalı XI Qırmızı Orduya tapşırılmışdı. Sayı 70 minə çatan ordu şimal sərhədlərimizi keçdi. Düşmən əsgərlərini daşıyan zirehli qatların istiqaməti Bakıya idi. Yalama stansiyasındakı 350 nəfərlik sərhəd dəstəsi düşmənlə qeyri-bərabər döyüşə girdi. Əsas məqsəd düşməni mümkün qədər ləngitmək, işğal planını pozmaq idi. Əvvəlcə zirehli qatların qarşısına partladıcı ilə dolu qatar buraxıldı. Lakin bu qatar Qırmızı ordunun top atəşi ilə sıradan çıxarıldı. Sonra stansiyadakı dəstəmiz bolşeviklərə hücum etdi. Üstün qüvvələrlə döyüşdə sərhəd dəstəsinin bütün üzvləri qəhrəmancasına həlak oldular. Qarşı tərəf də ciddi itkilər vermiş, hücumları bir neçə saat ləngimişdi.

1920-ci il aprelin 28-də rus-bolşevik işğalı nəticəsində AXC süqut etdi. Azərbaycan SSR-nin yaradıldığı elan edildi.

* **SSR** – Sovet Sosialist Respublikası

BİLİRSİNİZMİ?

Bolşeviklərin yaratdığı “respublika” Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adlandırıldı. “Sovet” sözü dilimizdə “məsləhət”, “şura” mənasını verir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan əhalisi ilk vaxtlar yeni yaranan quruma “Şura hökuməti” deyirdi. “Sosialist” sözü isə burada *ictimai bərabərlik* mənasında işlədilir. Bolşeviklər elan etmişdilər ki, onlar fəhlə-kəndli hökuməti qururlar. Fəhlə-kəndli əməyini təsvir edən oraq və çəkin Azərbaycan SSR-nin bayrağında öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan SSR-ni yaradanlar xüsusi mülkiyyətin əleyhinə idilər. Bolşeviklər torpağı olanları, fabrik-zavod sahiblərini düşmən hesab edirdilər. 1920–1930-cu illərdə əhalinin varlı hissəsi, həmçinin bəy və ağalar ya məhv edildi, ya da sərvətləri əllərindən alındı. Sağ qalanlar ölkə xaricinə, xüsusilə qardaş Türkiyəyə sığındılar. Onların çoxu bir daha Vətənə qayıda bilmədi.

AXC dövlət orqanlarında çalışanların bir qismi güllələndi. Digərləri həbs edilərək Rusiyanın ucqar adalarına, Sibirə sürgün edildilər. Sərt iqlim şəraitində ağır işlərə məcbur edilən bu şəxslərdən də geri dönməni olmamışdı.

Bolşeviklər din xadimlərinə də acımadılar. Onlar bütün dinləri əfsanə hesab edirdilər. Məscidlər, kilsələr ya dağıdıldı, ya da anbarlara, kitabxanalara çevrildi.

Azərbaycana münasibətdə bolşeviklərin siyasəti Rusiya imperiyasından o qədər də fərqlənmirdi. Sərvətlərimiz (*neft, pambıq, taxıl və s.*) Rusiyaya daşınmağa başlandı. Guya müstəqil olan Azərbaycan SSR-nin bütün xarici ticarəti də *Moskvanın* nəzarətinə keçdi. Qərarlar və qanunlar da oradan verilirdi. Az sonra keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaradılan bu tipli “müstəqil” respublikalar SSRİ-də (*Sovet Sosialist Respublikalarının İttifaqı*) birləşdirildi. Azərbaycan yenidən Rusiyanın əyaləti oldu.

İ SÜRGÜN EDİLƏNLƏR

* **Moskva** Sovet Rusiyasının, sonralar isə SSRİ-nin paytaxtı olmuş şəhərdir.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Gəncə üsyanına bir neçə gün qalmışdı. Bu zaman yerli əhalidən 200 nəfərlik silahlı dəstə şəhərdəki bolşevik qərargahına gəldi. Onlar bolşeviklərə xidmət etmək istədiklərini bildirdilər.

Ruslar dəstəni sıralarına qəbul edib *kazarmada* yerləşdirdilər.

Əslində, bu 200 nəfər Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda canlarından keçməyə hazır olan fədai dəstəsi idi. Gəncə üsyanı başlayan kimi onlar qırmızılardan hərbi qüvvələrini tərk-silah etdilər.

Sovet rejiminə qarşı üsyanlar

Azadlığın itirilməsi, bolşeviklərin törətdikləri qırğın və talanlar üsyanlara səbəb oldu. Azərbaycanın hər yerini xalq hərəkatı bürüdü. Onların içərisində Gəncə üsyanı xüsusilə seçilirdi. 1920-ci ilin mayın sonlarında buradakı milli ordunun hissələri bolşeviklərə qarşı üsyana qalxdı. Ətraf ərazilərdən də vətənpərvər insanlar Gəncə üsyanına qoşulmuşdu. Əvvəlcə şəhərdəki bolşevik qüvvələri zərərsizləşdirildi. Daha sonra Gəncədəki hökumət binaları nəzarətə götürüldü.

GƏNCƏ ÜSYANÇILARI

* **Kazarma** əsgərlər üçün yataqxanadır.

Sizcə, Gəncə üsyanında qələbə qazanmaq üçün nələr lazım idi?

“Azadlıq aşiqləri” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

Gəncədəki vəziyyət bolşevikləri qorxuya saldı. Dərhal şəhərə əlavə ordu hissələri göndərildi. Milli ordunun Gəncədəki hissələri əks-hücuma keçərək düşməyə ağır zərbələr endirdi. Mülki əhali də əsgərlərlə çiyin-çiyinə döyüşdü.

Şəhərə yalnız dörd zirehli qatar və minlərlə əsgər yeridəndən sonra üsyançıların müqavimətini qırmaq mümkün oldu. AXC ordusunun 12 generalı, onlarla yüksək rütbəli zabiti Nargin adasına aparılaraq güllələndi.

BİLİRSİNİZMİ?

Gəncə üsyanı yatırılanda mühasirəni yara bilən igid hərbiçilərin bir hissəsi Türkiyəyə keçdi. Onlar Türkiyə Qurtuluş Savaşında Mustafa Kamal Atatürkün silahdaşlarına çevrildilər.

Azərbaycan xalqı faşizmə qarşı

Qərbi Avropa ölkələrində 1920–30-cu illərdə *faşizm* adlı siyasi cərəyan yayıldı. *İrəqçiliyi* təbliğ edən bu cərəyanın vətəni İtaliya hesab olunur. Tezliklə faşistlər İtaliya, Almaniya və İspaniyada hakimiyyəti ələ aldılar. Alman faşistlərinin rəhbəri Adolf Hitler idi. O, digər xalqlara qarşı qəddarlığı ilə seçilirdi. Təəssüf ki, o dövrün qabaqcıl dövlətləri faşizm bəlasını doğru qiymətləndirə bilmədilər. Bu isə dünya xalqlarına baha başa gəldi. 1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniyanın Polşaya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başlandı. Tarixdə o vaxtadək insan tələfatına və dağıntılara görə belə müharibə olmamışdı.

* **Faşizm** italyan sözü olub, “dəstə”, “birlik” mənasını verir.

* **İrəqçilik** yüksək və aşağı insan irqləri olmasına əsaslanan nəzəriyyədir.

BİLİRSİNİZMİ?

İkinci dünya müharibəsi altı il, bir gün davam etmişdir (1939-cu il 1 sentyabr – 1945-ci il 2 sentyabr). Müharibəyə Avropanın əksər dövlətləri, həmçinin ABŞ, Yaponiya və Çin də qoşulmuşdu. Hərbi əməliyyatlar Avropa, Afrika, Asiya qitələrində aparılırdı. Yeganə müharibədir ki, tarixdə ilk və hələ ki sonuncu dəfə atom bombasından istifadə olunmuşdur.

İkinci dünya müharibəsində 70 milyona yaxın insan həyatını itirmişdir.

Xəritədə adı çəkilən qitələri tapın.

Atom bombasının hansı ölkəyə atıldığı və nəticələri haqqında məlumat toplayın.

Azərbaycan həmin dövrdə SSRİ-nin tərkibində idi. Demək olar ki, bütün Qərbi Avropanı özünə tabe edən Almaniya 1941-ci ildə müharibə elan etmədən SSRİ-yə hücum etdi. Bu dövlətin tərkibində yaşadığımızdan xalqımız da faşizm bəlasına qarşı müharibəyə cəlb edildi. Müharibənin ilk günlərindən minlərlə azərbaycanlı könüllü surətdə cəbhəyə yollandı. Ümumiyyətlə, II Dünya müharibəsində 700 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı iştirak etmiş, onların yarısından çoxu həlak olmuş və ya yaralanmışdı.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Müharibənin ilk dövrlərində məlum oldu ki, ön cəbhədə döyüşən azərbaycanlıların çoxu rus dilini yaxşı bilmir. Bu isə böyük problem yaradırdı. Axı komandirlərin əksəriyyəti rus idi. Əmrlər də bu dildə verilirdi. Onda sovet rəhbərliyi ancaq azərbaycanlılardan ibarət hərbi birliklər yaratmağa qərar verdi. Bununla da milli Azərbaycan diviziyaları yaradıldı. Azərbaycan diviziyalarının da döyüş yolu Qafqazdan başladı.

BRANDENBURQ QAPILARI

1945-ci il 2 MAY. 416-cı AZƏRBAYCAN DİVİZİYASININ ƏSGƏRLƏRİNİN BRANDENBURQ QAPILARINA BAYRAQ TAXMASI

Sizcə, nə üçün faşistlər Bakıya can atırdılar?

Qafqaza hücum etməkdə faşist ordusunun əsas məqsədi Bakını ələ keçirmək idi. Hitler Bakı neftinə xüsusi maraq göstərirdi. Bundan ötrü xüsusi plan da hazırlanmışdı. Lakin sovet döyüşçülərinin qəhrəmanlığı bu planın həyata keçməsinə imkan vermədi.

Ön cəbhə

İSRƏFİL MƏMMƏDOV

Müharibənin ilk dövrlərindən Azərbaycan oğulları qanlı döyüşlərə atıldı. Onlardan biri də **İsrəfil Məmmədov** idi. Başçılıq etdiyi dəstə alman faşistlərinin ardıcıl hücumlarının qarşısını ala bilmişdi. İsrəfil özü onlarla alman əsgər və zabitanı məhv etmişdi. O, qorxmazlığı və igidliyi ilə əsgərlərinə nümunə idi. **Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan ilk azərbaycanlı** da məhz İsrəfil Məmmədov olmuşdur.

GƏRAY ƏSƏDOV

Qəhrəman döyüşçülərimizdən biri də **Gəray Əsədov** idi. Döyüşlərin birində alman pulemyotçusu hündür bir yerdə mövqe tutmuşdu. O, sovet döyüşçülərinə baş qaldırmağa imkan vermirdi. Döyüşçü yoldaşlarının həlak olması gənc Gəraya təsir etdi. Sürünərək gizlicə pulemyotçuya yaxınlaşan Gəray qəflətən onun üzərinə atıldı. Sənəsi gülləyə tuş gəlsə də, pulemyotçunu susdura bildi. Hücumu keçən sovet döyüşçüləri yüksəkliyi ələ keçirdilər. İgid döyüşçümüzə ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülən yeganə azərbaycanlı isə tank qoşunları generalı **Həzi Aslanovdur**. O, müharibənin ilk günlərindən döyüşlərə qatılmışdı. Bu ona alman tankçılarının döyüş üsullarını yaxşı öyrənməyə imkan vermişdi.

Alman tankları keyfiyyətinə görə sovet tanklarından üstün idi: zirehləri qalın, atış məsafəsi sovet tanklarından daha uzun idi. Onlar uzaq məsafədən sovet tanklarını sıradan çıxara bilirdilər. Sovet tanklarının isə bir əsas üstünlüyü vardı: onlar alman tanklarına nisbətən yüngül və sürətli idi. Bunları nəzərə alan Həzi Aslanov düşməyə qarşı xüsusi taktika işləmişdi. “Aslanov nalı” adını alan bu taktika düşməyə cinahlardan zərbə endirməyə hesablanmışdı. Düşməni irəliyə doğru çəkən general sürətli manevrlər edərək düşməyə cinahlardan zərbə endirirdi.

Qəhrəman generalımız 1945-ci ilin yanvarında həlak olmuşdur. Onun ölümü isə müəmma olaraq qalır. Hələ hərbi əməliyyatlar başlamamış qəflətən atılan mərmə nəticəsində Həzi Aslanov həyatını itirmişdir. Xalqımız öz igid oğlunun xatirəsini əziz tutur. Bakıda və doğulduğu Lənkəranda onun abidələri ucaldılıb. Adına küçə, park, mədəniyyət evi, gəmi və s. vardır.

Həzi Aslanova həsr olunan “İgid generalımız” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

HAZİ ASLANOV (SOLDAN İKİNCİ) NÖVBƏTİ DÖYÜŞƏ HAZIRLAŞARKƏN

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Həzi Aslanov bir gün 8 yaşlı oğlu Tofiqdən məktub alır. Uşaq atasından faşistlərlə necə döyüşdüyünü soruşurdu.

Həzi Aslanov oğluna cavab yazır: “Əziz Tofiq, mən sənəin əmrini yerinə yetirirəm. Biz hücumə keçdik və öz tankımla 200 faşisti məhv etdim. Bu sizin xoşbəxtliyiniz üçün, xalqımızın xoşbəxtliyi üçün lazımdır”.

BİLİRSİNİZMİ?

Züleyxa Seyidməmmədova

Züleyxa pilot kimi peşəkarlaşmaq üçün Hərbi-Hava Akademiyasına müraciət edir. Ancaq kişiləri qəbul edən Akademiya ona rədd cavabı verir. İnadkar Züleyxa ruhdan düşmür, Mərkəzi Komitəyə müraciət edir. Moskvaya məktub göndərilir. Beləcə, o, Akademiyaya qəbul olunan ilk şturman qız olur. Təhsilini uğurla başa vurub diplomunu alan Züleyxanın küçə ilə gedərkən radiodan yayılan səs diqqətini çəkir. Mühəribə başlamışdı. Seyidməmmədova beş yüzdən çox döyüşdə iştirak edir, 125 döyüş aparır, 38 alman təyyarəsi vurur.

Aliyə Rüstəmbəyova

Mühəribənin ilk günlərindən könüllü şəkildə orduya yazılan Aliyə cəbhəyə yollanmışdır. O, tibb-sanitar batalyonunda xidmət etmişdir. Aliyə 1941-ci ildə yaralı əsgərləri döyüş zonasından çıxararkən əsir düşür. 1942-ci ildə isə partizan dəstəsinin köməyi ilə əsirlikdən qaçmışdır.

Heydər Əliyev Aliyə Rüstəmbəyova haqqında demişdir: *“Mən Smolensk vilayətində partizan dəstələrindən birində döyüşən şərəfli azərbaycanlı qızı, hərbi həkim Aliyə Rüstəmbəyovanın igidliyini yüksək dərəcədə səciyyəvi hesab edirəm.”*

* **Partizan** fransız sözü olub, düşmən arxasında müstəqil hərəkət edən silahlı xalq dəstələrinin iştirakçısıdır.

Partizanlar

Faşistlər işğal etdikləri ərazilərdə də özlərini təhlükəsiz hiss edə bilmirdilər. Yerli əhali silaha sarılıb partizan dəstələri yaradırdı. Əsirlikdən qaça bilən sovet əsgərləri bu dəstələrə qoşulub mübarizəni davam etdirirdilər.

Azərbaycan oğulları Avropanın müxtəlif ölkələrində partizan hərəkətinə qoşulmuş, igidlikləri ilə ad-san qazanmışdılar. Onlardan biri **Əhmədiyyə Cəbrayilovdur**. Yaralanaraq huşsuz vəziyyətdə almanlara əsir düşən Əhmədiyyə qaçıb Fransa partizanlarına qoşulmuşdu. Qısa müddətdə alman, fransız dillərini öyrənməsi ona xeyli kömək edir. O ən çətin tapşırıqların öhdəsindən gəlirdi. Fransız döyüşçüləri bu qorxmaz və cəsur azərbaycanlını çox sevirdilər. Əhmədiyyə Fransada “Armed Mişel”, “Xarqo” ləqəbləri ilə tanınmışdı. Fransa dövləti onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Ə.Cəbrayilov müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdur.

ƏHMƏDİYYƏ CƏBRAYILOV

Cəsur partizanlardan biri də “Mixaylo” ləqəbli **Mehdi Hüseynzadədir**. Hələ mühəribədən əvvəl alman dilini öyrənən Mehdi həm də gözəl rəssam idi. O da yaralı və huşsuz vəziyyətdə almanlara əsir düşmüş, əsirlikdən qaçıb Yuqoslaviya partizanlarına qoşulmuşdu. Alman dilində sərbəst danışması ona bir çox üstünlüklər vermişdir.

Sizcə, düşmənin dilini öyrənməyin hansı üstünlükləri ola bilər?

M.Hüseynzadə əsl kəşfiyyatçı idi. Faşist zabitlərinin cəmləşdiyi kinoteatr və restoranlar Mixaylonun əsas hədəflərindən idi. O, qorxmadan, sərbəst şəkildə alman faşistlərinin içərisinə sızır, gizlicə məkana partladıcı qurğular yerləşdirirdi. Almanlara silah-sursat daşıyan dəmir yollarında, körpülərdə düşməyə böyük ziyan verən müxtəlif təxribatlar törədirdi. Ciddi itkilər verən faşistlər Mixaylonun başına böyük məbləğdə pul qoymuşdular.

Bir gün növbəti kəşfiyyat tapşırığını yerinə yetirib geri döən Mehdi mühasirəyə düşür. Qeyri-bərabər döyüşdə son gülləsinə qədər vuruşmuş və qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Ölümündən sonra igid partizana Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

M.Hüseynzadənin qəhrəmanlığından bəhs edən “Uzaq sahillərdə” filmi çəkilmişdir. Haqqında kitablar yazılıb. Hazırda adını daşıyan məktəb və küçə vardır.

Arxa cəbhə

Döyüşçülərimiz ön cəbhədə qəhrəmancasına vuruşarkən bütün Azərbaycan əhalisi də cəbhə üçün çalışırdı. Ölkəmizdə müxtəlif növ silah-sursat istehsal olunurdu. Bakı nefti alman faşizmi üzərində qələbədə böyük rol oynamışdır. Müharibə illərində Bakıda 75 milyon tondan çox neft istehsal olunmuşdu. Tank, təyyarə və müxtəlif texnikalar yanacaq olmadan hərəkət edə bilməzdi.

Kimyaçı alimimiz Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə yüksək keyfiyyətli təyyarə benzini əldə edildi. Bu, sovet təyyarələrinin sürətini artırmış, havada üstünlük sovet təyyarəçilərinin tərəfinə keçmişdi.

Təbii sərvətləri və ön cəbhədə fəal iştirakı ilə xalqımız faşizm üzərində qələbəyə böyük töhfələr vermişdir.

MEHDI HÜSEYNZADƏ

BAKIDA MEHDI HÜSEYNZADƏYƏ UCALDILMIŞ ABİDƏ

YUSİF MƏMMƏDƏLİYEV

Müharibədə qələbə qazanmaq üçün nələr vacibdir?

Dövlət müstəqilliyinin bərpası

Azərbaycan SSR işğal nəticəsində yaradılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində müstəqilliyimiz itirilmişdi. Xalqımız və ölkəmizlə bağlı qərarlar Moskvada qəbul edilirdi. Azərbaycan SSR-nin nisbətən daxili müstəqilliyi vardı.

1948–1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan soydaşlarımız ata-baba yurdlarından deportasiya edildilər. Onların evlərinə xaricdə yaşayan ermənilər köçürüldü. Alman faşizmi üzərində qələbədə böyük rol oynayan Azərbaycan xalqını sovet rəhbərliyi bu cür “mükafatlandırır”dı.

Azərbaycan əhalisinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası ilə bağlı araşdırma aparın.

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR-dən DEPORTASIYASI

1988-ci ildə isə deportasiyanın son mərhələsi başlandı. Yüz minlərlə soydaşımız ata-baba torpaqlarından zorla qovuldu. Deportasiyanın gedişində yüzlərlə azərbaycanlı öldürüldü. **1991-ci ildə Ermənistan SSR-də, yəni Qərbi Azərbaycanda artıq azərbaycanlı əhali qalmamışdı.** Sovet rəhbərliyi bütün bunlara göz yumdu. Azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlər isə ört-basdır edildi.

BİLİRSİNİZMİ?

Ermənistan SSR tarixi Azərbaycan torpaqlarının qərb hissəsində yaradılmışdır. Sonralar Azərbaycan SSR-ə məxsus torpaqların bir hissəsini Moskvadakı rəhbərlik Ermənistan SSR-ə vermişdi. Şərur-Dərələyəz, Qərbi Zəngəzur da belə ərazilərdəndir. Bununla da Azərbaycan Naxçıvandan ayrı salındı. Öz ata-baba mülklərindən zorla çıxarılan soydaşlarımız sonralar **Qərbi Azərbaycan icması** yaratdı. İcma Qərbi Azərbaycandakı tarixi irsimizin qorunması, qovulan əhalinin hüquqları ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırır. Onlar öz yurdlarına qayıtmaq üçün mübarizə aparırlar.

Sovet hakimiyyəti dövründə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan erməni əhalisi üçün muxtariyyət yaradıldı. Halbuki o dövrdə Ermənistanda yaşayan soydaşlarımıza belə hüquq verilməmişdi. 1988-ci ildə Ermənistan SSR-nin rəhbərliyi Qarabağın onlara verilməsi tələbi ilə çıxış etdi. Bu ərazi iddiası Azərbaycan tərəfindən rədd edildi. Sovet rəhbərliyi bu məsələdə də ermənipərəst siyasət yürüdü.

Qarabağa xaricdə hərbi təlim görmüş erməni silahlıları yerləşdirildi. Onlar azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinə hücumlar etməyə başladılar. Moskva isə bunlara göz yumurdu. SSRİ rəhbərliyinin anti-Azərbaycan siyasəti xalqımızın etirazlarına səbəb oldu. 1988-ci ilin 17 noyabrında Bakıda xalq mitinqə çıxdı.

Mitinglərdə yarım milyondan çox insan iştirak edirdi. Dekabrın 4-dək davam edən bu çıxışlar **“meydan hərəkatı”** adlandırıldı. Əhali xalqımıza qarşı baş verən cinayətlərə cavab verilməsini tələb edirdi. Mitinglərdə ilk dəfə Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi də qaldırıldı. AXC-nin üçrəngli bayrağı mitinglərə gətirildi.

Sovet rəhbərliyi haqlı tələbləri yerinə yetirmək əvəzinə, Bakıya qoşun yeritdi. Dinc nümayişlər zor gücünə dağıdıldı. Həbslər başlandı. Saat 21:00-dan sonra insanların küçəyə çıxması qadağan edildi. Lakin bütün bunlar xalqımızı qorxutmadı. Əksinə, müstəqillik tələbləri daha tez-tez səslənməyə başladı.

Hazırda 17 Noyabr hansı əlamətdar gün kimi qeyd edilir?

Müstəqillik tələbləri dedikdə nə başa düşürsünüz?

BİLİRSİNİZMİ?

1988-ci ilin noyabrında xalq etirazları o vaxtlar **“Lenin meydanı”** adlanan yerdə keçirilirdi. Həmin meydanda Leninin üzü dənizə baxan heykəli də var idi. Xalq hərəkatından sonra həmin ərazi **Azadlıq meydanı** adlandırıldı. Leninə qoyulan heykəl də uçuruldu.

MEYDAN HƏRƏKATI

etdi. Üç rəngli, ay-ulduzlu bayraq yenidən başımızın üzərində dalğalanmağa başladı. AXC-nin himni dövlət himni kimi təsdiq edildi.

Həmin ilin sonlarında SSRİ dağıldı. Azərbaycanda da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Xalqımız Azərbaycanın müstəqilliyinə səs verdi. Beləliklə, 70 illik sovet işğalına rəsmən son qoyuldu. Xalqımız müstəqilliyini və azadlığını bərpa etdi. Bir qədər sonra Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT) üzv qəbul olundu. Müstəqilliyimiz beynəlxalq aləmdə də tanındı.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycandan əhəlinin qovulması, Qarabağda başlanan hadisələr müstəqil dövlətin yaradılmasını zəruri etdi. Çünki SSRİ rəhbərliyi ədalətli mövqe nümayiş etdirmirdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Yeni yaranan dövlət özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan

Dövlət müstəqilliyinin olmasının hansı üstünlükləri vardır?

26

Birinci Qarabağ müharibəsi

Qarabağ Azərbaycanın cənnət guşələrindən biridir. Siz bilirsiniz ki, qədim dövrlərdən bu ərazi ata-babalarımızın daimi məskəni olmuşdur. XIX əsrdə Rusiya imperiyası özünə dayaq yaratmaq məqsədilə Qarabağa da erməni əhalisini köçürmüşdü. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Sovet dövründə Qarabağın dağlıq hissəsində erməni əhalisinə verilən muxtariyyətlə gələcək münacişələrin əsası qoyuldu.

Qarabağın alban mənşəli xristian əhalisi də tədricən erməniləşməyə məruz qalmışdır. Təsadüfi deyil ki, Qarabağda yaşayan köklü xristian əhalini ermənilərin özləri “dönmə” adlandırırlar.

Ermənistan SSR-nin rəhbərləri bir neçə dəfə bu ərazini özünə birləşdirmək istəmişdi. Ancaq bu istəkləri baş tutmamışdı. XX əsrin sonlarında SSRİ rəhbərliyi dəyişdi. Bundan istifadə edən Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına başladı. Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların zorla çıxarılması prosesi başladı. İrəvanda və digər yerlərdə toplanan erməni millətçiləri “Türklərsiz Ermənistan”, “Rədd olsun türklər!” şüarları səsləndirirdilər. Bütün bunlar əvvəlcədən hazırlanmış məkrli planların tərkib hissəsi idi:

1. Azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycandan tamamilə qovulmalı;
2. Ardınca Qarabağın dağlıq hissəsi Ermənistan SSR-ə birləşdirilməli;
3. Daha sonra isə Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsi gündəmə gətirilməli idi.

AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASINDAN BƏHS EDƏN GÖRÜNTÜLƏR

BİLİRSİNİZMİ?

Vaxtilə ticarətlə məşğul olan ermənilər dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdılar. XIX əsrdən etibarən məskunlaşdıqları ölkələrdə təşkilatlar qurub hökumətlərə təsir etməyə başladılar. Onlar nəşriyyatlar yaradır, kitablar çap etdirirdilər. Bu kitablarda “dənizdən dənizə böyük Ermənistan” ideyası təbliğ olunurdu. Onlar xaricdə xüsusi banklar da yaratmışdılar. Erməni millətçiləri sadə erməniləri “ümumerməni işi naminə” bu banklara pul ödəməyə məcbur edirdilər. Məqsəd isə bir idi: qonşuların, xüsusilə Azərbaycanın torpaqlarının hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq.

Tarix unudanları bağışlamır

1988-ci ilin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi tələbi irəli sürüldü. Bununla da 30 ildən artıq davam edən Qarabağ münaqişəsi başlandı. SSRİ-nin dağılması ilə münaqişə qanlı müharibəyə çevrildi.

Azərbaycan bu müharibəyə hazır deyildi:

◆ Ordumuz yox idi.	◆ Xalqımız hələ də sovet dövründə irəli sürülən “xalqlar dostluğu” təbliğatının təsiri altında idi.
◆ Sovet dövründə azərbaycanlılar SSRİ ordusunda xidmət edirdi.	◆ 70 il ərzində tarix saxtalaşdırılmışdı.
◆ Münaqişə başlayandan sonra ovaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi hər rayonda ərazi müdafiə dəstələri yaratdı.	◆ Erməni millətçilərinin yaxın keçmişdə törətdikləri cinayətlər unutturulmuşdu.
◆ Hər dəstə özbaşına fəaliyyət göstərirdi. Vahid komandanlıq yox idi.	◆ Azərbaycanlılar erməni əhalisi ilə birgə yaşayır, dostluq edir, hətta qohumluq əlaqələri yaradırdılar.
◆ Ordu quruculuğuna gec başlanıldı.	◆ Xalqımız hansı düşmənlə qarşılaşdığından xəbərsiz idi.

Tarix unutmazlığı bağışlamadı. XX yüzilliyin əvvəllərində yaşanan faciələr sonunda yenidən təkrarlandı.

1990-cı il. 20 YANVAR
HADİSƏLƏRİ

Qanlı yanvar

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qalxması sovet rəhbərliyinin planlarını pozdu. Onlar anladılar ki, Qarabağı asanlıqla Azərbaycandan qoparmaq mümkün olmayacaq. Sovet rəhbərliyinin haqsız siyasətinə qarşı xalq hərəkatı günü-gündən genişləndirdi. Meydanlarda SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq, müstəqil Azərbaycan yaratmaqla bağlı şüarlar daha çox səslənirdi. Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Bu isə sovet rəhbərliyini qorxutdu. Qondarma Qarabağ məsələsini ədalətlə həll etmək əvəzinə, güc tətbiqinə qərar verildi.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya qoşun yeridildi. Əvvəlcədən hazırlanmış plana uyğun olaraq, ilk növbədə, Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladıldı. O vaxt yalnız bir televiziya kanalı var idi. Əhaliyə xəbərlər bu kanal vasitəsilə ötürülürdü. Enerji blokunun sıradan çıxarılması ilə teleradio verilişləri kəsildi.

Məqsəd aydın idi: törədiləcək cinayətin lentlərə alınmasına imkan verməmək, onu dünyaya istədikləri kimi təqdim etmək. Lakin Bakıya qoşun yeridilməsi ağızdan ağıza keçərək yayıldı. Dinc və silahsız əhali küçələrə axışır, maneələr qururdu. Tanklar, digər zirehli texnikalar bir neçə istiqamətdən Bakıya yeridilmişdi. Azərbaycan əhalisi “xilaskar” hesab etdiyi sovet ordusunun onlara atəş açacağına inanmırdı.

Yanılmışdılar... İşıqsaçan güllələr gecə qaranlığını yardı. Tanklar və zirehli texnikalar maneələri əzərək əhalinin üzərinə yeridi. Hər tərəfi atəş səsləri bürümüşdü. Əsgərlər evləri, işıq gələn pəncərələri belə gülləbaran

edirdilər. Hətta yaralıların köməyinə gedən tibb maşınları hədəfə çevrilir, həkimlər öldürülürdü. Bu, müharibə qanunlarına zidd idi. Həmin gecə onlarla dinc insan: qadın, qoca-cavan, hətta uşaqlar amansızcasına qətlə yetirildi. Onların içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələri də var idi. Bu, xalqımıza qarşı böyük cinayət idi.

20 Yanvar hadisələrinə ilk siyasi qiyməti xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev verdi. O, Moskvada mətbuat konfransı çağıraraq bu hadisənin Azərbaycan xalqına qarşı cinayət olduğunu bəyan etdi. Sovet rəhbərliyinin öz qanlı cinayətini gizlətmək, ört-basdır etmək niyyəti boşa çıxdı.

SSRİ rəhbərliyi 20 Yanvar cinayətini törətməklə xalqımızı qorxutmaq, azadlıq hərəkatından çəkindirmək niyyətində idi. Amma bu baş vermədi. Yanvarın 22-də yüz minlərlə insan həmin gecə qətlə yetirilmiş şəhidləri dəfn etmək üçün toplandı.

Bu dəhşətli qırğın nəticəsiz qalmadı. Xalqımız əsl düşməninə tanıdı. SSRİ rəhbərliyinə olan ümidlər puç oldu. Öz azadlığı üçün mübarizə aparan Azərbaycan xalqı bir il sonra müstəqilliyinə qovuşdu.

“20 Yanvar şərəf tariximizdir” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

1918-ci ilin mart soyqırımını xatırlayın. Dövlər arasında müqayisələr aparın.

1990-cı il. AZADLIQ MEYDANI. ŞƏHİDLƏRİN DƏFNI

BİLİRSİNİZMİ?

Dağüstü parkda şəhidləri dəfn etmək üçün yeri qazarkən üzərində xəsarətlər olan sümüklər üzə çıxdı. Məlum oldu ki, bunlar 1918-ci ilin mart soyqırımı qurbanlarına məxsusdur. Hazırda bu yer Şəhidlər xiyabanı adlanır. Ən böyük qırğının baş verdiyi yerə 20 Yanvar meydanı, XI Qırmızı Ordunun adını daşıyan metro stansiyası isə 20 Yanvar adlandırıldı. Həmin meydanda vaxtilə Qırmızı ordu əsgərinə ucaldılmış abidə də uçuruldu.

Qaradağlının qara günü – 17 fevral

QARADAĞLI KƏNDİ

Qaradağlı kəndi Xocavənd rayonunda, Xocavənd-Xankəndi avtomobil yolunun üzərində yerləşir. Bu amil kəndin strateji əhəmiyyətini artırırdı. Qarabağda münaqişə alovlanandan sonra kəndin çətin günləri başladı. Ermənilər kəndə hücumlar edir, dinc və günahsız sakinlər öldürülürdü.

1992-ci ilin fevralın 14-də erməni silahlıları böyük qüvvə ilə Qaradağlıya hücum etdilər. Kəndi müdafiə edən 14 nəfərlik dəstə güllələri bitənə qədər döyüşdü. Çoxu qeyri-bərabər döyüşdə həlak oldu. Üç günlük döyüşlərdən

sonra, fevralın 17-də Qaradağlı kəndi işğal edildi. Kənd yandırıldı, əhaliyə amansız divan tutuldu. İşğal zamanı 118 nəfər dinc sakin əsir götürüldü, 33 nəfər yerində güllələndi. Cəlladlar öldürülənləri və yaralı halda olanları təsərrüfat quyusuna doldurub torpaqlamışdılar...

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Sağ qalmış kənd sakinlərindən biri, faciənin şahidi Oruc Əliyev illər keçməsinə baxmayaraq, hələ də həmin günləri xatırlayanda dəhşətə gəldiyini bildirərək deyib: “Ermənilər fevralın 14-də kəndə hücum etdilər. Düşmənin inadla müqavimət göstərdik, gecə-gündüz döyüşdük. Ayın 17-də gülləmiz qurtardı. Kənd sakinlərini iki “Kamaz”a (yük avtomobili) yığıb apardılar. Bir hissəmizi kəndin kənarındakı “Pir” deyilən yerə qədər piyada gətirdilər. Bəylik bağından keçəndə tut bağının qırağında “Kamaz”ı saxladılar. Dedilər, 10 nəfər düşsün. Telman özü ilə götürdüyü qumbaranı ermənilərə tərəf atdı. Düşməndən neçə nəfər öldü, bilmirəm. Bizi atəşə tutdular”.

Sizcə, faciələrin təkrarlanmaması üçün nə etmək lazımdır?

Xocalı soyqırımı

Xankəndi yaxınlığında yerləşən, gözəl təbiətə malik olan Xocalı qədim yaşayış məntəqəsidir. Sovet dövründə burada o zaman Qarabağda yeganə olan aeroport tikilmişdi. Bu, Xocalının əhəmiyyətini artırırdı. Ermənistan

tərəfdən Qarabağa yalnız iki yolla gəlmək mümkün idi: quru yolla – Laçından, hava yolu ilə Xocalıdan. Münaqişə başlayanda kiçik qəsəbə olan Xocalıya şəhər statusu verilmişdi.

SSRİ dağılandıqdan sonra münaqişə açıq müharibəyə çevrildi. 1992-ci ildə Xocalı mühasirə vəziyyətində idi. Buranı 100 nəfərdən bir qədər çox olan və zəif silahlanmış özünümüdafiə dəstəsi qoruyurdu. Mühasirə vəziyyətində olan Xocalıda işıqlar kəsilsə də, son ana qədər insanların ümidləri kəsilməmişdi. Təəssüf ki, o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi mühasirənin yarılması istiqamətində lazımi tədbirlər görmədi. Qaradağlı faciəsi belə respublika rəhbərliyini ayıltmadı.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni faşistləri Xankəndidə yerləşən 366-cı sovet alayının köməyi ilə Xocalıya hücum keçdi. Bir neçə saatlıq qeyri-bərabər döyüşdən sonra düşmən şəhəri ələ keçirdi. Özünümüdafiə dəstəsinin sağ qalan üzvləri dinc əhalini şəhərdən çıxarmağa çalışırdılar.

Prezident Heydər Əliyevin 1997-ci il 25 fevral tarixli sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17:00 Azərbaycan Respublikası ərazisində Xocalı soyqırım qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilmişdir.

Hazırda dünyanın 16 ölkəsi, ABŞ-nin 24 ştatı Xocalıda baş verən qətləmi soyqırım kimi tanımışdır.

XOCALI

Xatın, Holokost, Srebrenitsa soyqırımı-ları haqqında məlu-mat toplayın, Xocalı soyqırımı ilə müqə-yisələr aparın.

Əlif Hacıyev, Tofiq Hüseynov dinc əhalini müdafiə edərkən qəhrə-mancasına şəhid oldular. Onlar Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Ermənilər guya əhalinin Xocalıdan Ağdama doğru çıxması üçün dəhliz saxlamışdı. Bu dəhliz isə Əsgərardan keçirdi. Dinc əhalinin qətləməsi məhz dəhlizdə, Əsgəran – Ağdam arasında baş ver-mişdi. Sərt qış günlərində çöllərə səpələnən Xocalı sakinlərinə amansız divan tutuldu. Qadın, qoca, uşaq, dinc, silahsız insanlar yalnız türk və müsəlman olduqları üçün xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi. Bu təkcə azərbaycanlılara deyil, bütövlükdə insanlığa qarşı törədilmiş dəhşət-li cinayət idi. 613 nəfər öldürülmüş, 1275 nəfər girov götürülmüşdü. Öldürülənlərin 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i isə qoca idi. Girovların çoxundan indiyədək xəbər yoxdur.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

2023-cü ilin sentyab- rında Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi anti-terror əməliyyatı nəticə- sində Qarabağdakı er- məni silahlı dəstələri tərk-silah edildi. Oktyabrın 16-da isə rus sülh məramlı- larının yerləşdiyi Xocalıda Azərbaycan bayrağı dalğalanmağa başladı. Ali Baş Ko- mandan İlham Əliyev 2024-cü il fevralın 26-da Xocalı soyqı- rımı qurbanlarının xatirəsinə ucaldılacaq kompleksin özülünü atdı.

İşğaldan azad edilən Xocalıda bir neçə kütləvi məzarlıq tapılmışdır.

BİLİRSİNİZMİ?

Xocalıda baş verən soyqırımı Çingiz Mustafayev lentə almış- dır. O, hərbi jurnalist-operator idi. Öz kamerası ilə cəbhənin müxtəlif bölgələrində olmuş, xəbərləri birbaşa hadisə yerlə- rindən çatdırmışdı.

1992-ci ilin fevralın 28-də ver- tolyotla hadisə yerinə gələn Çingiz Xocalı dəhşətlərini lentə aldı. Xalqımız yalnız bundan sonra Xocalıda əslində nələ- rin baş verdiyini öyrənə bildi. Döyüşlərin birində aldığı güllə yarasından həlak olan Çingiz Mustafayevə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Xocalı soyqırımından sonra erməni silahlı dəstələri Şuşa və Laçını işğal etdilər. 1992-ci ilin yayında yeni yaradılan Azərbaycan ordusu hücumla keçib bir sıra əraziləri, o cümlədən Ağdərəni azad etdi. Təəssüf ki, uğur- ların davamı gəlmədi. Kəlbəcərin işğalı narazılığa səbəb oldu. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, 1993-cü ildə baş verən Gəncə qiyamı vəziyyəti kö- kündən dəyişdirdi.

Ölkə parçalanma həddinə gəlib çatmışdı. Məhz belə vəziyyətdə Azərba-ycan Respublikasının ovaxtkı prezidenti Əbülfəz Elçibəy xalqın tələbi ilə Heydər Əliyevi Naxçıvandan Bakıya dəvət etdi. Xalq bütün ümidlərini öz dahi siyasətçisinə bağlamışdı.

27

Dövlətin xilaskarı

Hər bir xalqın tarixində çətin dövrlər, çətin məqamlar olur. Əslində, bu həmin xalq üçün bir sınaq anıdır. Mövcud olması və yaşaması üçün gərgin dövrlərdə xalq birləşdirən şəxsiyyətlərə ehtiyac yaranır. Xalqın böyüklüyü belə məqamlarda öz sırasından onu düşdüüyü vəziyyətdən çıxara biləcək şəxsiyyətlər yetişdirməsindədir.

Azərbaycan xalqı bəşər tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Əvvəlki mövzularda tarixi şəxsiyyətlərimizin ən məşhurları haqqında məlumatlar əldə etmişsiniz. İndi isə siz təkcə Azərbaycanın deyil, keçmiş SSRİ-nin tarixində böyük iz buraxmış dünya şöhrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev oğlu Əliyev şəxsiyyəti ilə yaxından tanış olacaqsınız.

1993-cü ildə onun Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə gəlməsi təəccüblü deyildi. Axı o, hələ sovet dövründə, 1969–1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik etmişdi. Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin Leninqrada (Sankt Peterburq) şəhərindəki Rəhbər Kadrların Hazırlığı Məktəbini əla qiymətlərlə başa vurmuş, həmçinin Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin məzunu olmuşdur.

Naxçıvanda, zəhmətkeş bir ailədə dünyaya göz açan bu şəxsiyyətin uğurlarının arxasında nə dururdu?

Şübhəsiz ki, yaxşı təhsil, gərgin zəhmət, əməksevərlik və özünəməxsus xarakteri!

Heydər Əliyev sanki o vaxtdan prezident olmaq istəyində, xalqa, millətə daha yaxşı, firavan həyat bəxş etmək arzusunda imiş. O, heç vaxt tək özünü düşünmürdü ... Yoldaşlarının qayğısına qalır, onların problemləri ilə maraqlanır, ehtiyacı olanlara kömək etməyə çalışırdı. Baxmayaraq ki, özünün də ehtiyacları az deyildi. Heydər Əliyev kimi bir şəxsin müəllimi olduğum üçün özümü xoşbəxt sanıram”.

Sizcə, uğur qazanmaq, böyük şəxsiyyət olmaq üçün nələr lazımdır?

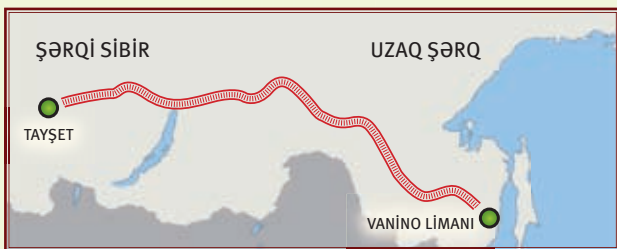
HEYDƏR ƏLİYEV NAXÇIVANSKI
ADINA HƏRBİ LİSEYDƏ

Onun şəxsi keyfiyyətləri, fitri istedadı, gözəl yaddaşı dərhal diqqəti cəlb edirdi. Gənc yaşlarından dövlət orqanlarında çalışmış, irəliyə çəkilməmişdir. 1969-cu ildən Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik etmişdir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda
böyük uğurlar əldə edildi:

- ◆ İqtisadiyyat sürətlə inkişaf etdi;
- ◆ Ölkədə yeni-yeni sənaye müəssisələri istifadəyə verildi;
- ◆ Kənd təsərrüfatında böyük nailiyyətlər əldə olundu;
- ◆ Mədəniyyət, xüsusən təhsil, ədəbiyyat və incəsənət sahələri diqqət mərkəzində oldu.
- ◆ Elm, mədəniyyət xadimlərinin yubileyləri keçirildi.
- ◆ Hər il yüzlərlə gənc SSRİ-nin ən yaxşı ali məktəblərinə göndərildi.
- ◆ Peşəkar azərbaycanlı hərbiçilərin sayını artırmaq üçün C.Naxçıvanski adına Hərbi lisey açıldı.

BİLİRSİNİZMİ?

1982-ci ildən etibarən SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyəti bu dövlətin iqtisadi inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Dünyada ən iri nəqliyyat layihələrindən olan Baykal-Amur Magistralının (BAM) tikintisi onun xidmətlərindən biridir. Sovet İttifaqı üçün BAM-ın tikintisi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sibir və Uzaq Şərqi təbii sərvətlərinin mənimsənilməsində, iqtisadiyyatın inkişafında bu dəmir yolu əvəzolunmaz rola malik idi. Təsadüfi deyil ki, 2008-ci ildə BAM-ın 210-cu kilometrliyində yerləşən Anqoy stansiyası yenidən təmir edildi və ona Azərbaycan xalqının Ümummillî lideri Heydər Əliyevin adı verildi.

Yenidən Azərbaycanda

Moskvadakı vəzifəsindən istefa verəndən sonra H.Əliyev Azərbaycana qayıtdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin rəhbəri seçildi. 1993-cü ildə Azərbaycan öz tarixinin ən ağır, ən çətin dövrlərindən birini yaşayırdı. Bir sıra rayonlar işğal edilmiş, ölkə vətəndaş müharibəsi həddinə çatmışdı. Xaricdən idarə olunan qüvvələr Azərbaycanı bölüb parçalamaq niyyətinə düşmüşdü. Dövlətin mövcudluğu sual altında idi.

Məhz belə bir məqamda Heydər Əliyev dövlətə rəhbərlik etməyə başladı. Onun böyük dövlətçilik təcrübəsi Azərbaycanı yeni faciələrdən qorudu. Parçalanma təhlükəsi aradan qaldırıldı. Daxili vəziyyəti sabitləşdirmək, ordu quruculuğunu yenidən başlamaq lazım idi. Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti də pisləşmişdi. Azərbaycan böyük dövlətlərin havadarlıq etdiyi Ermənistan qarşısında, demək olar ki, tək qalmışdı. Dövləti dirçəltmək üçün vaxt lazım idi. Buna görə də Ermənistanla atəşkəs sazişi imzalandı. Bundan sonra böyük quruculuq işlərinə başlanıldı.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ANDIÇMƏ MƏRƏSİMİ

I GÜCLÜ AZƏRBAYCAN UĞRUNDA

1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft sazişi imzalandı. Dünyanın aparıcı ölkələrinin böyük şirkətləri Azərbaycanın neft sənayesinə külli miqdarda sərmayə qoydu. Bu təkcə iqtisadi yatırım deyildi. Çünki Azərbaycan iqtisadiyyatına milyardlarla pul yatıran ölkələr burada sabitliyin də olmasında maraqlı qüvvələrə çevrildi. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu artdı. İqtisadiyyat yenidən dirçəlməyə başladı. Tezliklə Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəmərinin tikintisinə start verildi. Bu layihə Azərbaycan neftini dünya bazarlarına daha sərfəli yolla çıxarılmasını təmin etməli idi.

“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir” fikri ətrafında müzakirələr aparın.

Böyük xarici təzyiqlərə sinə gərən Heydər Əliyev bu layihənin gerçəkləşməsində mühüm rol oynadı. Təsadüfi deyil ki, bu gün Türkiyənin Ceyhan limanı Heydər Əliyevin adını daşıyır. Beynəlxalq layihələrin Azərbaycan-dan keçməsi Heydər Əliyevin əsas xarici siyasət istiqamətlərindən idi. Bu addımlar iqtisadi inkişafın və siyasi sabitliyin əsas qarantına çevrilmişdi. O deyirdi ki, “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”. Zaman onun nə qədər uzaqgörən siyasət yürütdüyünü təsdiq etdi.

Dünya azərbaycanlılarının bir araya gətirilməsi də bu böyük şəxsiyyətin tarixi xidmətlərindəndir. 2001-ci ildə Bakıda dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayı keçirildi. Bu, mühüm tarixi hadisə idi. Dünya azərbaycanlıları ilk dəfə bir araya toplaşaraq Azərbaycan və onun nüfuzunun artırılması üçün fəaliyyətlərini birləşdirdilər.

Beləliklə, Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda hakimiyyətə ən çətin dövrdə gəldi: ölkənin dağılma təhlükəsi var idi. Özündən sonra isə güclü, beynəlxalq aləmdə nüfuz və söz sahibi olan bir dövlət miras qoydu. Təsədüfi deyil ki, müasir Azərbaycan Respublikasını Heydər Əliyevin “şah əsəri” adlandırırlar. Onun **“Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam”** ifadəsi hər bir azərbaycanlının torpaq və Vətənə olan sevgisinin rəmzidir.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ BİRİNCİ QURULTAYINDA ÇIXIŞI

FƏXRİ XİYABAN.
HEYDƏR ƏLİYEVİN ABİDƏSİ

Azərbaycanın xilaskarı Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də əbədiyyətə qovuşdu. Həmin gün yüz minlərlə azərbaycanlı bu dahi şəxsiyyəti sonuncu mənzilə yola saldı. Onun Fəxri xiyabandakı məzarı xalqımızın və ölkəyə gələn qonaqların ziyarətgahına çevrilmişdir.

Müzəffər Ali Baş Komandan

Prezident İlham Əliyevin qarşısında böyük vəzifələr dururdu: dövlətin iqtisadi və hərbi gücünü daha da artırmaq, Qarabağ problemini həll etmək. Tezliklə ölkədə böyük quruculuq işlərinə təkan verildi. Yeni yollar çəkildi. Aparılan tikinti işləri nəticəsində şəhərlər, qəsəbə və kəndlər abadlaşdırıldı.

Dövlət başçısı əhalinin sosial vəziyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bu məqsədlə ölkədə hər il yeni iş yerləri açılır, əməkhaqları və təqaüdlər artırılır. Bütün bunlar əhalinin güzəranına müsbət təsir göstərir. Azərbaycan Respublikası hazırda bütün iqtisadi göstəricilər üzrə sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasındadır.

Xarici siyasətdə də Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursu uğurla davam etdirilir. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu ilbəl artır. Azərbaycan hazırda Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rola malikdir. Xarici dövlətlərlə imzalanan müqavilələr nəticəsində ölkə qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Avropanın bir sıra dövlətləri Azərbaycan qazının alıcısıdır. Xarici dövlətlərə Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəməri ilə neft, Bakı–Tbilisi–Ərzurum kəməri ilə isə qaz ixrac olunur.

MÜASİR BAKI

TRANS-ANADOLU QAZ KƏMƏRİNİN
AÇILIŞ MƏRƏSİMİ

Azərbaycan Şərq-Qərb əməkdaşlığının yaradılmasında mühüm rol oynayan dövlətdir. Çindən başlayıb Avropaya gedən mühüm tranzit yollarının bir hissəsi ölkəmizdən keçir. Yüklərin daşınmasını təmin etmək məqsədilə Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu xətti çəkilmişdir. Bütün bu addımlar Azərbaycanın həm beynəlxalq nüfuzunu artırır, həm də iqtisadi və siyasi vəziyyətini möhkəmləndirir.

Azərbaycan hazırda Qafqazın lider dövlətidir. Bunu Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev 2024-cü ildə Şuşada keçirilən VII “Xarıbülbül” festivalındakı çıxışında xüsusi olaraq vurğulamışdır: *“Cənubi Qafqaza gələn hər bir dövlət bizimlə hesablaşmalıdır”*. Ölkəmiz heç bir hərbi təşkilata qoşulmur. Buna görə də Azərbaycan 2011-ci ildən Qoşulmama hərəkətinin üzvüdür. O, bir müddət bu təşkilata sədrlik də etmişdir.

■ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN QOŞULMAMA HƏRƏKATINA SƏDRLİK ETMƏSİ

Sizcə, dövlətin nüfuzunun artırılmasında şəxsiyyətlər, dövlət başçıları hansı addımlar atmalıdır?

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təhsilə, idmana, yeni nəslin sağlam yetişməsinə xüsusi diqqət ayırır. Onun göstərişi ilə gənclərin xaricdə təhsil alması üçün Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Ölkədə hər il yeni məktəblər inşa olunur, təhsil müəssisələri yeni avadanlıqlarla təchiz edilir. Əlamətdar hadisələrdən biri isə işğaldan azad edilmiş Xankəndi şəhərində Qarabağ Universitetinin fəaliyyətə başlamasıdır.

Azərbaycan beynəlxalq Olimpiya hərəkətinin fəal üzvlərindəndir. Ölkənin bir çox yerlərində Olimpiya kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir.

■ İLHAM ƏLİYEV "XARİBÜLBÜL" FESTİVALINDA

■ AZƏRBAYCANDA OLİMPİYA İDMAN KOMPLEKSLƏRİ

Ordu quruculuğu

Prezident seçildəndən sonra İlham Əliyev ordu quruculuğuna xüsusi diqqət ayırdı. Ordunun gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının büdcəsindən böyük vəsait ayrıldı. Azərbaycan ordusu ən müasir silahlarla silahlandırıldı. Hərbiçilərimiz xarici dövlətlərdə təhsil alır, təlimlərdə iştirak edirdilər. Bütün bunlar olduqca vacib idi. Çünki atəşkəsdən sonra başlanan sülh danışıqları uzanırdı. Sülh danışıqlarında vasitəçi olan dövlətlər isə təcavüzkar Ermənistanə nəinki təzyiq göstərmir, əksinə, Azərbaycanı güzəştlərə məcbur etmək istəyirdi.

Sizcə, Ali Baş Komandanın ordunu gücləndirməkdə məqsədi nə idi?

Azərbaycan Prezidenti isə dəfələrlə xəbərdarlıq etmişdir ki, sülh danışıqları nəticə verməsə, torpaqlarımızı hərbi yolu ilə azad edəcəyik. Bu xəbərdarlıqdan nə vasitəçi ölkələr, nə də Ermənistan rəhbərliyi nəticə çıxardı. Onlar deyirdilər ki, Qarabağ məsələsinin hərbi yolla həll edilməsi mümkünsüzdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev isə bu fikirdə deyildi!

■ PUA (PİLOTSUZ UÇUŞ APARATI)
“BAYRAKTAR TB2”

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz sevimli prezidenti ilə qürur duyur, fəxr edir.

DÖVLƏT BAŞÇILARI İLHAM ƏLİYEV HAQQINDA:

Serbiya prezidenti Aleksandr Vuçiç

“Deməliyəm ki, dostumuz İlham Əliyevin iştirakı olmasa idi, bizim hər birimiz üçün qaz və elektrik enerjisi təchizatının şaxələndirilməsinə ümid etmək asan olmazdı. Əziz dostum, görürəm ki, indi siz Avropada çox məşhurlaşmışsınız. Mən sizinlə əlaqə saxlamaq istəyirəm. Mən onunla dəfələrlə danışmışam. O, Avropada çox məşhurlaşıb.

Bilmirəm, o nə edib, amma bunun sirrini mən də bilmək istədim”.

Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban

“Dostları qazanmaq o qədər də asan deyil. Macarlar üçün bu xüsusilə çətinidir. Dost qazandıqda sən dostunun bütün səhvlərini bağışlamalısan. Biz macarlar da bir neçə səhv etmişik. Beləliklə, biz səhvlərimizi bağışlamağa hazır olan dostlarımızı tapmalıyıq. Həmişə mükəmməl olan dostları qazanmaq asandır. Mən son on ildə cənab İlham Əliyevdən o qədər şey öyrənmişəm ki. Olduqca mürəkkəb mühitdə ölkəyə necə yaxşı rəhbərlik etmək lazımdır. Əfsuslar olsun ki, onun bütün bildiklərini öyrənə bilmədim. Çünki biz radikal tərəfə meyilliyik, o isə daha mülayim siyasi baxışları ilə tanınan siyasi xadimdir. Mən ondan beynəlxalq arenada mülayim şəkildə necə daha da uğurlu olmağı öyrənməliyəm. Cənab prezident, ötən onilliyə görə biz Sizə həmişəlik minnətdarıq”.

Birinci vitse-prezident

■ BİRİNCİ VİTSE-PREZİDENT MEHRİBAN XANIM ƏLİYEVA

Heydər Əliyev irsinin daha bir davamçısı Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti **Mehriban xanim Əliyeva**dır. O, ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edir. Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fonduna da rəhbərlik edir. Bu fond ağır xəstəliklərə düçar olan Azərbaycan vətəndaşlarının ümid yerinə çevrilmişdir. Onların xaricdə müalicəsi və sağlması üçün fond tərəfindən böyük vəsaitlər ayrılır. Mehriban Əliyeva həm də uzun müddət BMT-nin tərkibində olan UNESCO təşkilatının sülhməramlı səfiri olmuşdur. Bu təşkilat mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və qorunmasında mühüm rol oynayır.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Qarabağ müharibəsindən sonra UNESCO-nun nümayəndələri dövlətə baxmayaraq, düşmən tərəfindən dağıdılmış abidələri gəlib görmək istəmədi. Buna etiraz olaraq Mehriban xanim Əliyeva sülhməramlı səfir səlahiyyətlərini dayandırdığını elan etdi.

29

Böyük Zəfərin ilk qaranquşu – Aprel döyüşləri

Sizcə, yüksəkliklərin hansı əhəmiyyəti var?

Atəşkəs sazişi imzalanısa da, cəbhə xəttində atəş səsləri kəsilmirdi. Düşmən təxribatlardan əl çəkmir, dinc sakinləri belə hədəfə alırdı. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə ordumuzun mövqeləri və cəbhə xəttinə yaxın olan kəndlərimiz atəşə tutuldu. Nəticədə Azərbaycan ordusunun bir neçə hərbi qulluqçusu və mülki şəxslər həlak oldu. Əks-hücum əmri alan igid hərbiçilərimiz düşmən üzərinə atıldılar. İki istiqamətdə amansız döyüşlər başlandı.

Hərbi bölmələrimizin bir qrupu Tərtər istiqamətindən Talış yüksəkliyinə doğru hücum keçdi. Digər qrupun hədəfi isə Cəbrayıl istiqamətində yerləşən Lələtəpə yüksəkliyi idi.

Ordumuzun mövqeləri və yaşayış məntəqələrimiz məhz bu yüksəkliklərdən atəşə tutulurdu.

BİLİRSİNİZMİ?

Aprəl döyüşlərində Azərbaycan ordusunun Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri (XTQ) düşmənin qorxulu röyasına çevrildi. Daim ən çətin təlimlər keçən xüsusi təyinatlılar uzun müddət torpağın və suyun altında qala, düşmən içərisində gizlənə bilirlər. Hündür dağlar, sıldırım qayalıqlar və sıx meşələrdə təlimlər keçən igid döyüşçülərimiz istənilən hərbi tapşırıqə hər zaman hazırdır. XTQ-nin zabit və gizirləri bir neçə dil bilirlər. Yaxşı təhsil, fiziki hazırlıq və peşəkarlıq xüsusi təyinatlıların uğurlarının sirridir. Onların məşhur bir şüarı var: **Görünmədən görmək, ölmədən geri dönmək!**

Talış kəndi yüksəklikləri uğrunda döyüşlər

İgid döyüşçülərimiz qısa müddətdə Talış istiqamətində düşmənin müdafiə xəttini yarıb yüksəklikləri ələ keçirdilər. Hücüm o qədər sürətlə həyata keçirildi ki, düşmən əsgərləri silah-sursatını atıb qaçmağa başladılar. Axı bu torpaqlar onların deyildi!

Azərbaycan hərbciləri isə əzmlə döyüşürdülər. Azad etdikləri doğma Vətən torpaqlarının hər qarışından sanki əlavə güc alırdılar. İki günə 14 düşmən *postu* ələ keçirilmişdi. Düşmən böyük itkilərə məruz qalmışdı.

* **Post** hər hansı obyektin mühafizə etmək və ya müşahidə altında saxlamaq üçün müəyyən yerdə qoyulmuş növbətçi və ya əsgər dəstəsidir.

Döyüş meydanından qaçan düşmən əsgərləri itirdikləri əraziləri toplaqla atəşə tutmağa başladı. Ardınca tanklarla hücuma keçdilər. İgid hərbcilərimiz düşmənin 14 tankını sıradan çıxardılar. Səngərdə şəhid olmağı üstün tutan Azərbaycan əsgəri döyüş meydanını tərk etmir, son güllələrinə qədər vuruşurdu. Həlak olan hərbcilərimizin bəzilərinin əlində sıxılmış

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə nə başa düşürsünüz?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Aprel döyüşlərində Azərbaycan ordusu ilk dəfə Pilotsuz Uçuş Aparatlarından (PUA) istifadə etmişdir.

Bu aparatların bir neçə növü var. Bəziləri uzun müddət havada qalaraq kəşfiyyət aparır. Digər növləri isə düşməni havadan zərbə endirə bilir. Aprel döyüşləri zamanı Ermənistandan könüllü döyüşçüləri cəbhə xəttinə gətirən avtobus PUA vasitəsilə partladılmışdı. Düşməni şoka salan bu PUA İsrail istehsalı olan HAROP idi.

“Ordun varsa, yurdun var” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

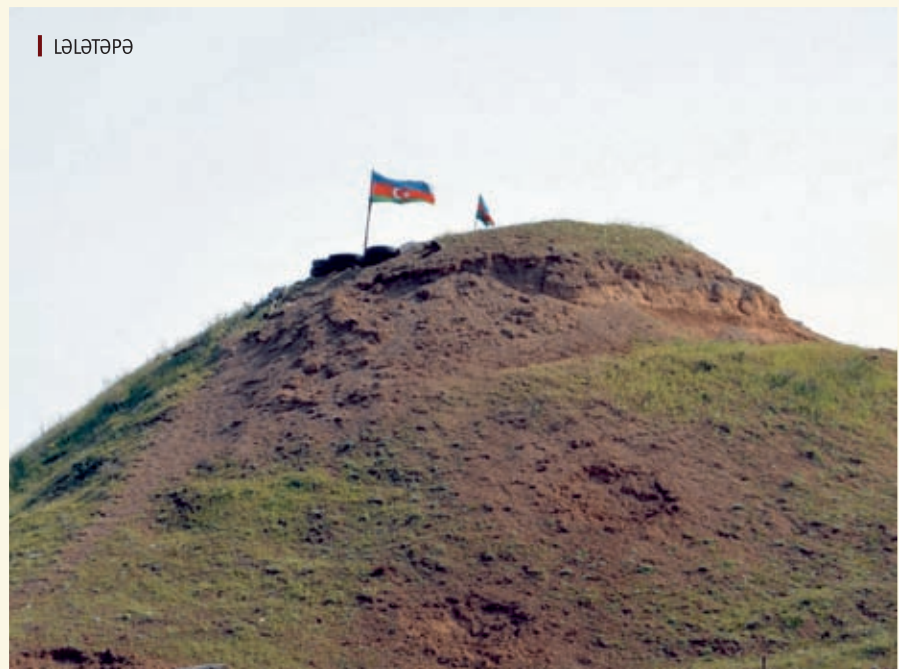
vəziyyətdə son qumbara, bəzilərinin avtomatlarında isə yalnız bir güllə qaldığı məlum olmuşdu. Düşmənin əks-hücumları ciddi nəticə vermədi. Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklərə nəzarət ordumuza keçdi. Bununla da Naftalan şəhərinin və ətraf kəndlərin təhlükəsizliyi təmin edildi. İkinci Qarabağ müharibəsində ordumuz bu yüksəkliklərdən hücumla başlamışdı.

Lələtəpə döyüşləri

Lələtəpə Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşir. Onun hündürlüyü 271 metr-dən çoxdur. Buradan Füzuli və Beyləqana qədər uzanan əraziləri müşahidə etmək mümkündür. Birinci Qarabağ müharibəsində Lələtəpə yüksəkliyi erməni silahlı birlikləri tərəfindən işğal edilmişdi. Düşməni buradan yaxınlıqda yerləşən Cocuq Mərcanlı kəndini də atəş altında saxlaya bilirdi. Kənd Azərbaycan ordusunun nəzarətində olsa da, orada yaşayış yox idi. Cocuq Mərcanlı əhalisi Lələtəpədən atılan atəşlərdən sonra kəndi tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Aprel döyüşlərinin birinci günü əks-hücum əmri alan döyüşçülərimiz cəmi 40 dəqiqə ərzində Lələtəpə yüksəkliyini azad etdilər.

Ermənistan hərbiçiləri dəhşət içində idi. Xilas yolunu qaçmaqda görən düşmənin iradəsi sarsılmışdı. Ordumuzun gücü, şəxsi heyətin döyüş ruhu onları heyrətə gətirmişdi. Düşməni anladı ki, üzərinə gələn ordu 90-cı illərdəki ordu deyil. Vahid komandanlıq, hərbi birləşmələrin birgə fəaliyyəti uğurların əsas səbəblərindən idi. Lələtəpə üzərində Azərbaycan bayrağı dalğalanmağa başladı. Qısa müddət ərzində Cocuq Mərcanlı bərpa edildi. Kəndin əhalisi doğma yurduna qayıtdı.

Aprel döyüşləri Azərbaycan ordusunun parlaq qələbəsi ilə bitdi. İki min hektardan artıq ərazi düşmən tapdağından azad edildi. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatlar aprelin 5-də dayandırıldı. Buna baxmayaraq, xalqımızın gələcək qələbəyə inamı daha da möhkəmləndi. Bu döyüşlərdə qazanılan qələbə gələcək zəfərin ilk müjdəçisi oldu. Düşmən isə həm böyük itkilər verdi, həm də Azərbaycan ordusunun döyüş ruhu qarşısında sarsıldı.

“Döyüşlər zamanı hərbiçilərimiz peşəkarlıq, qəhrəmanlıq göstərmişlər. Bir daha göstəriblər ki, Azərbaycan əsgəri, zabiti həm peşəkardır, həm Vətənə bağlıdır, həm də istənilən anda öz vəzifə borcunu yerinə yetirməyə hazırdır. Aprel döyüşləri hərbi cəhətdən çox uğurlu əməliyyat idi. Bu döyüşlər bütün dünyaya göstərdi ki, Azərbaycan ordusu ən yüksək keyfiyyətlərə malikdir və istənilən anda istənilən vəzifəni icra edə bilər”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev

Tarix yazan qəhrəmanlar

Aprel döyüşlərində igid Azərbaycan oğulları öz qanları ilə qəhrəmanlıq dastanı yazdılar. Onlardan biri **Murad Mirzəyev**dir. O, hərbi elminin inceliklərini yaxşı mənimsəmişdi. Türkiyədə yüksək hərbi təhsil almış, dünyanın bir sıra ölkələrində keçirilən təlimlərdə fərqlənmişdi. İngilis, rus və türk dillərini gözəl bilirdi.

Talış kəndi ətrafında gedən döyüşlərdə bölmələrdən birinə başçılıq edən Murad Mirzəyev dəqiq əmrləri və göstərişləri ilə yüksəkliklərin alınmasına öz töhfəsini vermişdir. Tabeliyində olan hərbi birləşmənin düşmən pusqasına düşdüyünü görən qəhrəman zabitimiz özü də əldə silah döyüşlərə atıldı. Yaralansa da, döyüş meydanını tərk etmədi. Əksinə, digər yaralıların atəş altından çıxarılmasına yardım etdi. Özü isə son gülləsinə qədər döyüşərək həlak oldu.

Digər zabitimiz **Samid İmanov** ayağından və çiyindən yaralansa da, döyüş mövqeyini tərk etməmişdir. Özünün deyil, yaralı gizirin döyüş meydanından çıxarılmasını əmr edən Samid son gülləsinə qədər döyüşüb. Geri dönən əsgərlər onu əlində qumbara tutmuş halda tapmışlar. Qəhrəman döyüşçümüz əsir düşməmək üçün qumbaranı sona saxlamışdı.

Gizir **Sərxan Bayramov** da aldığı yaralara baxmayaraq, döyüş meydanından çıxmamış, son nəfəsinə qədər vuruşmuşdu.

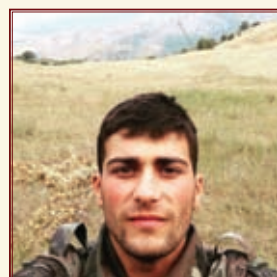
Raquf Orucov mahir kəşfiyyatçı idi. O, Birinci Qarabağ müharibəsinin də iştirakçısı olmuşdu. Düşmənin dilini yaxşı bilən Raquf Aprel döyüşlərinə qədər çox çətin kəşfiyyat tapşırıqlarını yerinə yetirmişdi. Kəlbəcər istiqamətində xidmət edən igid kəşfiyyatçımızı düşmən arxa-

MURAD MİRZƏYEV

SAMİD İMANOV

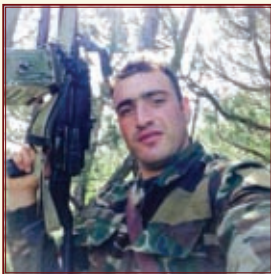
SƏRXAN BAYRAMOV

RAQUF ORUCOV

PƏNCƏLİ TEYMUROV

ELMİDAR SƏFƏROV

ŞÜKÜR HƏMİDOV

sındakı uğurlu əməliyyatlarına görə **“Murov qartalı”** adlandırırdılar. Aprel döyüşlərində pusquya düşsə də, sona qədər düşmənlə döyüşmüşdü.

Aprel döyüşlərinin qəhrəmanlarından biri də gizir **Pəncəli Teymurov**dur. Onu “Xüsusi Təyinatlıların əfsanəsi” də adlandırırlar. “Qoca qurd” ləqəbi ilə tanınan qəhrəman gizirimiz Talış kəndi istiqamətində gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Onunla yanaşı, **Elmıdar Səfərov** da igidliyi və qorxmazlığı ilə fərqlənmişdi. Yaralansa da, döyüş meydanını tərk etməyə razılıq verməyən hərbcimiz yoldaşlarına: “Mən bu günü neçə illərdir, gözləyirəm, deyirsiniz, gedim arxada ölüm?!” – demişdi.

Lələtəpə istiqamətində gedən döyüşlərdə **Şükür Həmidov** böyük şücaət göstərmişdi.

Bölmə komandiri olmasına baxmayaraq, əsgərləri ilə ön cərgədə döyüşmüş, Lələtəpə yüksəkliyinin azad edilməsində mühüm rol oynamışdı. İkinci Qarabağ müharibəsində doğulduğu Qubadlı rayonu uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Raquf Orucov kəşfiyyətə çox vaxt tək gedərmiş. Erməni dilini bilməsi onun düşmən içərisinə də sızmasına imkan verirdi. O, Kəlbəcər istiqamətində növbəti kəşfiyyətə çıxır. Düşmənin hərbi hissəsinə sərbəst daxil olan igid kəşfiyyətçimiz onların səhər düzülüşünü, hərbi hissənin yerləşdiyi ərazini, mühüm obyektləri lentə alır. Bu məlumatlar gələcək hərbi əməliyyatlar üçün olduqca qiymətli idi.

Aprel döyüşlərində iştirakçı olan hər bir Azərbaycan əsgəri əsl qəhrəman idi. Onlardan Murad Mirzəyev, Samid İmanov və Şükür Həmidova Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Qanı ilə tarix yazan qəhrəmanlar

Yəqin ki, hər birimizin çox sevdiyi nağıl, cizgi filmi, kinofilm, futbol, şahmat və s. kimi sahələrin qəhrəmanları var. Uşaqlıq illərindən biz bu qəhrəmanların vurğunu olur, onlara bənzəmək istəyirik. Böyüdükcə qəhrəmanlarımız da, qəhrəmanlıq haqqında fikirlərimiz də dəyişir.

Bəs əsl qəhrəmanlar kimdir? Biz kimlərə qəhrəman deyə bilərik?

Qəhrəmanlar müqəddəs amallar naminə öz həyatlarını təhlükəyə atan, canlarından keçən şəxsiyyətlərdir. Heç kim anadan qəhrəman doğulmur. Yalnız qəlbi, ürəyi Vətən, millət və bayraq eşqi ilə dolu olanlar bu zirvəyə ucala bilir. Tariximiz bu qəhrəmanlarla zəngindir. Azərbaycanın igid oğul və qızları canlarını Vətənləri üçün fəda etməkdən heç vaxt çəkinməmişlər.

Artıq bu dərsliyin əvvəlki paraqraflarında Azərbaycan oğullarının müxtəlif dövrlərdə göstərdiyi igidlik nümunələri ilə tanış olmuşsunuz. İndi isə Qarabağ müharibəsi qəhrəmanlarından söhbət açacağıq.

Sizcə, qəhrəmanlarda hansı xüsusiyyətlər olmalıdır?

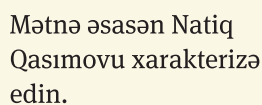
Sonuncu şəkillər

Azərbaycan Qarabağ müharibələri dövründə 30000-dən artıq şəhid vermişdir. Ölkəmizin, demək olar ki, hər yerində şəhid məzarlıqları vardır. Vətənimizin azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçən qəhrəmanların uyuduğu Şəhidlər xiyabanı Bakıda salınmışdır. Xalqımız şəhidlərimizin əziz xatirəsini unutmur. Elə igidlərimiz də var ki, onların taleyi barədə dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar dillər əzbəridir.

Onlardan biri **Natiq Qasimov**dur. O, çoxları kimi Xocalı faciəsi haqqında televiziyadan xəbər tutmuşdu. Ürəyi düşməyə qisas hissi ilə dolan gənc Natiq könüllü olaraq Azərbaycan ordusu sıralarına yazılır və cəbhəyə yola düşür.

1992-ci ilin martı... Ağdam–Əsgəran istiqamətində qanlı döyüşlər gedirdi. Natiqin olduğu dəstə vacib yüksəkliyi düşməndən geri alaraq orada möhkəmlənir. Düşmən nəyin bahasına olursa-olsun, həmin yüksəkliyi ələ keçirməyə çalışırdı. Dəstə üstün qüvvələrlə hücum edən düşmənin

Kilsəyə heç cür yaxınlaşa bilməyən ermənilər Xocalıda əsir götürdükləri sakinlərdən birini, Cəfər müəllimi danışıqlar aparmaq üçün kilsəyə göndərdilər. Düşmənin şərti belə idi: “Əgər kilsədəkilər təslim olmasalar Xocalıda əsir götürülmüş bir qrup mülki şəxs öldürüləcək”. Atəş səsləri susdu. Xocalı sakini ehtiyatla kilsəyə yaxınlaşıb: “Məni Xocalıda əsir götürüblər, sizin yanınıza danışıqlara göndəriblər, atəş açmayın”, – deyərək səsləndi. Kilsədən zəif bir səs gəldi: “Gəl içəri”. İçəri daxil olan əsir gözlərinə inana bilmirdi. Orada cəmi bir əsgər var idi! Yerə uzanan əsgərin ətrafına boş güllə gilizləri səpələnmişdi. Kilsədən bayıra açılan yerlərdə atıcı silahlar qoyulmuşdu. Sən demə, döyüş yoldaşları həlak olan Natiq son beş günü ermənilərlə təkbaşına döyüşürmüş! Ermənilər isə kilsədə xeyli əsgərə qarşı döyüşdükələrini fikirləşirdilər. Susuzluq və aclıq igid döyüşçümüzü əldən salsa da, düşməyə təslim olmaq fikri yox idi. Onun cəmi iki gülləsi qalmışdı. Cəfər müəllim “Neyləyəcəksən o iki gülləni?” – deyərək soruşdu. Natiq cavabında: “Son gülləni özümə saxlamışam”, – dedi.

136

Düşmən heyrət içərisində idi! Neçə gün ərzində cəmi bir əsgərlə döyüşdükləri və ona qalib gələ bilmədikləri ilə heç cür barışa bilmirdilər. Qəzəbləri coşub-daşsa da, yanlarında rus və italyalı jurnalistlər olduğundan Natiqlə dərhal sərt davranmadılar. Onu sorğu-sual adı ilə özləri ilə apardılar. Rus jurnalist Natiqin təslim olduğu anı, italyalı jurnalist isə sorğu-sual edildiyi anı kadrlara köçürə bilmişdilər. Bu onun sonuncu şəkilləri idi. O gündən sonra Natiqdən heç bir soraq çıxmamışdır.

I NATIQ QASIMOV

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin SƏRƏNCAMI

Natiq Qasimova “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adının verilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən göstərdiyi şəxsi igidliyə görə Natiq Səlim oğlu Qasimova “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı verilsin (ölümündən sonra).

İlham Əliyev

Bakı, 25 iyun 2024-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Əsirlikdən azad edilmiş Cəfər müəllimin dedikləri: “O, razı olmadı ki, xocalıları güllələsinlər. Azərbaycan bayrağını sinəsinə sıxıb ermənilərin üzərinə getdi. Natiq bir alində avtomat, o birində bayrağı göyə qaldırdı, ermənilərə tərəf bağırıb onları yanına çağırdı. Onlar hələ də gəlməyə qorxurdular. Mən özümü onlara göstərib işarə edəndə tökülüşüb gəldilər, onun üst-başını axtardılar, tək olduğuna inanmadılar. Məbədin içərisini atəşə tutdular. Heç kimin olmadığını görəndə daha da qəzəbləndilər. Orada 2 xarici jurnalist də vardı. Fotokameraları axşamın toranında gözləri düşməyə nifrətlə zillənmiş, alində bayraq olan Natiqə tərəf yönəldi...”

Natiq Qasimov haqqında çəkilmiş “Oğul” filminə baxın və müzakirələr aparın.

İ MÜBARİZ İBRAHİMOV

Sizcə, təkbaşına düşmən üzərinə getmək üçün insanda hansı xüsusiyyətlər olmalıdır?

Mübariz İbrahimov haqqında məlumat toplayın.

Mübariz

2010-cu ilin yayı, atəşkəs dövrü. Ön xətt, düşmənlə üzbəüz ərazi... Burada xidmət edən Azərbaycan kəşfiyyatçısı gecə saatlarında təxminən bir kilometrlik minalanmış sahəni keçir. Təkbaşına erməni postundakı əsgərləri zərərsizləşdirir. Daha sonra isə düşmənin dərinlikdə yerləşən əsgər kazarmasına hücum edir və qeyri-bərabər döyüş başlayır. Düşməne qarşı onların öz silahlarından istifadə edən igid kəşfiyyatçı xeyli erməni əsgərini məhv edir. Beş saatlıq döyüşdən sonra özü də həlak olur. Baş verən bu hadisə böyük əks-səda yaratmışdı. Azərbaycan ordusunun hərbcisi düşmənin möhkəmliyi ilə öyündüyü müdafiə xəttini təkbaşına yarmışdı, “məğlub edilməz ordu”nun onlarla əsgərini məhv etmişdi. Bəs bu qəhrəman kim idi?

Artıq onun adı və soyadı Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinə əbədi həkk olunmuşdur: **Mübariz İbrahimov!**

Şəhid olduqdan sonra Mübarizin əşyaları içərisində ata-anasına yazdığı məktub

tapıldı. Qəhrəmanımız yazırdı: “Əziz atam və anam, məndən ötrü darıxmayın, inşallah, cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bol-bol dua edin. Vətənin dar günündə ürəyim dözmür, mən bunu etməliyəm. Ən azından, ürəyim sərinlik tapar.”

Zəifliyi ilə barışa bilməyən düşmən Mübarizin nəşini qaytarmaq istəmirdi. Bu isə müharibə qanunlarına zidd addım idi. Azərbaycanın və beynəlxalq qurumların ısrarlı tələblərindən sonra qəhrəman hərbcimizin cəsədi ermənilərdən alındı. Mübariz İbrahimov böyük ehtiramla Fəxri xiyabanda dəfn edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Mübariz İbrahimova Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi. Hazırda doğulduğu doğma Biləsuvar rayonunda məktəblərdən biri onun adını daşıyır.

BİLİRSİNİZMİ?

Mübariz İbrahimovun adı təkcə Azərbaycanda deyil, bir çox ölkələrdə də dillər əzbəridir. Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində çəkilən bir çox filmlərdə onun adı qəhrəmanlıq rəmzi kimi ehtiramla yad edilir. Belə filmlərdən biri də “Savaşçı” filmidir.

Vətən müharibəsi

Gözəl bir yaz səhəri idi. Balaca Qalib atasının əlindən tutub məcburi köçkünlər üçün tikilmiş qəsəbənin mərkəzində yerləşən məktəbə tərəf addımlayırdı. O, yolboyu atasına müxtəlif suallar verir, atası da təmkinlə bu sualları cavablandırır. Birdən Qalib soruşdu: “Ata, nə üçün qəsəbəmizin adı Qayıdış adlanır? Mən bizim sinif otağındakı Azərbaycan xəritəsinə də baxmışam. Lakin xəritədə belə adda kənd, qəsəbə görmədim”.

Atası Uluxan bir qədər susduqdan sonra dedi: “Oğlum, o dağları görürsən? Bax o başı qarlı dağlar Qarabağın dağlarıdır, Kirsdir, Dəlidağdır. Oralar bizim dədə-baba torpaqlarımızdır. Təxminən 30 il əvvəl ermənilər havadarlarının köməyi ilə oranı işğal etdilər. El-obamız öz yurd-yuvasından didərgin düşdü. Lakin biz doğma torpaqlara qayıtmaq ümidimizi heç vaxt itirmədik. Ona görə qəsəbəmizin adını da “Qayıdış” qoymuşuq. Biz Qarabağımıza mütləq qayıdacağıq!”

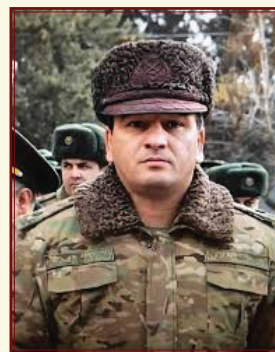
Abzasdakı faktları müəyyən edin.

Biz qayıtdıq!

İşğalçı ermənilər Qarabağda, onun üzük qaşısı olan Şuşamızda “andıçma” mərasimi keçirmiş, həmçinin orada qurduqları qondarma rejimin parlament binasını da tikməyə başlamışdılar. 2020-ci ilin iyul ayında isə Qarabağdan – münafişə ocağından kənarda yerləşən Tovuz ərazisində növbəti təxribat törədildi: Azərbaycan ordusunun generalı, əsgərlərinin sevimli zabiti **Polad Həşimov** xaincəsinə atılan mərmiyə tuş gəldi və həlak oldu. Bu hadisələr xalqımızın böyük etiraz çıxışları ilə qarşılandı. Artıq səbir kasamız dolmuşdu!

2020-ci ilin 27 sentyabr səhəri... Qarabağ səması atılan top atəşlərinə diksindi. Azğınlaşmış erməni silahlıları yenə də cəbhəyanı kəndlərimizi, yaşayış məntəqələrimizi atəşə tutmağa başladı. Dinc sakinlərin yaşadıkları evlər dağıdılır, əhali sığınacaqlara köçürülürdü.

Dinc əhəlinin atəşə tutulması, həmçinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin ordusunun hücumu keçməsi Azərbaycan ordusunu cavab tədbirləri görməyə vadar etdi. Beynəlxalq hüquq, BMT qətnamələrini nəzərə almayan, sülh danışıqlarını bilərəkdən uzadan, dəfələrlə bu danışıqları pozan azğın düşmən artıq cəzalandırılmalı idi.

GENERAL POLAD HƏŞİMOV

Qarabağımızın ürəyi azad edilmişdi! Bu xəbəri xalqımız 28 il idi ki, arzu edirdi, həsrətlə gözləyirdi! Bütün ölkə bu möhtəşəm xəbəri bayram edirdi!

Şuşa əməliyyatı Azərbaycan əsgərinin möhtəşəm əsəridir. Bu əməliyyat dünya hərbi tarixinin döyüş nümunəsinə çevrildi. Ordumuzun Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri Şuşa şəhərini – Pənahəli xanın yadigarını heç bir texnika və ağır silahlardan istifadə etmədən əlbəyaxa döyüşlə azad etmişdi.

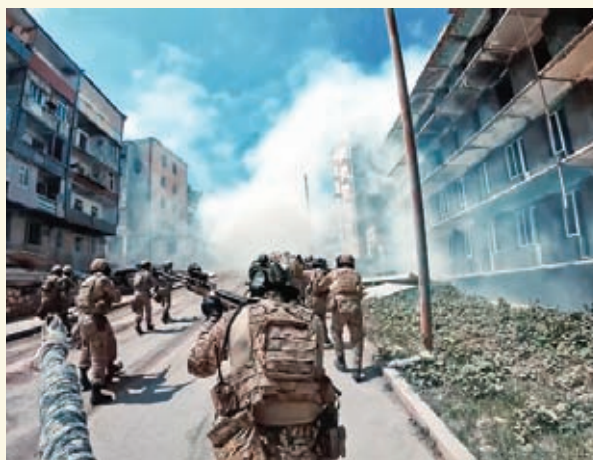
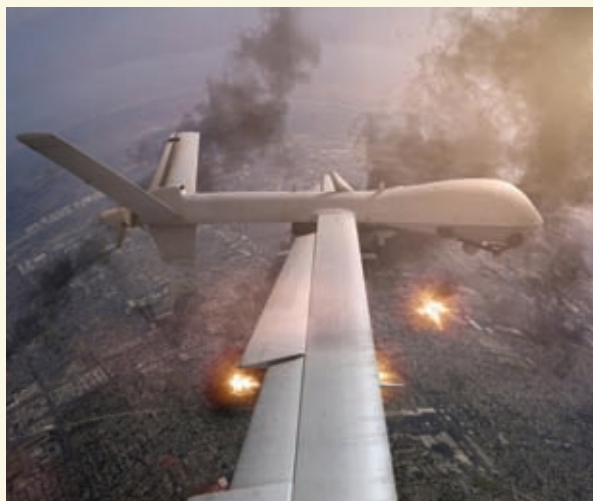
Şuşanın işğaldan azad edilməsi düşməyə böyük zərbə oldu. Bir gün sonra noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə üçtərəfli Rusiya-Azərbaycan-Ermənistan Bəyanatı imzalandı. İşğalçı Ermənistan dövləti Azərbaycan Respublikası Ali Baş Komandanının təkliflərini qəbul edərək təslim oldu. Bu Bəyanata görə Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları da bir güllə belə atılmadan Azərbaycana qaytarıldı.

Vətən müharibəsi sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam etdi. Düşmənin Qarabağda əlverişli mövqelərə, strateji yüksəkliklərə hakim olmasına, güclü yeraltı-yerüstü istehkamlar qurmasına baxmayaraq, 44 gün ərzində müzəffər Azərbaycan ordusu tərəfindən darmadağın edildi.

Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının qələbəsi ilə başa çatdı. 44 günlük döyüş əməliyyatları dövründə **Xalq-Ali Baş Komandan-Ordu birliyi**

ŞUŞA QALASINA BAYRAĞIN SANCILMASI

QARABAĞDA DÖYÜŞLƏR

Vətən müharibəsinin qəhrəmanları haqqında məlumat toplayın. “Tarix yazan qəhrəmanlar” adlı kiçik hekayə yazın.

düşməni lərzəyə salan əzəmətli qüvvəyə çevrilməklə yanaşı, bütün dünyanı da heyrətə gətirmişdi. Ali Baş Komandan xalqına arxalanaraq bütün müharibə boyunca qətiyyət nümayiş etdirdi. O, xarici təzyiqlərə sinə gərərək hər məqamda Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünyaya bəyan etmişdir.

Qardaş Türkiyə də Azərbaycana mənəvi dayaq olaraq qələbəmizdə öz qətiyyətli mövqeyi ilə mühüm rol oynadı. Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar” PUA-ları isə düşmənin qorxunc röyasına çevrilmişdi.

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

Vətən müharibəsinin başlanma səbəbləri	Vətən müharibəsində qələbənin səbəbləri	Qələbənin nəticələri

Qarabağda quruculuq

Vətən müharibəsi dövründə ərazilərimizi bir-birinin ardınca azad edən Azərbaycan ordusu üzücü və dəhşətli mənzərə ilə qarşılaşdı. Şəhərlərimiz, qəsəbə və kəndlərimiz düşmən tərəfindən dağıdılmış, viran qoyulmuşdu. Elə yaşayış məntəqələri var idi ki, evlərin yalnız bünövrəsi qalmışdı. Azğın düşmən üçün müqəddəs heç nə yox imiş: onlar azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqları belə dağıtmaqdan çəkinməmiş, hətta qəbir daşlarını sökərək küçələrə döşəmişdilər! Məscidlərimizin əksəriyyəti ya dağıdılmış, ya da donuz saxlamaq üçün istifadə edilmişdi. Qədim tarixə malik abidələrimizin bir çoxu yer üzündən silinmişdi. Müharibədən sonra Füzuliyə səfər edən Ali Baş Komandan İlham Əliyev çıxışında bu vəhşilikləri xüsusi vurğulamışdır:

“Bu gün Füzulidə olarkən hər kəs erməni vəhşiliyinin təzahürlərini görür. Çünki Füzuli ən çox dağıntılara məruz qalmış rayondur. Bir dənə salamat kənd yoxdur, bir dənə salamat bina yoxdur. Füzuli şəhəri tamamilə yerlə-yeksan edilib. Siz yaxşı xatırlayırsınız, Azərbaycan xalqı yaxşı xatırlayır, Füzuli azad olunandan sonra bir bina tapılmadı ki, biz oraya bayrağımızı sancaq. Bayrağımız hərbi hissənin həyatında dirəkdə qaldırılmışdı. Buraya gələn hər bir insan erməni vəhşiliyini, erməni vandallığını görür və bunu artıq heç kim inkar edə bilməz”.

■ FÜZULİ ŞƏHƏRİ

■ ALİ BAŞ KOMANDAN İLHAM ƏLİYEV FÜZULİ ŞƏHƏRİNDƏ

BİLİRSİNİZMİ?

Vandallar qədim alman tayfalarından birinin adıdır. Onlar 455-ci ildə qədim Roma şəhərini işğal edərkən şəhərdəki mədəniyyət abidələrini vəhşicəsinə dağıtmışdılar. Möhtəşəm binalar, heykəllər dağıdılmış, rəsm əsərləri və kitablar yandırılmışdı. Buna görə də mədəniyyət abidələrinin vəhşicəsinə məhv edilməsi vandalizm adlandırılır.

Sizcə, nə üçün erməni millətçiləri işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus abidələri dağıdır, hər yerdən izlərimizi silməyə çalışırdılar?

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Vətən müharibəsinə qədər ermənilər özlərini dünyaya ən mədəni, ən humanist xalq kimi təqdim edirdilər. Müharibə başa çatandan sonra işğaldan azad edilən ərazilərə beynəlxalq təşkilatların və

xarici jurnalistlərin səfərləri təşkil edildi. Onlar gördükləri dağıntılardan dəhşətə gəlmişdilər. Hətta jurnalistlərdən biri dağıdılmış Ağdamı “Qafqazın *Hirosiması*” adlandırmışdır.

* **Hirosima**

Yaponiyada şəhərdir. II Dünya müharibəsi zamanı atom bombası atılması nəticəsində xarabalıqlara dönmüşdür.

Sosial şəbəkələrdə məşhur olan erməni bloggerlərindən biri Qarabağdakı qondarma rejimin üzvlərinə xitabən belə yazmışdı: “*Bu gün yaşayış məntəqələrindəki (Qarabağdakı. – red.) dağıntıları görən xarici jurnalistlərin tutqun simalarına baxın. Jurnalistlər söz tapa bilmirlər. Bu vəhşiliyə kim icazə verib? Bu şəhərlər, abidələr, müqəddəs yerlər, adi binalar kimə nə edib axı? Siz niyə bunları bünövrəsinə qədər məhv etmişsiniz?... Biz indi dünyaya nə deyəcəyik?*”

Müharibə başa çatandan sonra dağıdılmış ərazilərin bərpa edilməsi üçün xüsusi dövlət proqramı qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradıldı. Qarabağ və ətraf ərazilərdə geniş quruculuq işlərinə başlandı. Bu işləri həyata keçirmək elə də asan deyildi. Ərazilərimiz minalanmışdı. Düşmən isə minalanmış ərazilərin xəritəsini vermək istəmirdi. Təsadüfi deyil ki, müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə onlarla Azərbaycan vətəndaşı minaya düşərək həyatını itirmişdir.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, quruculuq işləri böyük vüsətlə davam etdirilir. Dövlətimiz çalışır ki, yurd-yuvalarından qovulmuş Azərbaycan vətəndaşları tez bir zamanda öz doğma yerlərinə qayıtsın.

Böyük Qayıdışın ilk qaranquşu – Ağalı

İşğaldan azad edilən ərazilərə qayıdış Zəngilan rayonunun Ağalı kəndindən başladı. Ağalıda qısa müddət ərzində “Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində ən müasir tələblərə cavab verən böyük kənd salınmışdır.

QARABAĞDA QURUCULUQ İŞLƏRİ

Dövlətimiz işğaldan azad edilən ərazilərin bərpası üçün milyardlarla vəsait ayırır. Quruculuq işləri çox sürətlə davam etdirilir. Qısa müddətdə Füzuli və Zəngilanda böyük təyyarə limanları inşa olundu, yeni yollar çəkildi. Bu yollardan biri də Şuşa şəhərinə aparan “Zəfər yolu”dur. Maraqlıdır ki, bu yol qəhrəman əsgərlərimizin Şuşaya hücumu zamanı keçdiyi marşrut üzrə çəkilmişdir. Laçında, Kəlbəcərdə çaylar üzərində qurulmuş su elektrik stansiyaları fəaliyyətə başlamışdır. Şuşa şəhərində də geniş quruculuq işləri aparılır. Azad edilmiş ərazilərdə yeni qəsəbələr salınır, kəndlər abadlaşdırılır.

Qarabağ və ətraf ərazilərdən qovulan məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdılar. Artıq Zəngilan, Laçın və Füzuli rayonlarında bir qrup əhali məskunlaşmışdır.

Qayıdış mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Düşmənin əli ilə xarabazara çevrilən Vətən torpaqlarında həyat yenidən canlanır.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Dünyada İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı özü ilə müxtəlif yeniliklər gətirmişdir. Bu yeniliklərdən biri də “Ağıllı kənd” layihəsi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişi ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti və bərpa işləri “Ağıllı kənd” layihəsi əsasında həyata keçirilir. Bu layihə insanların gündəlik həyatını asanlaşdırmaq üçün İKT-nin imkanlarından istifadəni nəzərdə tutur.

Onun tətbiqi rəsmi qurumların yerli sakinlərlə birbaşa əlaqə qurmasına, kənddə baş verənlərin və kəndin necə inkişaf etdiyinə izləməsinə imkan verir. “Ağıllı kənd”in sakinləri hökumət orqanları ilə tez və rahat əlaqə qururlar. Bunun üçün harasa getməyə ehtiyac olmur.

“Ağıllı kənd”lərdə toplanan məlumatlar kənddə baş verən problemləri vaxtında aşkar etməyə, onların tez və qısa zamanda həll edilməsinə kömək edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

* **Boy** hissə deməkdir.

Bayat tayfasının Dərbənddə məskunlaşması nəyi sübut edir?

Oğuz türklərinin qəhrəmanlıq salnaməsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əvəzsiz tarixi mənbədir. Oğuz türklərinin yaşadığı geniş ərazidə yayıldığı üçün dastan onların ortaqlıq abidəsi hesab olunur. Dastan 12 boydan ibarətdir. Boyların bir çoxu Azərbaycanda baş verən hadisələrlə əlaqədar yaranmışdır. Dastanda bəhs olunan yer adlarının əksəriyyəti tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır.

Alimlərin çoxu Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edir. Onun oğuzların Bayat qolundan olduğu və VII yüzillikdə yaşadığı qeyd olunur. Dədə Qorqudun Dərbənd ətrafında dəfn olunduğunu deyənlər də vardır. Mənbələrə görə, Bayat tayfası burada məskunlaşmışdı.

Oğuzlar Dərbənd səddinin qapılarından birini “Bayat qapısı” adlandırırdılar.

Boyların müəllifinin Dədə Qorqud olduğu güman edilir. Boyların hamısında onun adı çəkilir. Dədə Qorqud oğuzların ağsaqqalıdır. Ağillı məsləhətlər verir, çətinliyə düşənlərə yol göstərirdi. Oğuz elinin şənlikləri Dədə Qorqudun xeyir-duası ilə təşkil olunardı. O, qopuz çalar, hekayələr söyləyər, qəhrəmanlıq göstərən oğuz igidlərinə ad qoyardı. Oğuzlar onu keçmişin öyrədiciyi, gələcəyin bələdçisi kimi görürdülər. Dədə Qorqudun hər şeyi bildiyinə inanır və ona böyük hörmət göstərirdilər.

Dədə Qorqudun şəxsiyyətini qiymətləndirin.

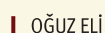
I OĞUZLAR

Dastanda oğuz adətləri

Dastanda oğuz türklərinin həyat tərzi, adət-ənənələri, xüsusiyyətləri barədə geniş məlumatlar vardır. Onlar mərdliyi, igidliyi, cəsurluğu ilə seçilmişlər. Qonşu xalqlarla mehriban münasibətlər qurmağa çalışan oğuzlar heç kimin torpağına göz dikməmiş, doğma yurda soxulan düşmənlərə isə aman verməmişlər. Oğuz igidləri məğlub olub aman istəyəni mütləq bağışlayar, döyüşdə heç vaxt hiylə işlətməzdilər. Zəif və müdafiəsiz düşməne heç vaxt toxunmazdılar.

Oğuzlar düşmənlərini “qara donlu kafirlər” adlandırırdılar. Kafirlər hiyləgər, yalançı, vədinə əməl etməyən olub, oğuzlara qarşı qəddar münasibətləri ilə seçilirdilər. Oğuzlar düşmənləri ilə bağlı “Qarı düşmən dost olmaz” atalar sözünü işlədirdilər.

Hələ uşaqlıqdan döyüşçü olmaq arzusu ilə böyüyən oğuzlarda döyüş üsullarına və qaydalara xüsusi diqqət yetirilirdi. Oğuz igidləri döyüşlərdə yüksək intizamı ilə seçilirdi. Qadınlar da kişilərlə bərabər, əllərində qılınç, at belində vətənin müdafiəsinə qalxırdılar.

Vətən yolunda, torpaq uğrunda canından keçən oğuzlar şəhid hesab edilirdi. Şəhidlərin adı uca tutulur və düşməndən onların intiqamı mütləq alınır.

Oğuzlar alaşıqlarda yaşayırdı. Evlənmək istəyən oğuz igidləri ox atır və oxun düşdüyü yerdə özünə yurd salırdı.

Oğuzların təsərrüfatında qoyunçuluq geniş yer tuturdu. Oğuz xanlarının minlərlə baş qoyun sürüləri var idi. At ilxılarının böyüklüyü xanın nüfuzundan xəbər verirdi. Bunlardan başqa, oğuzlar dəvə də saxlayırdılar.

Oğuzlarda bağçılıq, üzümçülük və əkinçilik inkişaf etmişdi. Onlar taxılı dəyirmanı üyüdürdülər. Müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin yayılması isə ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Oğuzlar ticarətdə pullardan istifadə edirdilər.

Oğuz türklərində vətən sevgisinin yüksək olmasını hansı faktlar sübut edir?

Oğuz türklərində nə üçün əkinçilik və bağçılıq inkişaf etmişdi?

Dastanın əhəmiyyəti

Qəhrəmanlıq dastanları xalqın tarixi yaddaşı hesab olunur. Ana kitabımız hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də yazılı yaddaşımızdır.

Bu dastandan adət-ənənələrimiz, tarixi ərazilərimiz, dilimiz və s. haqqında geniş məlumat alırıq.

Dədə Qorqudun söylədiyi hekayələr şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək yayılmış, sonralar yazıya alınmışdır. Dastanın 12 boydan ibarət olan nüsxəsi Almanyanın Drezden şəhərində saxlanılır.

“KITABI-DƏDƏ QORQUD”UN DREZDEN NÜSXƏSİ

2000-ci ildə ölkəmizdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi keçirilmişdir. Bakı şəhərində Dədə Qorqudun adına abidə qoyulmuş və park salınmışdır. “Dədə Qorqud” adlı bədii film çəkilmiş, dastanın ayrı-ayrı boy-ları əsasında cizgi filmləri hazırlanmışdır.

Dastan dünya xalqlarının nadir mədəni abidələri sırasına daxil edilmişdir.

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

Oğuzların həyat tərz	Oğuzlarda təsərrüfat	Oğuzların xüsusiyyətləri

34

Nizami Gəncəvi

Nizami Gəncəvi nə
üçün müdrik şəxs he-
sab edilirdi?

NİZAMI ŞİRVANŞAH I AXSİTANLA
GÖRÜŞDƏ

On ikinci yüzillikdə Azərbaycanda mədəniyyətin bütün sahələrində yüksəliş baş verdi. Bu dövrün ən böyük mədəniyyət xadimi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir. Gəncə şəhərində dünyaya göz açan şairin əsl adı İlyas olmuşdur. Nizami onun təxəllüsü olub, “söz-
ləri nizama düzən” deməkdir. Valideynlərini erkən yaşlarında itirən Nizami dayısının himayəsində böyümüşdür.

Nizami Gəncəvi ilk təhsilini Gəncə mədrəsəsində almış, müxtəlif elm sahələri üzrə mükəmməl biliklərə yiyələnmişdi. Qədim yunan tarix və fəlsəfəsini, öz dövrünə uyğun astronomiya, tibb, kimya, fizika, həndəsə elmlərinə aid məlumatları dərinlən öyrənmişdi. Dahi Nizami doğma Azər-
baycan dilindən başqa, fars, ərəb və yunan dillərini də yüksək səviyyədə bilirdi. Bütün ömrünü Gəncədə keçirən Nizaminin yaşadığı dövrdə ona “müdrik”, “şeyx” deyə müraciət edirdilər.

Şair Afaq adlı xanımla ailə qurmuş, onların Məhəmməd adlı bir oğlu olmuşdur. Nizami öz ailəsinə sonsuz bir məhəbbətlə bağlı olmuşdur. Oğluna daim ata qayğısı ilə yanaşan şair ona daha faydalı bir peşə seçməyi məsləhət görmüşdür.

*Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var,
Həyatda faydalı bir elmi axtar.*

Nizami Gəncəvi “Həyatda faydalı bir elmi axtar” dedikdə nəyi nəzərdə tuturdu?

Məhəmmədin şeirə və şairliyə həvəsi var idi. Nizami o dövrdə şair olmağın çətinliyindən, bu yolda uğur qazanmağın ağırlığından bəhs etmiş, onu bu yoldan çəkəndirmək istəmişdir.

*Şeirdən ucalıq umma dünyada,
Çünkü Nizamiylə qurtardı o da.*

Xalq içərisində Şeyx Nizami kimi tanınan dahi şair Gəncə şəhərində əbədiyyətə qovuşmuşdur. Onun məqbərəsi şəhərin yaxınlığında, “Şeyx düzü” (“Şıx düzü”) adlanan ərazidə yerləşir.

BİLİRSİNİZMİ?

Nizami məqbərəsinin hündürlüyü 22 metrədən çoxdur. En kəsiyi milli ornamentə uyğun olaraq 8 guşəlidir. Şairin sərdabəsi abidənin daxilində, onun lap aşağı hissəsindədir. Məqbərənin yaxınlığında ölməz şairin yaratdığı əsərləri tərənnüm edən tuncdan abidə yerləşir.

Məqbərənin yaxınlığında Nizami Gəncəvi Muzeyi inşa edilmişdir. Muzey turistlərə məqbərəni ziyarət etməyə, həm də şairin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat öyrənməyə imkan yaradır.

Muzeyin qarşısında Nizami Gəncəvinin büstü qoyulmuşdur.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün “Gülüstanı-İrəm” əsərində Nizaminin məzarı haqqında məlumat verərək yazır: “Onun gözəl bəzədilmiş türbəsi indi Gəncə şəhəri yaxınlığında yerləşir”.

Nizaminin məqbərəsinin yanında muzeyin açılmasının əhəmiyyətini izah edin.

Nizami yaradıcılığı

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə yazdığı beş poemadan ibarət **“Xəmsə”** (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. O, əsərlərində ayrı-seçkiliyə yol vermir. Şairin qəhrəmanlarının içərisində türk, fars, ərəb, çin, hind, yunan və s. xalqların nümayəndələri ədalət, xalqın xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar.

Nizaminin insani keyfiyyətləri təbliğ etməkdə məqsədi nə idi?

İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Nizami təvazökar, əməksevər, gözütöx, başqaları ilə mülayim rəftar edən insanı ləyaqət sahibi hesab edir, hamını belə olmağa səsləyirdi. Onun şeirlərində haqsızlığa, ədalətsizliyə dərin nifrət və etiraz var idi. Cəsarəti, hünəri, mərdliyi dönə-dönə tərənnüm edən şair **“Mərd olmaq yaxşıdır dünyada hər an, mərdlik ilə çatar arzuya insan”** deyirdi.

Nizami əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ideyalar və obrazlar gətirmişdir: ideal qadın, əməkçi insan və ona sonsuz hörmət, məhəbbət, ədalətli insan, ədalətli şah, ədalətli cəmiyyət, təbiətə münasibət.

Nizami Gəncəvi həm də vətənpərvər idi. O, təsvir etdiyi bütün hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətənin keçmiş günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında Vətən məhəbbəti, doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ön plana çəkilir.

Nizami insanları israfçılıqdan, dünya nemətlərindən artıq istifadə etməkdən və bəd əməllərdən uzaq olmağa çağırırdı. Şair insanlara mənalı

NİZAMI MƏQBƏRƏSİNDƏ
“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNİN
MOTİVLƏRİ ƏSASINDA ABİDƏ

yaşamağı tövsiyə edirdi. Böyük sənətkar ədaləti, insanpərvərliyi, təmiz məhəbbəti, dostluğu, əməksevərliyi, doğruluğu tərənnüm etmiş, xeyrin qalib gələcəyinə öz dərin inamını bildirmişdir.

Dahi şair Nizami təvazökar insan olduğu üçün sadə həyat tərzini keçirmişdir. O, sarayda yaşamaqdan, saray şairi olmaqdan imtina etmiş, azad yaradıcılığa üstünlük vermişdir. Nizamiyə görə, kimsə başqalarına möhtac olmasa, azadlığın zövqünü dadda bilər.

Farsca yazan türk şairi

Nizaminin azərbaycanlı olması onun əsərlərindən aydın görünür. Böyük şair, alim və sənətkar yeri düşdükcə hansı xalqa mənsub olduğunu açıq şəkildə bildirirdi. O, əsərlərini Azərbaycan və digər türk hökmdarlarının sifarişləri ilə yazmış, ya da onların adına yazıb göndərmişdir.

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNƏ ÇƏKİLMİŞ MİNİATÜR

Şairin yaşadığı dövrdə fars dili saray ədəbiyyatının əsas dili hesab edilirdi. Şərqin bir çox müsəlman alim və şairləri öz əsərlərini bu dildə yazırdı. Ona görə də Nizami əsərlərini farsca yazmağa məcbur olmuşdur.

Nizami əsərlərində qadına xüsusi hörmətlə yanaşır, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” deyir.

Nizaminin əsərləri *miniatür* sənətinin inkişafına təkan vermişdir. Ölkəmizdə Nizami yaradıcılığının öyrənilməsi və tanınması sahəsində xeyli iş görülmüş, kitabları nəşr edilmişdir. Şairin Gəncə, Bakı və Avropanın bir çox şəhərlərində heykəlləri ucaldılmışdır.

Nizami Gəncəvinin hansı xüsusiyyətini daha çox bəyənlirsiniz?

“Azadlığı sevən şair” adlı kiçik hekayə qurun.

* **Miniatür** qədim kitablarda incə, rəngli şəkillərdir.

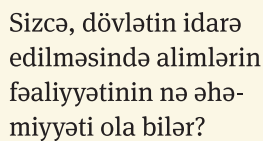
Şairin dünya şöhrəti qazanmasını hansı faktlar sübut edir?

BİLİRSİNİZMİ?

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə keçirilmişdir. Onun anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi ili” elan edilmişdir.

Elmlə siyasət yürüdən alimlər

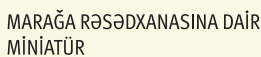

Cəmiyyəti idarə edən və qoruyan dövlətdir. Dövlətin inkişafı, xalqın rifahı onu idarə edənlərdən asılıdır. Dövlətləri alimsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Hələ qədim dövrlərdən hər bir dövlət başçısı dövlət idarəetməsində alimlərin, savadlı adamların köməyindən istifadə edirdi. Nəsirəddin Tusi, Fəzlullah Rəşidəddin dövlətin idarə edilməsində yaxından iştirak edən Azərbaycan alimləridir.

“Elmin günəşi” adlandırılan Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə Tus şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini atasından və dayısından almışdır. Sonra Xorasanı elmin müxtəlif sahələrini dərinlən öyrənmiş, bilikli şəxs kimi məşhurlaşmışdır.

Hələ gənc yaşlarından o, bir sıra hökmdarların diqqətini cəlb etmişdir. Hülakü xan N.Tusini özünə şəxsi məsləhətçi götürmüşdür. Alim Hülakülər

dövlətinin idarə edilməsində yaxından iştirak etmişdir. N.Tusi müdrik məsləhətləri ilə tanınmış, insanlara, xüsusən ziyalılara böyük qayğı göstərmişdir. Marağa və Təbrizi tərk etmiş 500-ə qədər ailə onun sayəsində vətənə qayıtmışdır.

O, yaşadığı dövrdə riyaziyyatçı, astronom, tarixçi və hüquqşünas kimi tanınmışdır. Elmin müxtəlif sahələrinə aid yüzdən artıq əsər yazmışdır. N.Tusi astronomiya və riyaziyyata daha çox diqqət yetirmişdir. Bəzi əsərlərində isə insan, ailə, cəmiyyət, əxlaq məsələlərinə münasibət bildirmişdir.

Tusi **Marağa rəsədxanasının** banisidir. O, Hülakü xandan icazə alır, **1259-cu ildə Marağa şəhərində** rəsədxananın tikintisinə başlayır. Marağa rəsədxanası böyüklüyünə görə Şərqi digər rəsədxanalarından fərqlənir.

N.Tusi rəsədxana üçün astronomik cihazlar hazırladı, burada yaradılacaq kitabxana üçün müxtəlif şəhərlərdən qiymətli kitablar gətirdi. Rəsədxanada araşdırmalar aparmaq üçün dünyanın bir çox ölkələrindən alimləri bura dəvət etdi və onlara əməkhaqqı verilməsinə nail oldu. Rəsədxanada astronomik məsələlərin həlli üçün yer və göy qlobusları da hazırlandı.

Burada aparılan tədqiqatlar N.Tusiye dünya şöhrəti qazandırmış, hələ sağlığında qabiliyyətinə və dərin zəkasına görə **“bəşər ustadı”** adlanmışdır. Təsədüfi deyil ki, Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı Ayın görünən tərəfindəki kraterə onun adını vermişdir.

Görkəmli alimin xatirəsi Azərbaycanda da əziz tutulur. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası Nəsirəddin Tusinin adını daşıyır. Adına küçə də salınmışdır.

MARAĞA RƏSƏDXANASININ MODELİ

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Nəsirəddin Tusi Marağadakı rəsədxanasının tikintisi üçün lazım olan pulu Hülakü xana deyəndə o soruşur: “Ulduzlar haqqında elm belə faydalıdır ki, tikintiyə bu qədər pul xərcləyək?”

Alim dedi: “İzin verin, bir nəfər dağdan boş bir qabı yerə atsın. Ancaq bunu elə etsin ki, heç kəs bilməsin”. Belə də edirlər. Qayalara dəyər-dəyər aşağı düşən qab qorxulu səslər çıxarır. Ordu vahiməyə düşür. Nəsirəddin isə xanla birlikdə baş verənləri seyr edirdi. O, xana deyir: “Hökmdar, biz qayalardan gələn səsin səbəbini bildiyimizdən sakit əyləşmişik. Qoşun isə bunu bilmədiyi üçün həyəcan içindədir. Əgər biz səmada baş verən hadisələrin mahiyyətini əvvəlcədən bilsək, Yer üzündə həmişə belə rahatlıq hökm sürər”.

Nəsirəddin Tusi xanı elə inandırır ki, o, rəsədxananın tikintisi üçün 20 min dinar pul ayırır.

Hacı Xəlifə “Dünya haqqında kitab”ından

Tarixçi, həkim, dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin 1247-ci ildə Həmədan-da anadan olmuşdur. Sonra ailəsi ilə birlikdə Marağaya köçmüşdür. Tibbi bilikləri sayəsində **Hülakü** sarayına dəvət olunmuş, hökmdarın yeməkləri üçün məsul şəxs hesab edilmişdir.

Bacarığı sayəsində Rəşidəddin Hülakü dövlətinin üç qüdrətli hökmdarının vəziri olmuşdur. Vəzir olduğu dövrdə ölkədə aparılan islahatlarda fəal iştirak etmiş, kəndlilərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatının yaxşılaşdırılmasına çalışmışdır. Rəşidəddin dağıdılmış ərazilərin, istifadəyə yararsız körpü və su kanallarının bərpası üçün böyük səy göstərmişdir.

Hülakülər dövründə təhsilə çox böyük önəm verilmişdir. Elmin və təhsilin inkişafında dövlət rəhbərləri ilə yanaşı, elm xadimlərinin də rolu böyük idi. Rəşidəddin Təbriz və digər Azərbaycan şəhərlərində *madrəsələr* tikdirməyə nail olmuşdur.

“Rəb-i Rəşidi” Təbrizdəki komplekslərdən ən məşhuru və böyüyüdür. Təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən kompleksdə mədrəsə, tibb mərkəzi, kitabxana var idi. Burada dəqiq elmlərə, tarix, poeziya və ilahiyyətə dair 60.000 kitab var idi. Kitablar xəttatlar tərəfindən üzünün köçürülməsi ilə çoxaldılırdı. Buna görə də kompleksdə xəttatlıqla məşğul olan şəxslər də çalışırdılar.

Kompleksdə təbiətşünaslıq, tarix, təbabət, astronomiya, məntiq, ilahiyyat şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Burada yerli tələbələrə yanaşı, müxtəlif yerlərdən gələnlər də təhsil alırdı. Ümumilikdə, kompleksdə 7000-dən artıq tələbə təhsil alırdı.

Kompleksdəki “Şəfa evi” ölkənin ən böyük xəstəxanası idi. Burada Yunanıstan, Misir, Hindistan və başqa ölkələrdən gəlmiş həkimlər çalışırdı. Tibb fakültəsində tələbələrə təbabətin sirləri öyrədilirdi. Təhsil 5 il ərzində davam edirdi. Təhsil müddəti başa çatdıqdan sonra məzunlar bir il ərzində “Şəfa evi”ndəki xəstələri müalicə etməli, nəzəri bilikləri təcrübədə tətbiq etməli idilər.

Azərbaycanın elmlə siyasət yürüdən alimləri adlarını qızıl hərflərlə tarixə yazmağı bacarmışlar.

“Rəb-i Rəşidi” mədrəsəsini hansı xüsusiyyətlərinə görə universitet adlandırmaq olar?

Azərbaycan tarixinin atası

Bakı xanları nəslindən olan Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. O, Azərbaycan tarixini qədimdən başlayaraq yaşadığı dövrə qədər ardıcılıqla yazan ilk tarixçimizdir.

A.Bakıxanov *tariximizin atası* hesab edilir. O, bəşəriyyətin keçmiş həyatını təcrübə adlandırır. Hazırkı və gələcək həyatı daha yaxşı və səmərəli qurmaq üçün bu təcrübədən istifadə etməyi lazım bilir. A.Bakıxanov tarix elmini əvəzi olmayan tərbiyə və əxlaq məktəbi adlandırır, onu “mənəvi elmlərin qiymətli” hesab edirdi.

Sizcə, A.Bakıxanov nə üçün keçmiş həyatı təcrübə adlandırmışdır?

BİLİRSİNİZMİ?

A.Bakıxanov yazırdı: “Bu elm insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin (babaların) vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və tərifləri ilə xələflərə (övladlara) bildirir. Vətən tarixini bilmək isə insanlarda vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyə edilməsinə, dostu düşməndən ayırmağa, millət üçün, vətən üçün faydalı və zərərli olanları fərqləndirməyə imkan verir”.

A.Bakıxanov ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmiş, Tiflisdə, Qafqaz Baş Hərbi İdarəsində şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır. Tiflis mühiti, Avropa, rus şair və ziyalıları ilə görüş onun dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmişdir.

Dövrünün görkəmli *maarifpərvər* yazıçılarından olan A.Bakıxanov “Qüdsi” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun dil, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq, psixologiya və sair elmlərə aid əsərləri onun ensiklopedik biliyə malik bir alim olduğunu göstərir.

Alimin ən böyük elmi əsəri “Gülüstani-İrəm”dir. Müəllif bu əsərini yazarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsər Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aiddir. Burada Azərbaycanın qədim dövlətlərindən tutmuş 1813-cü ildə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında bölüşdürülməsinə qədər olan hadisələrdən danışılır.

“Gülüstani-İrəm” əsəri Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilmişdir. Bu əsər qiymətli mənbələrdən biri hesab edilir.

“Kəşfül-qəraib” əsəri coğrafiyaya aiddir. Əsərdə Amerikanın Xristofor Kolumb tərəfindən kəşf olunmasından və bu qitənin vəziyyətindən danışılır.

* **Maarif** savad, bilik və mədəniyyət yaymaq üçün həyata keçirilən tədbirlərdir.

* **Maarifpərvər** xalq arasında mədəniyyəti, biliyi yayan, savadlandırın deməkdir.

“Gülüstani-İrəm” əsəri nə üçün qiymətli mənbə hesab edilir?

**GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİNİN
BAĞLANMASI**

Burada ozamankı Amerika ərazisində yaşayan qəbilələrin ənənə və mərasimlərindən, coğrafi və iqlim şəraitindən geniş bəhs edilir.

“Təhzibül-əxlaq” əsərində əsas məqsəd gəncləri pis əməllərdən çəkəndirmək, onlarda nəcib və gözəl əxlaqi normaları tərbiyələndirməkdir. A.Bakıxanov bir müəllim kimi faydalı məsləhət və nəsihətləri ilə gəncləri düz yola dəvət edir, doğruluq, ədalət, mərdlik kimi keyfiyyətləri təbliğ edirdi.

“TƏHZİBÜL-ƏXLAQ” ƏSƏRİNDƏ

təbliğ edilən xüsusiyyətlər	tənqid edilən xüsusiyyətlər
◆ əməyə rəğbət ◆ dostluq ◆ dostluqda sədaqətli olmaq ◆ böyüklərə hörmət ◆ yaxşı rəftar ◆ vətənə və xalqa məhəbbət ◆ elm öyrənmək ◆ bilik əldə etmək	◆ tənbəllik ◆ rıya ◆ paxıllıq ◆ nankorluq ◆ yalançılıq ◆ şöhrətpərəstlik ◆ lovğalıq

Uşaqlarda nəcib xasiyyətlərin yaranmasını təbliğ edən belə nəsihətlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

A.BAKIXANOV TİFLİSDƏ

Maarifpərvər ziyalı A.Bakixanov Azərbaycan uşaqlarının müasir təhsil alması üçün Bakıda məktəb açmaq istəyirdi. Bu məqsədlə layihə hazırlasa da, onu həyata keçirə bilmir.

BİLİRSİNİZMİ?

O, Bakıda müsəlman dünyəvi təhsil məktəbi açmaq üçün hazırladığı layihəni 1832-ci ildə tərtib edir və Qafqazın ozamankı canişini V.T.Rozenə göndərir. Lakin bu layihə yerli millətlərə, onların mədəniyyətinə pis münasibət bəsləyən general Rozen tərəfindən etinasız qarşılır və onun şəxsi arxivində yatıb qalır. Abbasqulu ağa Bakixanovun tərtib etdiyi "Müsəlman məktəbi təsis edilməsinin layihəsi" hazırda Moskva-da Dövlət Tarix Muzeyinin Baron Rozen Fondunda saxlanılır.

Ömrünün sonlarına yaxın Şərqi ölkələrini səyahət etməyə çıxan A.Bakixanov 1846-cı ildə Mədinə ilə Məkkə arasında vəfat edir, elə orada dəfn olunur.

Onun haqqında sənədli-bədii film çəkilməmiş, Bakının qəsəbələrindən birinə adı verilməmişdir. Bakixanov qəsəbəsində və Qubada ona heykəl qoyulmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix və Etnologiya İnstitutu Abbasqulu ağa Bakixanovun adını daşıyır.

“Əkinçi”dən başlanan yol

Sizcə, nə üçün
H.Zərdabi Azərbaycana
qayıtmağı daha üstün
tutmuşdur?

Azərbaycan xalqının maariflənməsində **Həsən bəy Zərdabinin** böyük rolu olmuşdur. O, xaricdə təbiət elmləri üzrə ali təhsil almış, universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Yüksək bilik və bacarığına görə onu universitetdə saxlamaq istəmişlər. Lakin Həsən bəy Azərbaycana qayıtmışdır.

O, Bakıda müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Xalqın savadlanması, ana dilində təhsil alması, azərbaycanlı uşaqların məktəbə cəlb edilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda insanların savadlanması üçün şərait yox idi. Onlar hüquqlarını bilmirdilər. Ölkədə ali təhsil ocaqları, savadlı müəllimlər, kütləvi kitabxana, qəzet və jurnallar yox idi. Bu dövrdə də Azərbaycanda əhali “xəbər”in nə olduğunu bilmirdi. Əgər kiminsə yolu təsadüfən şəhərə düşürdüsə, qayıdanda ətrafda nələrin baş verdiyini hamıya danışdı. Ancaq bu məlumatlar çox qısa olurdu.

* **Qəzet** xəbərləri və maraqlı məlumatları insanlara təqdim edən vasitədir.

Xalqın savadlanması, inkişaf etməsi üçün H.Zərdabi mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Belə vasitələrdən biri də **qəzet** çapı idi. O dövrdə çar Rusiyasında azad söz deməyə, qəzet və jurnal çapına, demək olar ki, icazə verilmirdi. Qəzetin çap olunmasında Həsən bəyin böyük əməyi olmuşdur. Geriliyi aradan qaldırmaq, ana dilində qəzet hazırlamaq Zərdabinin qarşısında əsas vəzifə idi. O, qəzetə ana dilini öyrədən bir məktəb kimi baxır və deyirdi: “*Qəzet və ya jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir*”. Dostlarının məsləhəti ilə Həsən bəy nəşr etdirəcək qəzeti “**Əkinçi**” adlandırdı.

BİLİRSİNİZMİ?

“Əkinçi” ilk milli qəzetdir. O, Azərbaycan dilində, ayda iki dəfə 300-400 ədəd çap edilirdi. Qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də çapdan çıxmışdır. Bu tarix hazırda Azərbaycanda Milli Mətbuat Günü kimi qeyd olunur.

Qəzetin hər nömrəsində əkinçiliyin inkişafına kömək edən məlumatlar dərc edilirdi. Bu materialların əksəriyyətini Zərdabinin özü qələmə almışdı. Torpağın məhsuldarlığının artırılması, gübrə növləri, heyvandarlığın inkişafı, yeni əkinçilik alətləri əsas mövzular idi. Bütün bu məlumatlar isə xalqa çox sadə bir dillə çatdırılırdı.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

Beləliklə, çar rejiminin diqqətini qəzetin əsas ideyasından yayındırmaq mümkün oldu.

Azərbaycanın tanınmış nümayəndələri “Əkinçi” ilə sıx əməkdaşlıq edirdilər. Qəzetdə **Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov** və başqalarının əsərləri çap edilirdi. Bu əsərlərdə həmin dövrdə baş verən nöqsanlar tənqid edilirdi. “Əkinçi”nin nümayəndələri xalqın geriliyinin əsas səbəblərindən birini elmsizlikdə görürdülər. Onlar insanların adi hüquqlardan məhrum olduğunu, azad söz və fikir sərbəstliyinin olmadığını göstərirdilər.

Tezliklə qəzet bağlanır.

Bu hadisə H.Zərdabiyə təsir edir. Ancaq o əmin idi ki, “Əkinçi”nin səpdiyi ideya toxumları gec-tez cücərib öz bəhrəsini verəcək. Belə də oldu. Qəzet özündən sonra bir sıra milli mətbuat nümunələrinin nəşrinə yol açdı. Tezliklə “Əkinçi”nin ideyalarını daha güclü şəkildə təbliğ edən çoxsaylı qəzetlər və “Molla Nəsrəddin” jurnalı meydana çıxdı.

Maarifçiliyi təbliğ edən “Əkinçi” qəzeti milli ziyalılar nəslinin yetişməsində böyük tarixi xidmətlər göstərdi.

Həsən bəy Zərdabi nə üçün elmə və təhsilə önəm verirdi? Onun azərbaycanlı gəncləri təhsilə cəlb etməkdə məqsədi nə idi?

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

“ƏKİNÇİ” QƏZETİNİN	
əhəmiyyəti	bağlanma səbəbi

Milli operanın banisi

* **Opera** instrumental musiqili əsərdir. Operada iştirak edən şəxslər əsərin sözlərini musiqinin müşayiəti ilə oxuyurlar.

* **Operetta** oxuma, danışma və rəqs ilə müşayiət edilən gülməli musiqi əsəridir.

XIX

ların əsası qoyuldu.

yüzdüilliyin ikinci yarısından Azərbaycanda yetişən vətənpərvər ziyalılarımızın fəaliyyəti sayəsində yeni tipli məktəblər açıldı. Milli teatrın, kütləvi kitabxanalar

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz rol oynayan ziyalılarımızdan biri də **Üzeyir Hacıbəyli** olmuşdur. Bütün Şərqdə *opera* və *operetta* sənətinin əsasını qoyan bu dahi şəxs Azərbaycanın musiqi tarixinə bir çox yeniliklər gətirmişdir. O, Azərbaycan professional musiqi sənətinin banisi, bəstəkar, musiqişünas, alim, dirijor kimi xalqın tarixində dərin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, hazırda isə müstəqil Azərbaycanın dövlət himninin musiqisi Üzeyir bəyə məxsusdur.

BİLİRSİNİZMİ?

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli himninin hazırlanması məqsədilə müsabiqə elan edir. Ən yaxşı dövlət himninə görə 50 min manat mükafat təyin edilir. İştirakçılar layihələrini may ayının 1-dək təqdim etməli idilər. Müsabiqənin nəticələri mayın 28-dək, Cümhuriyyətin ikinci ildönümünə qədər elan edilməli idi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu layihənin tamamlanmasına imkan vermədi.

1992-ci il mayın 27-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında” Qanun qəbul edildi. Qanuna əsasən 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli və şair Əhməd Cavad tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan marşı” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi təsdiq edildi.

Sizcə, nə üçün Üzeyir Hacıbəyli musiqi təhsilini Azərbaycandan kənarda almışdı?

Üzeyir Hacıbəyli 18 sentyabr 1885-ci ildə Ağcabədidə anadan olsa da, uşaqlığı Şuşada keçmişdir. İlk təhsilini də burada almışdır. Qori Müəllimlər seminariyasında təhsil alarkən Avropa bəstəkarlarının musiqi əsərləri ilə tanış olmuş, skripkada ifa etməyi, xalq mahnılarını nota köçürməyi öyrənmişdir. Seminariyanı bitirdikdən sonra gənc Üzeyir Azərbaycana müəllim kimi qayıtmışdır. Müəllim fəaliyyəti ilə yanaşı, qəzetlər üçün məqalələr yazmışdır.

Lakin onun musiqiyə sonsuz marağı və istəyi vardı. Bu istək onu təhsilini artırmağa həvəsləndirir. Mükəmməl musiqi təhsili alan Üzeyir Azərbaycan musiqisinin inkişafı üçün çalışır.

1908-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin ilk operası olan “**Leyli və Məcnun**”un ilk tamaşası oldu. Bu opera nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, bütün Yaxın

Şərqdə ilk idi. “Leyli və Məcnun” operası bir çox ölkələrdə uğurla tamaşaya qoyuldu. Şərqin ilk operası neçə-neçə aktyor və ifaçı nəsli yetişdirdi.

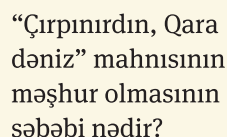
Tezliklə Bakıda opera teatrının binası tikilib istifadəyə verildi. O vaxtdan etibarən opera sənətində baş verən mühüm hadisələr bu teatrla bağlı olmuşdur.

ÜZEYİR HACIBƏYLİ VƏ ƏHMƏD CAVAD

“Leyli və Məcnun” operasının müvəffəqiyyəti Üzeyir Hacıbəyliyi opera və musiqili-komediya janrlarında yeni əsərlər yaratmağa sövq etdi. Tezliklə bəstəkar tərəfindən yeni operalar yazıldı və tamaşaya qoyuldu. Ü.Hacıbəylinin ən məşhur musiqili komediyalarından biri **“Arşın mal alan”**dır. 75 dilə tərcümə edilmiş bu əsər dünyanın bir çox ölkələrində tamaşaya qoyulmuşdur.

Üzeyir yaradıcılığının zirvəsi **“Koroğlu”** operası sayılır. Müəllif bu əsərində klassik opera qaydaları əsasında ariyalar və kütləvi xor səhnələri yarada bilir. Bunlarla yanaşı, o, 300-dən çox xalq mahnısını toplayıb nota salır, mahnı və romanslar, kamera və xor üçün əsərlər yazır. Əhməd Cavadın sözlərinə bəstələdiyi “Çırpınırdın, Qara dəniz” mahnısı təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də çox məşhurdur.

ŞUŞA, 2021-ci İL.
ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN BÜSTÜ

Uzun müddət Bəstəkarlar İttifaqına rəhbərlik edən Üzeyir bəy Azərbaycan Dövlət Xalq Çalğı Alətləri Orkestrini, Azərbaycan Dövlət Xorunu yaratmış, ilk bəstəkarlar və ifaçılar nəslini formalaşdırmışdır.

1948-ci ildə dahi bəstəkarımız dünyasını dəyişmişdir. Buna baxmayaraq, Üzeyir bəy musiqi tarixində və yaddaşlarda milli musiqimizin şəriksiz lideri olaraq qalmışdır.

Dahi bəstəkarımızın xatirəsi əziz tutulur. Onun haqqında filmlər çəkilmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin doğum günü – **18 Sentyabr Azərbaycanın Milli Musiqi Günü** kimi qeyd edilir. Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri, paytaxtımızın mərkəzi küçələrindən biri onun adını daşıyır. Bakıda və Şuşada ev-muzeyi fəaliyyət göstərir.

Bakı Musiqi Akademiyasının qarşısında bəstəkarın heykəli vardır. 2009-cu ildən bəri Azərbaycanda Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə Beynəlxalq Musiqi Festivalı keçirilir.

Lütfi Zadə

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“Heç zaman azərbaycanlı olduğumu gizlətməmişəm, əksinə, bununla qürur duymuşam”. Bu sözləri dünya şöhrətli azərbaycanlı alim Lütfi Zadə demişdir.

Bu cümlə onun Vətəninə, xalqını çox sevdini, millətinə nə qədər bağlı olduğunu göstərir.

* **Kibernetika** idarə sistemləri, üsul və vasitələri haqqında elmdir.

Lütfi Rəhim oğlu Ələsgərzadə riyaziyyatçı, kompüter alimi, elektrik mühəndisi, süni zəka araşdırmaçısı olub. O, 1921-ci ildə Bakıda anadan olmuş, üçüncü sinfədək təhsilini Bakıda almışdır.

Ailəsi ilə birlikdə Tehrana köçən Lütfi Zadə orta və ali təhsilini burada tamamlamış, daha sonra Amerika Birləşmiş Ştatlarına köçmüşdür. Burada mühəndis-elektrik ixtisası üzrə alimlik dərəcəsi almışdır. Lütfi Zadə 1959-cu ildən ömrünün sonunadək Kaliforniyadakı Berkli Universitetində dərs demişdir. O, kompüter elmi üzrə əməkdar professor olmuşdur.

Həyatı boyu yenilik ruhu ilə yaşayan Lütfi Zadəyə dünya şöhrəti qazandıran onun **qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsidir**.

Onun kəşfi elm və texnikanın bütün sahələrində mühüm rol oynamış, riyaziyyatın, **kibernetikanın**, informatika və hesablama texnologiyasının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

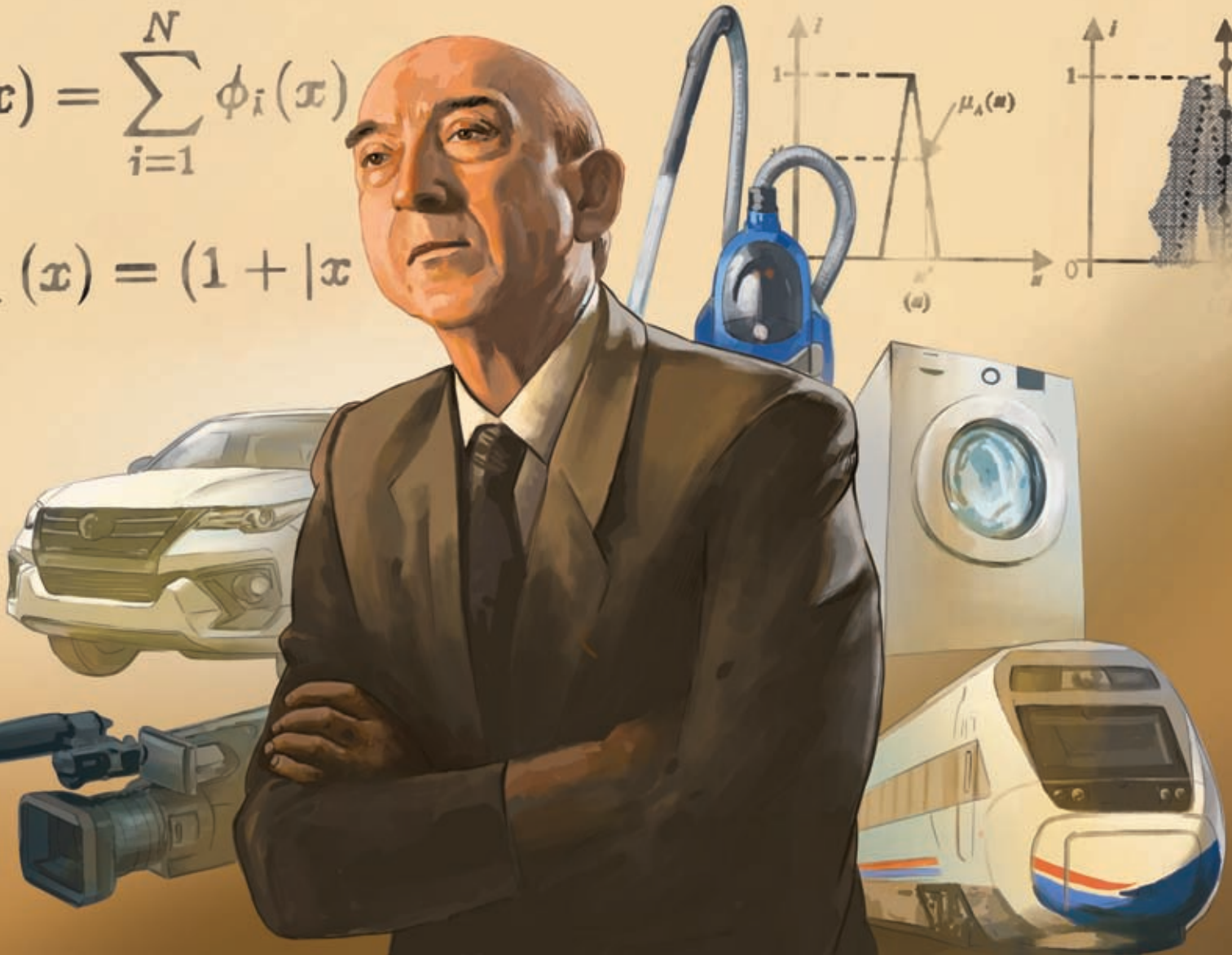
BİLİRSİNİZMİ?

Lütfi Zadədən bu nəzəriyyənin mahiyyətini soruşanda o belə cavab vermişdi: “...Qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti odur ki, mütləq heç nə yoxdur ...” Yəni “dünyada hər şey ancaq ağdır və ya qarıdır” fikri doğru deyildir. Bu ikisinin arasında müəyyən aralıqlar var. Konfliktləri həll etmək, həqiqəti üzə çıxarmaq, dəqiq hesablamlar aparmaq üçün bu aralıklara diqqət yetirmək lazımdır.

Professor Lütfi Zadə və bir çox alimlər qeyri-səlis məntiqi gələcəkdə süni intellektin yaradılması üçün bir vasitə kimi görürdülər.

“Qeyri-səlis məntiq” adlı elmi konsepsiyasını təqdim edərkən Lütfi Zadə söyləmişdi: “Bunun vacib olacağını bilirdim, ancaq dünya miqyasında bir hadisə olacağını xəyal etmirdim”. Dünyanın bir çox iri şirkətləri qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən videokameraların, paltaryuyan və tozsoran maşınların, avtomobil və qatarların idarə olunmasında istifadə ediblər.

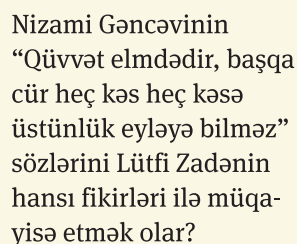
Lütfi Zadə dünya elminə digər nəzəriyyələr də bəxş etmişdir. Alimin “Sözlə işləyən kompüterlər” nəzəriyyəsi əsasında işləyən kompüterlər təxmini məntiqi nəticə çıxara bilir. Belə kompüterlər bir növ insan beyninin texniki modelidir.

BİLİRSİNİZMİ?

Lütfi Zadə 1989-cu ildə sənayedəki qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin uğurlarına görə yapon alimlərinə verilən ən yüksək “Honda” mükafatına layiq görülmüşdür. Alimin uğurları Azərbaycan dövləti tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasında misilsiz xidmətlərinə görə 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Dostluq” ordeni ilə təltif edilmiş, 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasının Nizami Gəncəvi adına Qızıl medalı”na layiq görülmüşdür.

Lütfi Zadənin fikrincə, XXI yüzilliyin əsas inkişafını bilik təşkil edir. Biliyə sahib olan daha güclü olacaq. Güclü olan isə hər zaman qalibdir. Əldə etdiyi nailiyyətlərlə kifayətlənməyən, daim öz üzərində çalışan bir insan

olan Lütfi Zadə özü haqqında belə demişdir: “Yalnız savad kifayət etmir, zəhmət və uğur da çox vacibdir. Mənim uğur formulum qabiliyyət, zəhmət və isrardır. Uğurun elementləri bunlardır”.

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ
İLHAM ƏLİYEVİN LÜTFİ ZADƏ
İLƏ GÖRÜŞÜ

Görkəmli alim ABŞ-də vəfat etmişdir. Ölümündən bir ay əvvəl Lütfi Zadə vətəninə dəfn olunmasına icazə verilməsini xahiş edən bir məktubla Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasına müraciət etmişdir. Onun bu istəyi yerinə yetirilmiş, o, Bakıda Birinci Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

“...Vətənimin oğlu kimi qəbul edilməyim həyatımın məğzi və şərəfidir. Bakı və xalqım qəlbimin qaynar guşəsində özünə əbədi yer tutub”.

Lütfi Zadə

Lütfi Zadənin böyük uğurlar əldə etməsinin səbəbləri nədir?

Hansı fikirlər Lütfi
Zadənin doğma torpa-
ğına bağlı olduğunu
göstərir?

“GOOGLE”UN AZƏRBAYCANLI ALİM LÜTFİ ZADƏNİN DOĞUM GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AXTARIŞ SƏHİFƏSİNDƏ YERLƏSDİRDİYİ TƏSVİRİ

Buraxılış məlumatı

AZƏRBAYCAN TARİXİ 5

Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün

Azərbaycan tarixi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Kərim Şükürov**
Pərviz Ağalarov
Niyaməddin Quliyev
Elnur Hüseynov

Elmi redaktor **Kərim Şükürov**

Buraxılışa məsul **Rafiq Kazımov**

Dizayner və səhifələyici **Nurlan Nəhmətov**

Multimedia mütəxəssisləri: **Yusif Qabilov**
Kənan Yusifzadə

Rəssamlar: **Murad Zeynalov**
Ruhulla Həsənzadə
Nəzrin Axundova
Günay Əlizadə

Korrektor **Nigar Əliyeva**

Texniki redaktor **Sevinc Yusifova**

Baş redaktor **Samirə Bektaş**

Texniki direktor **Allahverdi Kərimov**

Nəşriyyat direktoru **Sevil İsmayılova**

Rəqəmsal mobil texnologiyaların (animasiyalar, multimedia və QR kodlar) dərslik və metodik vəsaitlərdə istifadəsinin ideya müəllifi **Rafiq Kazımov**

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi: 2024-051

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 15. Fiziki çap vərəqi 21. Formatı 57x82¹/₈.

Kəsimdən sonra ölçüsü: 195x275. Səhifə sayı 168.

Şriftin adı və ölçüsü: məktəb qarnituru 10-12. Ofset kağızı. Ofset çapı.

Sifariş . Tiraj . Pulsuz. Bakı – 2024

Əlyazmanın yığma verildiyi və çapa imzalandığı tarix:

Çap məhsulunu nəşr edən:

“Şərq-Qərb” ASC

(Bakı, AZ1143, Hüseyn Cavid pr., 111)

Çap məhsulunu istehsal edən:

Əziz məktəbli!

**Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.**

**O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.**

**İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.**

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

